

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

«Διδακτική προσέγγιση της καστροπολιτείας της Μονεμβασίας»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Γεωργίας Ν. Καργάκου

Πτυχιούχου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
(2004)

A.M.: 1013202005017

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σταύρος Αρβανιτόπουλος: Διδάκτωρ Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (επόπτης)

Εμμανουήλ Μελίτα, Ομότιμη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π., (μέλος)

Σοφία Καπετανάκη, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (μέλος)

Μυστράς, 2023

Στη μνήμη του πατέρα μου
και στην ομορφιά της Μονεμβασιάς

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	3
Περίληψη.....	8
Πρόλογος.....	10
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ.....	12
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ.....	12
1. Εμφάνιση της πόλης - βυζαντινή περίοδος (566-1248).....	12
1.1. Η δημιουργία της Μονεμβασίας.....	12
1.2. Οικοδόμηση Κάτω Πόλης.....	16
1.3. Εκκλησιαστική πορεία - εμπορική εξέλιξη.....	17
1.4. Πειρατική επίθεση Νορμανδών- Ρογήρος.....	17
2. Η δεκαετράχρονη Φραγκοκρατία της Μονεμβασίας (1248-1262).....	18
2.1. Η πολιορκία.....	18
2.2. Μάχη της Πελαγονίας (1259).....	20
3. Η βυζαντινή περίοδος της μεγάλης ακμής (1263-1394).....	21
3.1. Rogier di Lauria.....	23
3.2. Η Μονεμβασία στην προστασία του Δεσποτάτου του Μυστρά.....	24
3.2.1. Σχέσεις με οικογένεια Καντακουζηνών και Παλαιολόγων.....	24
3.2.2. Τόπος φυλάκισης.....	25
3.2.3. Παύλος Μαμωνάς- Βαγιαζήτ.....	26
3.2.4. Ο Μωάμεθ στη Λακωνία.....	26
3.2.5. Αντιπροσωπεία Τούρκων στη Μονεμβασία.....	27
3.2.6. Αναζήτηση προστασίας στον Πάπα Πίο τον Β΄.....	27
4. Α΄ Ενετοκρατία (1464-1540).....	28
4.1. Ο Ανδρέας Παλαιολόγος υποκινεί τους Μονεμβασιώτες σε επανάσταση το 1494...29	
4.2. Τουρκική πολιορκία (1537-1540).....	29
5. Α΄ Τουρκοκρατία (1540 -1690).....	30
5.1. Επίθεση των Βενετών κατά της Μονεμβασίας (1654).....	31
5.2. Επίθεση των Ενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι (Πρώτη επίθεση-1663).....	31

5.3. Επίθεση των Ενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι (Δεύτερη επίθεση-1687).....	32
5.4. Επίθεση των Ενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι (Τρίτη επίθεση-1689-1690)....	33
5.5. Θάνατος του Βενετού υποναυάρχου Βενιέρη	34
5.6. Ο στρατηγός Γουαδάνης.....	35
6. Β΄ Ενετοκρατία (1690-1715)	36
6.1. Επάνοδος του Μοροζίνι και θάνατός του.....	36
6.2. Οι Βενετοί πουλούν την Μονεμβασία στους Τούρκους.....	37
7. Β΄ Τουρκοκρατία (1715- 1821).....	37
7.1. Επανάσταση του 1769-1770.....	38
7.2. Η έναρξη της επανάστασης	39
7.3. Η απελευθέρωση της Μονεμβασίας.....	40
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	42
ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ.....	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	42
1. Πορεία προς την κεντρική πύλη	42
1.1. Γέφυρα.....	42
1.2. Τοποθεσία «Λαζαρέτο».....	43
1.3. Περιοχή Κουρκούλα.....	43
1.4. Νεκροταφείο.....	43
1.5 Ταμπακαριά	44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	44
ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ.....	44
2.1. Φάρος.....	44
2.2. Περιοχή Λειψωνάς	44
2.3. Κεντρική πύλη - δυτικό τείχος	45
2.4. Προάστειον - Βαρούσι.....	47
2.5. Διαδρομή Α-Ακολουθώντας τον δρόμο προς τη θάλασσα	47
2.5.1. Επιθαλάσσιο-νότιο τείχος.....	47

2.5.2. Δίδυμος Ναός Αγίου Δημητρίου -Αγίου Αντωνίου	48
2.5.3. Ερειπωμένος ναός ιδιοκτησίας Ηλέκτρας Γεωργούλα.....	49
2.5.4. Παναγία η Χρυσ αφίτισσα -Πολιούχος Μονεμβασίας.....	49
2.5.5. Κελλιά.....	50
2.5.6. Άγιος Νικόλαος	51
2.5.7. Ανατολικό τείχος	52
2.6. Διαδρομή Β - Περιπατώντας τη μέση οδό	52
2.6.1. Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας - Τζαμί	53
2.6.2. Μητροπολιτικός ναός Ελκομένου Χριστού	54
2.6.3. Αγία Παρασκευή	56
2.6.4. Επισκοπείο.....	56
2.6.5. Ναός Παναγίας Μυρτιδιώτισσας ή Κρητικιάς	57
2.6.6. Κατηγούμενα	57
2.6.7. Άγιος Ιωάννης και Παναγία	58
2.6.8. Άγιος Ανδρέας.....	58
2.6.9. Άγιοι Απόστολοι.....	58
2.6.10. Ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα	58
2.6.11. Αγία Άννα η Καθολική.....	58
2.6.12. Αγία Άννα ή Παναγία της Μάλτας.....	59
2.6.13. Χαμάμ- Ναός Σωτήρος.....	59
2.6.14. Αγία Άννα ή Άγιοι Ακίνδυνοι	60
2.6.15. Κατοικίες	60
3. Άνω Πόλη - Fortezza (Φορτέτσα)	63
3.1. Οι βόλτες	64
3.2. Το συγκρότημα της πύλης.....	65
3.3. Ανώνυμος ναός.....	66
3.4. Αγία Σοφία.....	66

3.5 Μέγαρο Σεβαστιανού Ρενιέρη.....	68
3.6. Πυριτιδαποθήκη- Κινστέρνες.....	68
4. Η εξέλιξη του κάστρου.....	69
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	71
ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑΣ	71
1. Θεωρίες βιωματικής μάθησης.....	71
1.1. Θεωρίες βιωματικής μάθησης με έμφαση στην ενεργό συμμετοχή.....	72
1.2. Θεωρίες βιωματικής μάθησης με έμφαση στο κοινωνικό πλαίσιο	73
1.3. Οι βασικές αρχές της βιωματικής μάθησης.....	76
1.4. Γενικές αρχές για τον σχεδιασμό βιωματικών δραστηριοτήτων.....	76
1.5. Προαπαιτούμενες ικανότητες για τη βιωματική μάθηση	77
1.6. Τα οφέλη της βιωματικής μάθησης.....	78
2.Αξιοποίηση των τεχνικών προβληματοποίησης και της γλώσσας	78
2.1. Τεχνικές προβληματοποίησης	79
2.2. Αξιοποίηση της γλώσσας	80
2.3. Αξιοποίηση προαναγνωστικών δραστηριοτήτων.....	80
3. Η τοπική ιστορία στην εκπαίδευση.....	81
4. Εκπαιδευτικά προγράμματα	83
4.1. Σκοπός δημιουργίας εκπαιδευτικών προγραμμάτων.....	83
4.2. Χαρακτηριστικά εκπαιδευτικών προγραμμάτων.....	83
4.3. Αξιοποίηση αντικειμένων.....	83
4.4. Σχεδιασμός προγράμματος- μεθοδολογία	84
Συμπεράσματα	85
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	87
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	87
A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ.....	88
B. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ /ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	88
Γ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	89
Δ. ΣΚΕΠΤΙΚΟ -ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΟΥΣ.....	89
E. ΛΕΠΤΟΜΕΡΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΡΟΤΑΣΗΣ.....	91

ΣΤ. ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	96
Α΄ ΦΑΣΗ – ΙΣΤΟΡΙΑ-ΔΙΑΦΑΝΕΙΕΣ ΓΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ	96
Α΄ ΦΑΣΗ -ΙΣΤΟΡΙΑ-ΚΑΡΤΕΣ ΓΙΑ ΔΡΑΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ	102
Β΄ΦΑΣΗ - ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	106
Z. ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ	109
H. ΚΡΙΤΙΚΗ.....	109
Θ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ.....	109
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	111
ΥΠΟΜΝΗΜΑ	128
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	163

Περίληψη

Ο βράχος εποικίστηκε γύρω στον 6ο μ.Χ. αι. από Λάκωνες, στην προσπάθειά τους να προφυλαχτούν από Αραβικές επιδρομές. Μετέπειτα κατασκεύασαν ξύλινη, κινητή γέφυρα ώστε να είναι εφικτή επικοινωνία με την ακτή. Από αυτήν την μοναδική είσοδο προέρχεται και η ονομασία του κάστρου. Η Μονεμβασία γνώρισε σπουδαία εμπορική, οικονομική και πνευματική ανάπτυξη τη βυζαντινή περίοδο από τον 12ο ως τον 14ο αι., οπότε χτίστηκαν οι περίφημες εκκλησίες που την κοσμούν. Το 1464 γίνεται Ενετική κτήση. Το 1540 παραδίδεται στους Τούρκους και το 1690 οι Ενετοί την ανακαταλαμβάνουν. Για τους Βενετούς ήταν η «*Napoli di Malvasia*», για τους Τούρκους *Μενεζέ*, στα τραγούδια μας το «*λαλούδι της Μονεμβασιάς*». Το 1715 η ελευθερία της Μονεμβασίας παραχωρείται από τους Ενετούς στους Τούρκους. Η μεταβυζαντινή Ιστορία της Μονεμβασίας ολοκληρώνεται την 21η Ιουλίου 1821, όταν οι Τούρκοι έπειτα από πολιορκία παρέδωσαν τα κλειδιά της πόλης στον Πρίγκιπα Αλ. Καντακουζηνό. Η ιστορία της και η ομορφιά της γοητεύει πάντα επισκέπτες και ερευνητές. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται αρχικά η ιστορία της Μονεμβασίας, έπειτα γίνεται χωροταξική περιγραφή της και στο τέλος επιχειρείται η σύνθεση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος, που έχει δομηθεί με τις αρχές της βιωματικής μάθησης και απευθύνεται στο εκπαιδευτικό κοινό του δημοτικού.

Λέξεις κλειδιά: Μονεμβασία, Ιστορία, Περιγραφή, Βιωματική μάθηση, Εκπαιδευτικό πρόγραμμα

Abstract

The rock was colonized around the 6th century AD by Laconians in their effort to protect themselves from Arab raids. Later they built a wooden, movable bridge so that it would be possible to communicate with the coast. From this unique entrance comes the name of the castle. Monemvasia experienced great commercial, economic and spiritual growth during the Byzantine period from the 12th to the 14th century, when the famous churches that adorn it were built. In 1464 a Venetian possession took place. In 1540 it was surrendered to the Turks and in 1690 the Venetians recaptured it. For the Venetians it was "Napoli di Malvasia", for the Turks Menexe, in our songs the "laloudi of Monemvasia". In 1715 the freedom of Monemvasia was given by the Venetians to the Turks. The post-Byzantine history of Monemvasia is completed on July 21, 1821 when the Turks after a siege handed over the keys of the city to Prince Al. Katakouzeno. Its history and beauty always fascinates visitors and researchers. The present paper initially presents the history of Monemvasia, then it becomes a spatial description and at the end an attempt is made to compose an educational program that has been structured with the principles of experiential learning and is addressed to the educational public of primary school.

Key words: Monemvasia, History, Description, Experiential learning, Educational program

Πρόλογος

Ολοκληρώνοντας τον ιδιαίτερο -λόγω της πανδημίας- κύκλο σπουδών στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, στο τμήμα Φιλολογίας, καταθέτω την παρούσα εργασία, η οποία αποτελεί το απάνθισμα όσων σμιλεύτηκαν στο μυαλό και στην καρδιά κατά την εκπαιδευτική διαδικασία και την αλληλεπίδραση με τους καθηγητές/-τριες και τους φορείς του Πανεπιστημίου, όσο και με τους συμφοιτητές/-τριές μου. Η επιλογή του θέματος συνδέει το ενδιαφέρον μου για την ιστορία του τόπου μου, με το αντικείμενο της εργασίας μου ως εκπαιδευτικού στην Πρωτοβάθμια Βαθμίδα Εκπαίδευσης.

Η εργασία στο θεωρητικό και πρακτικό μέρος της δύναται να αποτελέσει ένα ευέλικτο εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς και φιλοδοξεί να αποτελέσει μια παραδειγματική προσέγγιση στη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας της Μονεμβασίας, αλλά και άλλων περιοχών, με τις σχετικές τροποποιήσεις. Το κοινό στο οποίο απευθύνονται οι δράσεις και τα φύλλα εργασίας είναι αυτό της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και συγκεκριμένα των μαθητών/τριών της Ε' Δημοτικού.

Η μεθοδολογία της παρούσας εργασίας περιλαμβάνει βιβλιογραφική, επιτόπια και διαδικτυακή έρευνα.

Ιδιαίτερα σημαντική σε θέματα τοπικής ιστορίας στάθηκε η βιβλιογραφική έρευνα στη Δημόσια «Ρουμάνειο» Βιβλιοθήκη Μολάων και η συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, ιδίως με την κυρία Ζωή Πλέστη, συντηρήτρια Έργων Τέχνης και Αρχαιοτήτων. Ως μεθοδολογικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν η παρατήρηση του χώρου και η διερεύνηση για την αποτύπωση στοιχείων, στα οποία δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση κατά τη δημιουργία του εκπαιδευτικού προγράμματος.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας με τις αντίστοιχες υποενότητες παρουσιάζεται η ιστορία της Μονεμβασίας από την ίδρυσή της έως την απελευθέρωσή της το 1821, ενώ στο δεύτερο μέρος επιχειρείται μια χωροταξική περιήγηση με αφετηρία τη γέφυρα και προορισμό την Ακρόπολη του περιώνυμου κάστρου. Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση του θεωρητικού πλαισίου, βάσει του οποίου αναδεικνύεται η σημασία της προσέγγισης της τοπικής ιστορίας στην εκπαίδευση με βιωματικό τρόπο. Συγκεκριμένα αναλύεται η αξιοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και παρουσιάζεται η διδακτική προσέγγιση της καστροπολιτείας της Μονεμβασίας, μέσω ενός εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο *«Μονεμβασία: Το δυσάλωτο κάστρο»*. Μολονότι το τοπωνύμιο απαντάται με τον τόνο σε τρεις διαφορετικές θέσεις, τη βυζαντινή ονομασία *«Μονεμβασία»*, την τοπική σημερινή *«Μονεμβάσια»* και την ευρύτερα γνωστή *«Μονεμβασιά»*, στην παρούσα εργασία έχει υιοθετηθεί κυρίως ο πρώτος τύπος.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους καθηγητές και τις καθηγήτριες του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών, για τους νέους ορίζοντες που άνοιξαν για εμάς, έπειτα από την επικοδομητική εκπαιδευτική διαδικασία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στον καθηγητή κ. Σταύρο Αρβανιτόπουλο, διότι στήριξε την επιλογή του θέματος της συγκεκριμένης εργασίας και δέχτηκε την εποπτεία της διαδικασίας εκπόνησής της. Οι πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις από μέρους του συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της εργασίας μέσα σε κλίμα άριστης συνεργασίας.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στους συμφοιτητές μου στο ΠΜΣ Δωροθέα Γιαννούκου για την ηθική υποστήριξή της, Μαρία Δεμοιράκου και Θεόδωρο Τομαρά για τις φιλολογικές τους παρατηρήσεις και στον φίλο Χρήστο Τσιπόκα, ο οποίος με τις φωτογραφίες του απέδωσε με εικόνα, όσα υστερούσαν να περιγράψουν οι λέξεις.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Κάθε κάστρο ως σύμβολο αγώνα και ελευθερίας έχει μια ιστορία να μας διηγηθεί, μια ιστορία με τρομερές πολιορκίες, περιπέτειες, δολοπλοκίες, μαρτυρικούς θανάτους από την πείνα και τη δίψα.¹ Πολλά είναι τα κάστρα της πατρίδας μας, στην παρούσα εργασία όμως το ενδιαφέρον εστιάζεται στο «*περιώνυμον και υπερνεφελέες*», όπως το χαρακτηρίζει ο βυζαντινός ιστοριογράφος Γεώργιος Σφραντζής, κάστρο της Μονεμβασίας.² Ανατρέχοντας στα *Λακωνικά* του Πausanία στα τέλη του 2ου μ.Χ. αι. πληροφορούμαστε ότι κοντά στο βορειοανατολικό άκρο του ακρωτηρίου Μαλέα, το *Επιδήλιο*, γνωστό σήμερα ως *Καμήλα*, βρίσκεται η *Επίδαυρος Λιμηρά* (απόσταση 200 στάδια).³ Από μελέτες είναι γνωστό ότι στην περιοχή που σήμερα ονομάζεται *Παλιά Μονεμβασία ή Καστράκι* είχαν αναπτυχθεί νεολιθικοί οικισμοί, που αργότερα εξελίχθηκαν σε σπουδαίο μυκηναϊκό κέντρο, ώσπου κατέληξαν στη διάρκεια της κλασικής και ελληνορωμαϊκής περιόδου στην ισχυρή πόλη της Επιδαύρου Λιμηράς (εικ. 1). Δεξιά αυτής (δύο στάδια) υπάρχει το *Υδωρ της Ινούς*, που θυμίζει μια μικρή λίμνη. Συνεχίζοντας, αναφέρει ότι προς το πέλαγος ορθώνεται ένα ακρωτήριο, που ονομάζεται *Μινώα*. Προφανώς πρόκειται για τη *Μονεμβασία*. Είναι το μόνο ικανό να προξενήσει εντύπωση. Αξιοσημείωτο είναι πως ο Πausanίας⁴ –όπως και ο Στράβων, αλλά και ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης– ενώ αναφέρονται με λεπτομέρειες στις γειτονικές περιοχές, δεν κάνουν καμία αναφορά ότι υπήρξε εκεί κάποιος συνοικισμός.⁵

1. Εμφάνιση της πόλης - βυζαντινή περίοδος (566-1248)

1.1. Η δημιουργία της Μονεμβασίας

Σύμφωνα με τις πηγές η ζωή στον βράχο ξεκινά τον 6ο αι. μ.Χ. Σε αντίθεση λοιπόν με τον άγονο βράχο της Μονεμβασίας, η περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς με το λιμάνι που διέθετε αποτέλεσε κατάλληλο τόπο κατοικίας για τους ανθρώπους της εποχής. Αρκετές πηγές κάνουν λόγο για κάποιο φρούριο *Μινώα*, καθώς και το ομώνυμο ακρωτήριο. Ο γεωγράφος Στράβων, που ταξίδεψε στον ελλαδικό χώρο στα έτη 7 π.Χ.-2 μ.Χ., γράφει για την περιοχή ότι στους Λάκωνες ανήκει ένα φρούριο, η Μινώα, ομώνυμο με αυτό στη Μεγαρίδα. Οι σύγχρονοι γεωγράφοι και ιστορικοί ταυτίζουν την Άκρα Μινώα με τον βράχο της

¹ Για την ιστορία της Μονεμβασίας βλ. Rainer και Steinmüller (1998) 7-39, Έμκε (1992) 6-30.

² Βλ. Ανδριτσάκης (2020), Κότσαλης (2019), Κουτσογιαννόπουλος (2001), (2009), (2015).

³ Βλ. Καλογεράς (1955) 31, Καλλιγά (2003) 21, Καλλιγά (2010) 19-20.

⁴ Για τη Μονεμβασία και την τοπογραφία της βλ. Πausanίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, III 23.6-11, Παπαχατζής (1999), V, σ. 424-427.

⁵ Καλλιγά (2010) 20.

Μονεμβασίας. Και ο γεωγράφος Πτολεμαίος⁶ στην περιγραφή του για την Πελοπόννησο στο 3^ο βιβλ. της «Γεωγραφικής αφηγήσεως» έγραψε τις πόλεις στα λακωνικά παράλια: "καὶ ἐν τῷ ἀργολικῷ κόλπῳ ἔτι Λακωνικῆς Μινῶα λιμῆν, Διός Σωτήρ λιμῆν...". Από τις μαρτυρίες αυτές συνάγεται το συμπέρασμα ότι στην περιοχή υπήρχε κάποιο οχυρό με το όνομα *Μινῶα*, στο ακρωτήριο κάποιας χερσονήσου και σχημάτιζε και ομώνυμο λιμάνι. Συνδυάζοντας τώρα αυτά με την τακτική που είχαν οι Κρήτες, να δημιουργούν δηλαδή σε διάφορες κομβικές περιοχές, χωρίς απαραίτητως να τις έχουν κατακτήσει, φρούρια-παρατηρητήρια, που τα ονόμαζαν «*Μινῶα*» για να έχουν τον έλεγχο στα παρακείμενα λιμάνια, εξάγεται το ίδιο συμπέρασμα. Το ότι ο Πausανίας⁷ τον 2ο μ.Χ. αι. αναφέρεται στη Μινῶα ως ακρωτήριο, υποδηλώνει ότι εκείνο το διάστημα ήταν χερσόνησος, ενωμένη δηλαδή με τη στεριά.

Η μετατροπή της χερσονήσου σε βραχονησίδα έγινε μετέπειτα, το 375, όταν σύμφωνα με τον Ζώσιμο ισχυροί σεισμοί τάραξαν τη λακωνική γη, αλλάζοντας τη γεωμορφολογία⁸ της σε διάφορα σημεία.⁹ Ολόκληρες περιοχές, μεταξύ αυτών και η Επίδαυρος Λιμηρά, καταποντίστηκαν. Βυθίστηκε λοιπόν και η λωρίδα που ένωνε τον βράχο με την ακτή, επομένως η χερσόνησος μετατράπηκε σε έναν δυσπρόσιτο βράχο με μία και μοναδική έμβαση. Οι γεωλόγοι θα την χαρακτήριζαν μια ρηξιγενή προεξοχή, ένα τεκτονικό κέρασ. Σε αυτόν τον βράχο φαίνεται ότι κατέφυγαν οι Έλληνες στον 6ο αι. κατατρεγμένοι από τις επιδρομές των Αβάρων.

Ο μητροπολίτης Εφέσου Ιωάννης, στην εκκλησιαστική ιστορία, καταγράφει σλαβική επιδρομή, την οποία τοποθετεί το 580, το τρίτο έτος μετά τον θάνατο του Ιουστίνου του Β' (565-578). Αναφέρει πως αυτή η χρονιά «είναι ονομαστή για την εισβολή αυτών των καταραμένων ανθρώπων που ονομάζονται Σλάβοι». Για αυτά τα γεγονότα, πληροφορίες αντλούμε από «*Το περί κτίσεως Μονεμβασίας χρονικό*»,¹⁰ ένα κείμενο πολυσυζητημένο, που διασώζεται σε τρία αντίγραφα. Το ένα βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Τορίνο, το άλλο στη Μονή Κουτλουμουσίου (κώδικας 220)¹¹ και το τρίτο στη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους (Ιβηριτικός κώδικας 329). Σύμφωνα με αυτό, οι Άβαροι, φυλή μογγολική, αφού εισέβαλαν στον ελληνικό χώρο, έφτασαν μέχρι την Πελοπόννησο, όπου οι κάτοικοί της έντρομοι την εγκατέλειψαν, καταφεύγοντας άλλοι στη Σικελία, αποπλέοντας από το επίνειο της Σπάρτης,

⁶ Μοσχονά (1992) 575-576.

⁷ Για τον Πausανία στη Λακωνία βλ. Βίγλας (1997) 187-191, Avramea (1997) 31-38.

⁸ Για τα ευρήματα στη Λακεδαίμονία βλ. Avramea (1997) 185.

⁹ Καλλιγά (2010) 20-21.

¹⁰ Βλ. Λάμπρος (1884) 97-128, Κουγέας (1912) 473-480, Avramea (1997) 68-72, Καλλιγά (2003) 23-37, Χρυσανθόπουλος (1951) 238-253, Χρυσανθόπουλος (1954) 261.

¹¹ Καλλιγά (2003) 49-50.

το Γύθειο, ενώ άλλοι –οι περισσότεροι κτηνοτρόφοι– στα βουνά της Τσακωνίας¹², του Παρθένιου όρους και κάποιοι κυρίως ευγενείς κατέφυγαν το 566-567 και ίδρυσαν την Μονεμβασία. Τότε, αναφέρει το χρονικό της βιβλιοθήκης της μονής Κουτλουμουσίου, ήταν το έκτο έτος της βασιλείας του Μαυρικού (582-602).¹³

Ωστόσο, νεότερα ευρήματα από τη Μεσσήνη, την Τεγέα, την Πάτρα, την Κόρινθο, καθώς και άλλες περιοχές, οδήγησαν στη διάψευση της απόψεως ότι οι επιδρομές των Σλάβων ήταν η αποκλειστική αιτία εγκατάλειψης των πόλεων επί Μαυρικού. Επιπλέον, έχει βεβαιωθεί ότι στην μετακίνηση των πληθυσμών που πραγματοποιήθηκε σταδιακά, συνετέλεσε πληθώρα παραγόντων και αιτιών. Έχουν αναθεωρηθεί επίσης και απόψεις όπως αυτές που απέδιδαν την κεραμική χωρίς τροχό ή τις μεταλλικές πόρπες («αβαρικές») σε σλαβική επιρροή.¹⁴ Ο Δ. Πάλλας αναφέρει ότι οι πόρπες αποδίδονται σε βυζαντινά εργαστήρια.¹⁵ Τον εποικισμό του βράχου από Λάκωνες της ενδοχώρας πιστοποιεί και το λεγόμενο «σχόλιο» του επισκόπου Καισαρείας Αρέθα¹⁶ το 932, ο οποίος αναφερόμενος στη γενέτειρα πόλη του, την Πάτρα, κάνει μνεία για τον εποικισμό του βράχου της Μονεμβασίας.¹⁷

Για την εποίκηση του βράχου από τους Λάκωνες υπάρχει σχετική μνεία το 1492 σε αναφορά του Μητροπολίτη Μονεμβασίας προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει πως όταν το γένος των Σκυθών Ουνιγάρων έφτασε στην Κόρινθο και την κατέστρεψε, οι ευγενέστεροι των Σπαρτιατών κατέφυγαν στη Μονεμβασία, στο «νησίον» το υψηλό, επίμηκες και απότομο, που περιτριγυρίζεται από γκρεμούς όρθιους και άβατους. «μαθόντες (οι Λακεδαιμόνιοι) τὰ τῶν Κορινθίων ἐκεῖνα δὴ τὰ παγγάλεπα πρὸς Μονεμβασίαν ὡς εἶχον ἐχώρουν εὐθὺς ὄλω πόδι».¹⁸ Οι βαρβαρικές αυτές επιδρομές αποδίδονται και από τη λαϊκή παράδοση, σύμφωνα με την οποία, όταν αλλόπιστοι σκότωναν και σκλάβωναν τους χριστιανούς του Μοριά, οι χριστιανοί στα Χρύσαφα απελπισμένοι ζήτησαν γονατιστοί βοήθεια από την εικόνα του Ρχομένου (Ελκομένου). Η εικόνα άρχισε να περπατάει οδηγώντας τους στο έρημο νησί της Μονεμβασίας.¹⁹ Το μέρος που δημιούργησαν, διοικούσε στρατηγός που είχε διοριστεί «ὕπὸ τοῦ Ρωμαίων βασιλέως», πληροφορία που αντλείται από το χρονικό της βιβλιοθήκης Κουτλουμουσίου.

¹² Βλ. Παγουλάτος (1947) 126-128, Συμεωνίδης (1972) 129-138.

¹³ Βέης 1909 61-79, Καλαμαρά (2010) 72.

¹⁴ Bintliff (1996) 2-3, Καλλιγά (2010) 23, Καλαμαρά (2010) 73.

¹⁵ Zakythinos (1966) 314.

¹⁶ Για τον Αρέθα βλ. Avramea (1997) 65-80.

¹⁷ Καλλιγά (2003) 38-40.

¹⁸ Λάμπρος (1915) 286, Καλλιγά (2003) 41-48.

¹⁹ Κουτσογιαννόπουλος-Κουτσογιαννοπούλου (2012) 46.

Εκτός από τις επιβεβαιωμένες πηγές για την ίδρυση της πόλης, κάποιιοι, όπως ο Huxley,²⁰ θεωρούν ότι ο βράχος ενδεχομένως να είχε οχυρωθεί από τα χρόνια του Ιουστινιανού (527-565), σύμφωνα με την πολιτική του οποίου τα στρατηγικά σημεία της αυτοκρατορίας οχυρώνονταν,²¹ προκειμένου να ενισχυθεί η άμυνα των επαρχιών. Για αυτόν τον λόγο στην εποχή του ανακαινίστηκαν τα τείχη των Αθηνών και οχυρώθηκε ο Ισθμός της Κορίνθου. Στο έργο του Προκοπίου «Περὶ τοῦ δεσπότης Ἰουστινιανοῦ κτισμάτων» δεν μαρτυρείται κάτι τέτοιο, αν και η τυπολογική συγγένεια κάποιων περιοχών που περιγράφονται με την Μονεμβασία, είναι δύσκολο να παραβλεφθούν.²² Από έρευνα της Εφορείας Ενάλιων Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο σημερινό λιμάνι της Μονεμβασίας, έχουν βρεθεί ναυάγια πλοίων αρχαιότερα της βυζαντινής περιόδου. Συγκεκριμένα στη θέση Λειψωνά εντοπίστηκε άγκυρα προϊστορικών χρόνων. Αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη πληθυσμού επί του βράχου στα τέλη του 6ου αιώνα, εποχή στην οποία εντάσσεται και η πρώτη φάση του ναού του Ελκομένου Χριστού.²³

Αναζητώντας λοιπόν ασφαλές μέρος για να μείνουν οι Λάκωνες, κατοίκησαν στο μικρό πλάτωμα που βρίσκεται στην κορυφή, καλλιέργησαν τη λιγιστή γη που υπήρχε και επικοινωνούσαν με την απέναντι ακτή, χρησιμοποιώντας ένα δύσβατο ελικοειδές μονοπάτι, στη βόρεια πλευρά του βράχου. Την περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540-1690) χτίστηκε τείχος προκειμένου να κλείσει το πέρασμα αυτό, οι «παλιές βόλτες», το οποίο μετέπειτα οι Ενετοί (Β΄ Ενετοκρατία 1690-1715) επισκεύασαν και το αποκάλεσαν *mura rossa* (κόκκινο τείχος), από το κοκκινωπό χρώμα της λάσπης που χρησιμοποιήθηκε κατά το κτίσιμο.²⁴ Ο οικισμός ήταν αθέατος από στεριά και θάλασσα και λόγω της προστασίας που παρείχε, συγκέντρωσε σύντομα και άλλους αποίκους από τις γύρω περιοχές. Σταδιακά η περιοχή Επιδάουρου Λιμηράς ερημώθηκε και οι Λιμηριώτες, καθώς ήταν έμπειροι ναυτικοί και έμποροι, έμαθαν την τέχνη της ναυσιπλοΐας στους υπόλοιπους κατοίκους, προσδίδοντας σταδιακά στην πόλη χαρακτήρα ναυτικό - εμπορικό. Ο ιστορικός Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ο Ι. Φιλήμονας, ο Γεώργιος Σχολάριος και ο Ιωάννης ο Ευγενικός, αναφερόμενοι στη Μονεμβασία, τη χαρακτηρίζουν ως «Επίδαυρον», ενώ στο χαρακτηριστικό του Lozer²⁵ το 1713, αναγράφεται ως «*Epidavros Limera*» (εικ. 2). Η περιοχή απογυμνώθηκε, όταν στα τέλη του 10ου αι. μεταφέρθηκε αρχαιολογικό υλικό για την ανέγερση των κτισμάτων της Κάτω

²⁰ Huxley (1977) 92.

²¹ Για τα οχυρά επί Ιουστινιανού βλ. Προκόπιος (1940) 248-265.

²² Καλλιγά (2010) 25-27, Προκόπιος (1964) 135.

²³ Καλλιγά (2020) 28.

²⁴ Καλλιγά (2010) 140, 217.

²⁵ Για τη χαλκογραφία βλ. Koutsogiannopoulos (2008) 13.

Πόλης, που αναπτύχθηκε στο νοτιοανατολικό κράσπεδο του βράχου, καθώς η ανάγκη για επέκταση της Άνω Πόλης και η επικοινωνία με τη θάλασσα ήταν πλέον επιτακτική.

1.2. Οικοδόμηση Κάτω Πόλης

Η Κάτω Πόλη οχυρώθηκε με τείχος και σε συνδυασμό με την Άνω Πόλη και την Ακρόπολη, έλαβε ένα χαρακτήρα φρουρίου, που αφενός προστάτευε τα νοτιοανατολικά εδάφη της Πελοποννήσου από εχθρικές επιδρομές και αφετέρου ενίσχυε οικονομικά τα ταμεία της αυτοκρατορίας, χάρη στην εμπορική της ανάπτυξη. Με την πάροδο του χρόνου η πόλη γνώρισε σημαντική οικονομική άνθηση και η χρήση της ως σπουδαίου παρατηρητηρίου φτάνει ως και την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που, αν και ερειπωμένη, αξιοποιήθηκε από τους Γερμανούς, όπως και το Καψάλι ή Χύτρα, ο βράχος που βρίσκεται απέναντι από τα Κύθηρα, για τον έλεγχο των πολεμικών επιχειρήσεων στο Αιγαίο.

Τον 11ο αιώνα η Μητρόπολη Μονεμβασίας κάλυπτε επαρχίες των σημερινών νομών Λακωνίας, Μεσσηνίας και την επαρχία της Κυνουρίας του νομού Αρκαδίας.²⁶ Αποτελούσε το σπουδαιότερο εμπορικό κέντρο της Πελοποννήσου μετά την Κόρινθο, και τα πλοία της μετέφεραν τον εκλεκτό «μονεμβάσιο οίνο», μαζί με διάφορα άλλα προϊόντα στις θάλασσες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τη Δύση.

Σχετική αναφορά γίνεται σε επιστολή του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη,²⁷ πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, όπου σημειώνει πως θα έφταναν στον Πειραιά λάδι, σαπούνη και ράσα με «πλοϊον μονεμβασιώτικον». Η πρώτη ιστορική μαρτυρία για την ύπαρξη της πόλης απαντάται στο οδοιπορικό του Οσίου Βιλλιβάλδου, επισκόπου Eichstaedt (Αιχστεντ), όταν το 722-723, πραγματοποιώντας ταξίδι προς τους Αγίους Τόπους,²⁸ προσέγγισε το λιμάνι της Μονεμβασίας,²⁹ αφού πέρασε τη Σικελία, για να πλεύσει εν συνεχεία προς Κω και Σάμο. Την αναφέρει με το όνομα *Manafasiam* και θεωρεί πως βρίσκεται σε σλαβική περιοχή, γεγονός που εγείρει αντιδράσεις.³⁰

Από τον Ανδρόνικο Β΄ η Μονεμβασία έλαβε επιπλέον προνόμια για το «*ίκανόπλων και θαλαττουργόν*» της, την εμπορική της δύναμη που έφτανε μέχρι τη Σικελία και τη Σαρδηνία. Οι πόλεις αυτές μαστίζονταν από την ασθένεια της πανώλης το έτος 746, όπως

²⁶ Παπαμιχαλόπουλος (1874) 5.

²⁷ Λάμπρος (1880) 13.

²⁸ Για τις θαλάσσιες διαδρομές βλ. Γκαγκτζής / Λεοντσίνη / Πανοπούλου (1993) 469-486.

²⁹ Για τη Μονεμβασία ως κόμβο βλ. Hahn (1973-1981) III 198-199, 277, 312, Οικονομίδου (1977) 4, Καλλιγά (1983) 35.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά Κουτσογιαννόπουλος (2010) 26, Καλλιγά (2003) 69-70, Καλλιγά (2010) 34-35, Καλαμαρά (2010) 73.

αναφέρει ο Βυζαντινός χρονογράφος Θεοφάνης.³¹ Λόγω των εμπορικών σχέσεων που είχαν, η πανώλη μεταδόθηκε στη Μονεμβασία και από αυτή σε πολλές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στην Κωνσταντινούπολη: «λοιμώδης θάνατος... ἐπὶ τὴν Μονοβασίαν...». Τότε, κατά την τοπική παράδοση, αναγκάστηκαν οι Μονεμβασιώτες να ιδρύσουν το λοιμοκαθατήριο στη σημερινή τοποθεσία Λαζαρέτο.

1.3. Εκκλησιαστική πορεία - εμπορική εξέλιξη

Από τον Γεώργιο Σφραντζή παρέχεται η πληροφορία ότι το «*περιώνυμο και ύπερνεφελές*» φρούριο της Μονεμβασίας από Επισκοπή της Μητρόπολης Κορίνθου αναβιβάστηκε σε Μητρόπολη επί βασιλείως Μαυρικίου και απέκτησε και πολλά άλλα προνόμια και ελευθερίες.³² Στα χρόνια του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) η Μονεμβασία έτυχε και άλλων προνομίων και επί Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας έγινε Έξαρχος και έχαιρε εξαιρετικών τίτλων και προνομίων.³³

Στα τέλη του 9ου αι. η Μονεμβασία αποτελούσε μια σπουδαία στρατιωτική δύναμη, ικανή για να βοηθήσει την αυτοκρατορία στον αγώνα εναντίον των Αράβων. Τα πλούτη της πόλης και την ευημερία της πολλοί θα επιθυμήσουν, για αυτό και θα γίνει συχνά στόχος επιθέσεων πειρατών που λυμαίνονταν τα πελάγη. Οι Μονεμβασιώτες πλοίαρχοι, αμυνόμενοι στη σωρεία επιδρομών, μετατράπηκαν σε δεινούς κουρσαρομάχους. Τρεις μεγάλες οικογένειες κουρσάρων ήταν οι Δαιμονογιάννηδες,³⁴ οι Μαμωνάδες και οι Σοφιανοί.³⁵

1.4. Πειρατική επίθεση Νορμανδών- Ρογήρος

Μια από τις πειρατικές επιθέσεις³⁶ που δέχτηκε η Μονεμβασία ήταν το 1147,³⁷ όταν αυτοκράτορας ήταν ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180). Τότε ο βασιλιάς της Σικελίας, που ήταν υπό νορμανδική κατοχή, Ρογήρος Β΄, έχοντας απώτερο στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, θέλησε να δημιουργήσει προγεφυρώματα σε ελληνικά εδάφη. Πόσο διακαής ήταν ο πόθος του φαίνεται από το πορτρέτο του στην εκκλησία Μαρτοράνα του Παλέρμο, που απεικονίζεται με ενδυμασία βυζαντινού αυτοκράτορα, ενώ στέφεται από τον Χριστό, όπως οι Βυζαντινοί. Έστειλε για τον σκοπό αυτό τον ναύαρχό του Γεώργιο Αντιοχέα, δυστυχώς Έλληνα στην καταγωγή, να ληλατήσει την Κέρκυρα, την οποία

³¹ Βλ. Καλογεράς (1955) 42, Καλαμαρά (2010) 73-74.

³² Καλογεράς (1955) 38, 40.

³³ Για τα εκκλησιαστικά θέματα βλ. Καλλιγά (2003) 258-317, Καλλιγά (2010) 84-86.

³⁴ Για την οικογένεια Δαιμονογιάννη βλ. Καλλιγά (2003) 209, 219 και (2010) 63-67.

³⁵ Καλογεράς (1955) 44.

³⁶ Για τις ναυτικές επιχειρήσεις βλ. ενδεικτικά Κομνηνή (1884) 122-123, Wittek (1957) 601 και (2010) 57-58.

³⁷ Καλαμαρά (2010) 74.

κατέλαβε αμαχητί, λόγω της απροθυμίας των φορολογικά εξουθενωμένων κατοίκων να αντισταθούν, όπως γράφει ο Νικήτας Χωνιάτης. Θεώρησε πως με την ίδια ευκολία θα κυρίευε και τη Μονεμβασία, κάτι που δεν έγινε και αναγκάστηκε να αποπλεύσει άπρακτος.³⁸

Άρχων της Μονεμβασίας κατά τη νορμανδική επίθεση, ήταν, σχεδόν με απόλυτη βεβαιότητα, ο Θεόδωρος Μαυροζώμης.³⁹ Ο Παπαρρηγόπουλος για την ηρωική αυτή αντίσταση γράφει πως οι κάτοικοι απέκρουσαν με γενναιότητα την επίθεση, επειδή ήταν συνετοί και γνώριζαν το αγαθό της ελευθερίας. Ο Ρογήρος, αδυνατώντας να δεχτεί την έκβαση αυτή, στέλνει τον Άραβα ιστορικό Εδρυσή να του περιγράψει την περιοχή. Στην έκθεση που συνετάχθη, περιγράφει την πόλη ως «*Μαλιάσσαν, πόλιν άξιόλογον, με ύψηλόν και άπόρθητον φρούριον*».⁴⁰

2. Η δεκαετήχρονη Φραγκοκρατία της Μονεμβασίας (1248-1262)

Μετά την άλωση της Πόλης από τους Φράγκους το 1204 δημιουργήθηκαν τρία κράτη, διάδοχα της βυζαντινής αυτοκρατορίας: η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Τα τρία κράτη ανταγωνίζονταν μεταξύ τους, ενώ αυτό που προβαλλόταν ως διάδοχο της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν το κράτος της Νίκαιας. Επί 57 χρόνια που διήρκησε η κατοχή της Κωνσταντινούπολης (1204-1261) δεν σταμάτησε στιγμή να λεηλατείται,⁴¹ με αποτέλεσμα ο ναός του Αγίου Μάρκου να είναι κατά τα 9/10 κοσμημένος με λεηλατημένα μάρμαρα, κολόνες και πάσης φύσεως αρχιτεκτονικά μέλη από την Κωνσταντινούπολη και τις εκκλησίες της.

2.1. Η πολιορκία

Όταν οι σταυροφόροι διένειμαν μεταξύ τους τα λάφυρα, την Πελοπόννησο αρχικά διεκδίκησε ένας εκ των αρχηγών της σταυροφορίας, ο Βονιφάτιος Μομφερρατικός, και έπειτα με την έγκρισή του, ο Γουλιέλμος Σαμπλίτης μετά του Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου.⁴² Ο τελευταίος από το 1209 υπήρξε ο μοναδικός κυρίαρχος του Μοριά. Παρά τις προσπάθειες του Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλεαρδουίνου και του διαδόχου και γιου του, Γοδεφρείδου Β΄, στα τείχη της Μονεμβασίας συνέχισαν να κυματίζουν βυζαντινά λάβαρα. Ήταν τόση η δυσφορία του Γοδεφρείδου για το γεγονός αυτό, ώστε, όταν στα Κύθηρα η συμπεθέρα του, Ιολάνδη ντε Κουρτεναί, σύζυγος του Λατίνου αυτοκράτορα της

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης (1975) 73, Magdalino (1993) 137, Καλλιγά (2003) 98, Καλλιγά (2010) 59.

³⁹ Για την οικογένεια Μαυροζώμη βλ. ενδεικτικά Χωνιάτης (1975) 160-180, Βαρζός (1984) 496-502, Magdalino (1993) 210-211, 257-258, Καλλιγά (2010) 61-62.

⁴⁰ Ανδριτσάκης (2018) 184.

⁴¹ Ανδριτσάκης (2018) 190.

⁴² Βλ. ενδεικτικά Καλογεράς (1955) 46, Καλλιγά (2003) 110-111 και (2010) 65.

Κωνσταντινούπολης Πέτρου Κουρτεναί, πρότεινε σε αυτόν τον τίτλο του ηγεμόνα της Πελοποννήσου, εκείνος αποκρίθηκε ότι δεν είναι άξιος αυτής της τιμής, όσο δεν έχει το κάστρο της Μονεμβασίας υπό την κυριαρχία του.⁴³

Επιπλέον η πόλη, ήταν η μόνη ελεύθερη που με τα πλοία της⁴⁴ (*«ύποστηρίζοντα τούς άγῶνας τῆς ἐν Νικαία Αυτοκρατορίας...»*), γράφει ο Κ. Παπαρρηγόπουλος), απειλούσε τα φραγκικά φέουδα. Μετά τον θάνατο του πρωτότοκου γιου του, του Γοδεφρείδου Β΄ (1218-1245), ο οποίος επίσης δεν κατόρθωσε να καταλάβει τη Μονεμβασία, διοικητής του Μορέως ανέλαβε ο αδελφός του Γουλιέλμος Β΄ (1245-1278).⁴⁵ Γεννημένος στην Καλαμάτα⁴⁶ ήταν γνωστός και με το όνομα «Καλαμάτης». Ο πρώτος του πόλεμος ήταν «εύλογος», η Μονεμβασία.⁴⁷ Έκρινε πως μόνο με διαρκή και στενή πολιορκία θα έπαιρνε το κάστρο, για αυτό συγκέντρωσε 3.000 πεζούς, 8.000 ιππείς⁴⁸ και πολυάριθμα τριπυτσέτα, σύμφωνα με το *Χρονικό του Μορέως*, και τον Μάρτιο του 1246 το περικύκλωσε από στεριά και θάλασσα, *«Ἐτότε τὴν Μονεμβασίαν ὡς τὸ κλουβὶ τὸ ἀηδόνι...»*.⁴⁹ Ο W. Miller θεωρεί τον αριθμό των ιππέων υπερβολικό, σε σύγκριση με τους 700 με 1.000 ιππείς που περιστοιχίζαν τον Γουλιέλμο. Οι Μονεμβασιώτες αρνήθηκαν να παραδοθούν και όπως περιγράφεται στο *Χρονικόν του Μορέως*, δημῶδες ἀφήγημα φιλολατινικού χαρακτήρα, ο πρίγκιπας δεν είχε σκοπό να αποχωρήσει αν δεν καταλάμβανε *«ἐτοῦτο τὸ «βουνί»*.⁵⁰ Έβαλλαν αδιαλείπτως και έπειτα από τρία ολόκληρα χρόνια ένδοξης αντίστασης και όταν πλέον οι κάτοικοι είχαν φάει τους ποντικούς και τα γατιά⁵¹ αποφάσισαν να συμβιβαστούν με τον πρίγκηπα Γουλιέλμο, αφού έθεσαν τους όρους τους, οι οποίοι έγιναν δεκτοί. Ζήτησαν να διατηρήσουν τις περιουσίες τους, να μείνουν ανεξάρτητοι και ελεύθεροι από κάθε υποχρέωση και να υπηρετούν τον Γουλιέλμο στη θάλασσα έναντι αμοιβής.⁵²

Τη Μονεμβασία παρέδωσαν στον Γουλιέλμο ο Γεώργιος Δαιμονογιάννης με τον Παύλο Μαμωνά και τον Ιωάννη Σοφιανό⁵³ τον χειμώνα του 1248-1249. Η συμφωνία υπεγράφη και η διοίκηση του κάστρου οργανώθηκε σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Τέσσερις γαλέρες με ναύτες Γενουάτες, προαιώνιους εχθρούς των Ενετών, προστάτευαν την

⁴³ Καλογεράς (1955) 48.

⁴⁴ Βλ. Παπαρρηγόπουλος (1955) 81, Καλλιγά (2010) 67.

⁴⁵ Καλλιγά (2010) 67-68.

⁴⁶ Βλ. Runciman (1986) 33, Παπαρρηγόπουλος (1955) 69.

⁴⁷ Βλ. Miller, 2013, 143, Παπαρρηγόπουλος (1955) 81.

⁴⁸ Βλ. και Παπαρρηγόπουλος (1955) 75, 81.

⁴⁹ Χρονικό Μορέως, στ. 2910.

⁵⁰ Χρονικό Μορέως, στ. 2920-2929.

⁵¹ Χρονικό Μορέως, στ. 2930-2933.

⁵² Runciman (1986) 34.

⁵³ Βλ. ενδεικτικά Καλογεράς (1955) 44, Παπαρρηγόπουλος (1955) 81, Καλλιγά (2003) 128-129, 278-280 και (2010) 69 και Καλαμαρά (2010) 76.

πόλη από τη θάλασσα και λήστευαν τα βενετικά καράβια. Οι σχέσεις των κατοίκων με τους νέους κυρίαρχους άρχισαν να οξύνονται, επειδή οι Φράγκοι προσπαθούσαν να τους αφελληνίσουν και να τους προσηλυτίσουν στον καθολικισμό. Ο Γουλιέλμος αντικατέστησε τον ορθόδοξο μητροπολίτη με Λατίνο επίσκοπο και στους άρχοντες που του παρέδωσαν την πόλη πρόσφερε πολεμικούς ίππους και χρυσοποίκιλτες φορεσιές, ενώ τους όρισε φεουδάρχες προς την περιοχή των Βατίκων,⁵⁴ μοιράζοντάς τους «τιμάρια». Ο Γουλιέλμος έπειτα αναχώρησε για την Λακεδαιμονία, όπου έκτισε το κάστρο του Μυστρά για να έχει τον έλεγχο των Μηλιγγών.⁵⁵ Μετά την παράδοσή του στους Βυζαντινούς το 1262, εποίκιστηκε από τους κατοίκους της Λακεδαιμονίας και αργότερα έγινε η έδρα της βυζαντινής επαρχίας («Δεσποτάτου») του Μορέως και κέντρο της διανοήσης που συνέβαλε στην Παλαιολόγεια αναγέννηση.

2.2. Μάχη της Πελαγονίας (1259)

Το ίδιο διάστημα συνεχίζονταν τόσο οι προσπάθειες από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες να ανακτηθούν τα χαμένα εδάφη και η Κωνσταντινούπολη όσο και οι διαμάχες μεταξύ των ηγητόρων των βυζαντινών κρατών. Το 1259 ήρθαν σε σύγκρουση οι δυνάμεις του Μιχαήλ Β΄ Κομνηνοδούκα της Ηπείρου και του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου της Νίκαιας στην Πελαγονία της Μακεδονίας (βορείως της Καστοριάς). Σε αυτήν την αναμέτρηση συμμετείχε και ο Γουλιέλμος, στηρίζοντας τον πεθερό του, Μιχαήλ της Ηπείρου.⁵⁶ Οι δυνάμεις του τελευταίου αποχώρησαν πριν από τη μάχη και ο Γουλιέλμος, ο στρατός του οποίου συνετρίβη, αιχμαλωτίστηκε. Ο Μιχαήλ στέφθηκε εκ νέου αυτοκράτορας (είχε ήδη στεφθεί στη Νίκαια) στην Αγία Σοφία και άρχισε η τελευταία δυναστεία του Βυζαντίου.

Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος για την απελευθέρωσή του αναγκάστηκε να δώσει έπειτα από τρία χρόνια τα τρία σπουδαιότερα κάστρα του, «τάς βελτίους», όπως αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς: του Μυστρά, της Μαΐνης και της Μονεμβασίας,⁵⁷ τα οποία αργότερα διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στην ανάκτηση της Πελοποννήσου από τους Παλαιολόγους. Δεν έχει προσδιοριστεί αν με τα παραπάνω κάστρα παραδόθηκε το Γεράκι και η περιοχή της Κινστέρνας. Τελικά το κάστρο της Μονεμβασίας επέστρεψε στα χέρια των Βυζαντινών.

⁵⁴ Καλογεράς (1955) 54

⁵⁵ Χρονικό Μορέως, στ. 2990, Runciman (1986) 35

⁵⁶ Για τη μάχη της Πελαγονίας βλ.ενδεικτικά Καλλιγά (2003) 132-133, Geanakopulos (1953) 118-135, Nicol (1956) 68-71, Runciman (1986) 39-42

⁵⁷ Παπαρηγόπουλος (1955) 87-88, Καλλιγά (2010) 71, Καλαμαρά (2010) 76

3. Η βυζαντινή περίοδος της μεγάλης ακμής (1263-1394)

Η εξόριστη ως τότε βυζαντινή διοίκηση στη Νίκαια, το 1261 επέστρεψε στη Βασιλεύουσα διώχοντας τους Φράγκους. Στην Πελοπόννησο ο αξιωματούχος της διοίκησης συγκέντρωνε πληθώρα αρμοδιοτήτων φέροντας το αξίωμα της κεφαλής⁵⁸, δηλαδή του διοικητή όχι μόνο φρουράς αλλά κάποιας περιοχής. Έδρα του διοικητή του Μορέως ορίστηκε αρχικά η Μονεμβασία καθότι ήταν καλά οχυρωμένη και επικοινωνούσε με την Κωνσταντινούπολη μέσω θαλάσσης.⁵⁹ Διοικητής ήταν ο αδελφός του Μανουήλ, ο στρατηγός Κωνσταντίνος, με δικαίωμα να εκδίδει αργυρόβουλα, σε αντιδιαστολή με τα αυτοκρατορικά χρυσόβουλα. Πρώτος διοικητής της ναυτικής βάσης ορίστηκε ο σεβαστοκράτορας Μιχαήλ Καντακουζηνός που αγωνίστηκε ηρωικά και ετάφη με βασιλικές τιμές.⁶⁰ Το 1289, η έδρα μετακινήθηκε στο Μυστρά, όπου είχε δημιουργηθεί οικισμός, ενώ αργότερα ο Μυστράς αποτέλεσε την πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του Μορέως. Η Μονεμβασία, ως το μόνο λιμάνι του δεσποτάτου, ενισχύθηκε με την παροχή προνομίων. Ο σκληρός ανταγωνισμός στη θάλασσα έκανε επιτακτική την ισχυροποίησή της.

3.1. Χρυσόβουλλοι λόγοι-προνόμια

Ήδη από την εποχή που εποίκισαν τον βράχο της Μονεμβασίας, οι κάτοικοί της, θεωρούσαν πως ήταν κληρονόμοι των προνομίων της αρχαίας Σπάρτης. Έπειτα οι αυτοκράτορες Μαυρίκιος και Κωνσταντίνος Πωγωνάτος φαίνεται, μέσω άλλων εγγράφων, να εξέδωσαν έγγραφα με τα οποία επικύρωναν προνόμια πριν την εικονομαχία.⁶¹ Κάτι αντίστοιχο έπραξαν και άλλοι αυτοκράτορες πριν την κατάληψη της Μονεμβασίας από τους Φράγκους. Ο Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος αναφέρεται ότι αναγνώρισε κάποια προνόμια, ενώ παραχώρησε και άλλα, όπως την απαλλαγή από το ντάτζιο (κομμέρκιο),⁶² δηλαδή την καταβολή φόρου στην κεντρική διοίκηση για κάθε συναλλαγή που γινόταν στην Μονεμβασία. Η αφοσίωση και η βοήθεια που είχε η αυτοκρατορία από πλευράς της Μονεμβασίας οδήγησε τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο να εκδώσει χρυσόβουλλο, το 1266, με το οποίο προσέφερε πλήρη «εξκουσσία», όρος που σήμαινε σχετική αυτοδιοίκηση και αυτονομία, ελευθερία ή ανενοχλησία, όπως απαντάται διαφορετικά ο όρος, και απαλλαγές

⁵⁸ Κεφαλή: ο επαρχιακός διοικητής των βυζαντινών κτίσεων της Πελοποννήσου

⁵⁹ Αρβανιτόπουλος (2004) 218-219, Runciman (1986) 57, Καλαμαρά (2010) 76.

⁶⁰ Καλογεράς (1955) 56.

⁶¹ Καλαμαρά 2010 69.

⁶² Βλ. Καλογεράς (1955) 59-66 και Καλλιγά (2010) 76-86.

από έναν φόρο επί των εμπορικών συναλλαγών, το *κομμέρκιο*.⁶³ Αν και το περιεχόμενο του χρυσόβουλλου δεν έχει διασωθεί στο ακέραιο, αποσπάσματά του απαντώνται, κατά τη συνήθη πρακτική, στο χρυσόβουλλο που εκδόθηκε μετέπειτα, το 1284, από το γιο και διάδοχο του Μιχαήλ, τον Ανδρόνικο Β'.⁶⁴ Με αυτό το χρυσόβουλλο⁶⁵ επικύρωνε τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από τον πατέρα του προ εικοσαετίας και αναφέρεται πως η Μονεμβασία θα ανέκαμπτε και πάλι έπειτα από την ατυχή περίοδο της φραγκικής κατοχής. Η εμπορική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης ωφελήθηκε τα μέγιστα από την ολοκληρωτική απαλλαγή απόδοσης των τελωνειακών δασμών με την παραχώρηση πλήρους *εξκουσσείας* και ελευθερίας. Το προνόμιο της ατέλειας για την Μονεμβασία διατηρήθηκε ίσως από πολύ παλαιότερα, καθώς αντίστοιχα προνόμια και αυτοδιοίκηση είχαν παραχωρηθεί στην Σπάρτη-Λακεδαιμονία.

Ο Ανδρόνικος ο Γ', διάδοχος του παππού του Ανδρόνικου Β', πέραν του ότι αναγνώρισε τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στη Μονεμβασία από τον προκάτοχό του, εξέδωσε χρυσόβουλλο λόγο, βάσει του οποίου επωφελούνταν φορολογικά ακόμα και οι απόδημοι Μονεμβασιώτες έμποροι σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως στην Κωνσταντινούπολη και στις Πηγές. Οι έμποροι «*διέρχονται μετὰ πραγματειῶν... ἀνενόχλητοι καὶ ἀδιάσειστοι παντελῶς*». ⁶⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι το δικαίωμα απολάμβαναν «*κατὰ τὸ ἴσον καὶ ὅμοιον τρόπον ... παῖδες καὶ ἀπόγονοι τούτων...*». ⁶⁷ Από το χρυσόβουλλο του 1336, γίνεται γνωστή η παραχώρηση προνομίων το διάστημα της συμβασιλείας του Ανδρόνικου με τον Μιχαήλ Θ', τον γιο του, περίπου το 1300. ⁶⁸ Οι Μονεμβασιώτες πλέον απαλλάχτηκαν από την καταβολή κομμερκίου πέραν από την πόλη τους και στα λιμάνια σχεδόν όλης της αυτοκρατορίας. Αυτό έδωσε τεράστια ώθηση στην εμπορική τους ανάπτυξη. Στο χρυσόβουλλο του 1336, του Ανδρόνικου του Γ', ⁶⁹ αποσαφηνίζονταν τα προνόμια που έχαιραν οι Μονεμβασιώτες που διέμεναν στη Μονεμβασία σε αντιδιαστολή με αυτούς που βρίσκονταν σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας και υπήρχε ένας λεπτομερής κατάλογος με 28 φόρους από την καταβολή των οποίων απαλλάσσονταν.

Με τα χρυσόβουλλα τιμήθηκε ιδιαίτερα ο μητροπολίτης Νικόλαος,⁷⁰ στον οποίο ανάμεσα στα άλλα παραχωρήθηκε το δικαίωμα να προσαγορεύεται «*Παναγιώτατος*» και να

⁶³ Καλλιγά (2010) 72, 77. Για τα προνόμια βλ. Καλλιγά (2010) 76-86.

⁶⁴ Για Ανδρόνικο Β' βλ. Binon (1938) 306-307, Καλλιγά (2003) 148-149, Καλλιγά (2010) 73-75.

⁶⁵ Για τα χρυσόβουλλα βλ. Καλλιγά (2003) 139-157.

⁶⁶ Θεοδώρητος (2005) 232-234.

⁶⁷ Καλλιγά (2010) 81-82.

⁶⁸ Για τα χρυσόβουλλα βλ. Θεοδώρητος (2005) 151-178.

⁶⁹ Για το χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Γ' βλ. Καλλιγά (2003) 206 και Θεοδώρητος (2005) 232-234.

⁷⁰ Για τα προνόμια του Μητροπολίτη Μονεμβασίας βλ. Θεοδώρητος (2005) 179-184.

υπογράφει ινδικτιώνα, δικαίωμα που κατείχαν μόνο βασιλείς και ηγεμόνες.⁷¹ Η εξαιρετική εύνοια που έχαιρε η πόλη της Μονεμβασίας από τον Ανδρόνικο ήταν ο λόγος που δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι ο Ανδρόνικος, στο διάστημα που ήταν εξόριστος από την Κωνσταντινούπολη, παρέμεινε στη Μονεμβασία, χτίζοντας μάλιστα τον ναό του Ελκομένου Χριστού με δύο αυτοκρατορικούς θρόνους για τον ίδιο και τη βασίλισσα, η οποία έχτισε στην Άνω Πόλη τον ναό της Αγίας Σοφίας, αντίγραφο της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Αν και τα παραπάνω δεν είναι ιστορικά τεκμηριωμένα, τοπική παράδοση επιμένει για αυτή την ιδιαίτερη σχέση.

Ακολούθως ο Ιωάννης Καντακουζηνός, διάδοχος του Ανδρόνικου Γ', το 1347, με χρυσόβουλλο λόγο επικύρωσε τα προνόμια των οποίων μέχρι τότε έχαιρε η Μητρόπολη Μονεμβασίας και αύξησε τα περιουσιακά στοιχεία αυτής, δικαιώνοντάς τη σε μια διένεξη με τη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας.⁷²

3.1. Rogier di Lauria

Το ίδιο διάστημα ο Ανδρόνικος αντιμετώπιζε προβλήματα με τους Καταλανούς μισθοφόρους. Σε έγγραφο του 1320 αναφέρεται πως περιοχές της Μονεμβασίας δέχονταν απανωτές επιδρομές, κατά τις οποίες πέρα από προϊόντα και άλογα, αρπάζονταν και άνθρωποι για να πουληθούν ως δούλοι.⁷³ Το 1292,⁷⁴ ο Καταλανός ναύαρχος Roger de Lluria (Ρογήρο ντε Λαούρια), θεωρώντας ότι οι Βυζαντινοί του όφειλαν χρήματα, αποφάσισε να επιτεθεί εναντίον ορισμένων νησιών του Αιγαίου, της Μεθώνης, της Κορώνης και της Μονεμβασίας. Συγκεκριμένα ο Bartolomeo di Neocastro,⁷⁵ περιγράφοντας την επίθεση, αναφέρει πως οι Καταλανοί αποβιβάστηκαν στον κοντινό κόλπο του Κρεμμυδιού και οι Μονεμβασιώτες τους αντιμετώπισαν φιλικά και φιλόξενα, προσφέροντάς τους και το λιμάνι για ξεκούραση. Οι Καταλανοί το βράδυ επιτέθηκαν, σκορπώντας τον τρόμο στους ανυποψίαστους κατοίκους. Αναχώρησαν με πληθώρα λαφύρων –αρκετά για να συντηρήσουν πέντε στόλους όμοιους με του Ντε Λούρια, όπως καυχόταν ο ίδιος⁷⁶ ενώ μεταξύ των άλλων, αιχμαλώτισαν και τον γηραιό μητροπολίτη Νικόλαο, ο οποίος ελευθερώθηκε μετά από την καταβολή λύτρων από τους Μονεμβασιώτες. Οι αιχμάλωτοι, που μεταφέρθηκαν

⁷¹ Καλογεράς (1955) 65.

⁷² Καλλιγά (2010) 86.

⁷³ Κουτσογιαννόπουλος-Κουτσογιαννοπούλου (2012) 140.

⁷⁴ Runciman (1986) 60.

⁷⁵ Για την επιδρομή βλ. ενδεικτικά Bartolomeo (1922) 133, Λαΐου (1979) 10, Zakythinos (1975) 89 και Miller (1921) 235.

⁷⁶ Βλ. Καλλιγά (2003) 147 και (2010) 80.

στην Ιταλία, διέδωσαν την τέχνη της μεταξουργίας και γενικότερα η επιδρομή αυτή, οδήγησε τους πλοιοκτήτες να εξοπλίσουν καλύτερα τα πλοία τους.

Όλα αυτά τα ευνοϊκά διατάγματα βοήθησαν στο να μετατραπεί η Μονεμβασία⁷⁷ σε μια ευημερούσα πολιτεία, στους κόλπους της οποίας άνθιζε το εμπόριο, η ναυτιλία και τα γράμματα, ενώ από τις τοπικές βιοτεχνίες της πόλης και των περιχώρων διακινούνταν διάφορα προϊόντα υφαντουργίας, βυρσοδεψίας, μεταλλουργίας και οινοποιίας. Απόρροια της εμπορικής ανάπτυξης ήταν η πνευματική - πολιτιστική πρόοδος της πολιτείας, με θαυμάσιους λογίους⁷⁸ να διακρίνονται από τον τόπο αυτό, όπως ο μοναχός Ισίδωρος και ένας εκ των ιστορικών της Αλώσεως, ο Γεώργιος Σφραντζής, που υπηρέτησε στο πλάι του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Την ίδια ώρα η εμφύλια διαμάχη μεταξύ του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ και του εγγονού του αποδυνάμωναν την ισχύ της αυτοκρατορίας και έδιναν αφορμή στους Οθωμανούς να καταλαμβάνουν περιοχές.

3.2. Η Μονεμβασία στην προστασία του Δεσποτάτου του Μυστρά

3.2.1. Σχέσεις με οικογένεια Καντακουζηνών και Παλαιολόγων

Το 1354, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός, που είχε αναθέσει στον γιο του Μανουήλ να διοικεί τον Μοριά παραιτήθηκε. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος, θέλοντας να πάρει τη διοίκηση από τον Μανουήλ, το 1355 έστειλε για τον σκοπό αυτό τα αδέρφια Μιχαήλ και Ανδρέα Ασάνη.⁷⁹ Αυτοί, με την υποστήριξη κάποιων τοπικών αρχόντων οργανώθηκαν εναντίον του Μανουήλ, όμως η ανατροπή του δεν έγινε εφικτή, χάρη στη βοήθεια μιας εκ φύσεως οχυρής πόλης, της Μονεμβασίας προφανώς, αν και δεν κατονομάζεται.⁸⁰ Ο Ματθαίος, ο μεγαλύτερος αδερφός του Μανουήλ, το 1361 ήρθε στον Μοριά, αφού παραιτήθηκε του αξιώματος του συναυτοκράτορα, και ανέλαβε πλήρως την διοίκησή του μετά τον θάνατο του Μανουήλ το 1380.⁸¹ Ωστόσο, από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο ορίστηκε ο γιος του Θεόδωρος ως διάδοχος του Μανουήλ. Το ίδιο διάστημα ο γιος του Ματθαίου, ο Ιωάννης, που διοικούσε ήδη την ευρύτερη περιοχή της Μονεμβασίας, συμμαχώντας με Οθωμανούς και Λατίνους στασίασε εναντίον του πατέρα του. Για το χρονικό διάστημα από τον θάνατο του Μανουήλ Καντακουζηνού μέχρι τον ερχομό του Θεόδωρου Α' Παλαιολόγου, που τελικά διαδέχτηκε τον Ματθαίο, παραλείπονται

⁷⁷ Binon (1938) 306.

⁷⁸ Ανδρισάκης (2018) 223.

⁷⁹ Runciman (1986) 64.

⁸⁰ Βλ. Καλλιγά (2003) 190 και (2010) 87-89.

⁸¹ Καλλιγά (2003) 192-201.

πολλά γεγονότα από τις πηγές λόγω της *damnatio memoriae* που επιβλήθηκε στο πρόσωπο του στασιαστή. Τη συμφιλίωση του επαναστάτη με τον πατέρα του ανέλαβε ο παππούς του, Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός.

Στα τέλη του 1382 ο Θεόδωρος, αναχωρώντας από την Κωνσταντινούπολη για την Πελοπόννησο δεν είχε αναλογιστεί πως θα συναντούσε δυσκολία να αποβιβαστεί στη Μονεμβασία. Οι Μονεμβασιώτες ήταν με το μέρος του δεσπότη Ιωάννη και των υπόλοιπων στασιαστών. Ο Θεόδωρος τότε αναγκάστηκε να στραφεί για βοήθεια σε έναν φίλο των Παλαιολόγων, τον Pietro Grimani, που βρισκόταν στην Κορώνη, ενετική κτήση εκείνη την περίοδο. Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης τού παραχώρησε, με τη σύμφωνη γνώμη της Συγκλήτου, την «*terra di Malvasia*», όπως αναγράφεται σε έγγραφα των Ενετών. Αυτό θα ήταν και ένα είδος τιμωρίας της Μονεμβασίας για τη θέση που πήρε στα γεγονότα. Ο Θεόδωρος άρχισε να αποκτά τον έλεγχο στην επικράτειά του, ενώ στην Μονεμβασία ορίστηκε άρχων ο Παλαιολόγος-Μαμωνάς το 1384, που ήταν κοινώς αποδεκτό πρόσωπο. Γρήγορα όμως και αυτός, όπως και άλλοι άρχοντες, προσχώρησε στο πλευρό των στασιαστών ενάντια στον Θεόδωρο. Ακολούθησε ένα μεγάλο διάστημα, περίπου δέκα ετών, εμφύλιων διαμαχών με αντίκτυπο στην οικονομία, στις οποίες οι Μονεμβασιώτες επιθυμούσαν να δοθεί ένα τέλος. Ακολούθησε η ανατροπή του Μαμωνά, ενώ ο τρόπος που αντέδρασε περιγράφεται στη συνέχεια.

3.2.2. Τόπος φυλάκισης

Η Μονεμβασία είχε επιλεγεί από τον Μανουήλ για την προσωρινή φυλάκιση του Οθωμανού κρατούμενου Μουσταφά το 1416, «*έν τῇ ἄκρᾳ τῆς πόλεως*», όπως αναφέρει ο Χαλκοκονδύλης⁸² στο χρονικό του. Σύμφωνα με το ίδιο χρονικό είναι πιθανό να υπήρχαν εγκαταστάσεις ανάλογες των φυλακών για την απομόνωση ατόμων με ελαφριές κατηγορίες. Στη διάρκεια των ενετοτουρκικών αντιπαραθέσεων είναι γνωστή η φυλάκιση του *stradioti* Θεόδωρου Μπούα,⁸³ μετέπειτα –επί Τουρκοκρατίας– η εξορία του δασκάλου Αθανασίου Κύπριου, ενώ μετά την απελευθέρωση ο Κανάρης, ως προσωρινός διοικητής της πόλης, αναζητώντας κτίρια που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως φυλακές, -αναφέρει με ακρίβεια ότι στις 24 Οκτωβρίου βρίσκονταν στις φυλακές «*9 κρατούμενοι*».

⁸² Κουτσογιαννόπουλος (2010) 41.

⁸³ Κουτσογιαννόπουλος (2010) 41.

3.2.3. Παύλος Μαμωνάς- Βαγιαζήτ

Οι δεσπότες του Μυστρά καλούνταν συχνά να αντιμετωπίσουν τη φιλοδοξία πολλών τοπικών αρχόντων, που εκμεταλλευόμενοι την αστάθεια που επικρατούσε στην αυτοκρατορία, αυτοανακηρύσσονταν ανεξάρτητοι. Η Μονεμβασία είχε μερική αυτονομία και ο τοπικός άρχοντας διοικούσε σε συνεννόηση με την κεντρική διοίκηση. Όταν στη συγκεκριμένη θέση βρέθηκε ο Παύλος Μαμωνάς, έπειτα από μακροχρόνια διοίκηση του πατέρα του, θεωρούσε την πόλη «κτῆμα ἴδιον», όπως αναφέρει ο Γεώργιος Σφραντζής στο «Μεγάλο Χρονικό».⁸⁴ Είτε, κατά κάποιους ερευνητές, θέλοντας ο Μαμωνάς να γίνει ανεξάρτητος, είτε, σύμφωνα με άλλους, λόγω της αγάπης που έτρεφε για την πόλη που διοικούσε, όταν έκρινε πως κάποιες αποφάσεις του δεσπότη Θεόδωρου Α΄ θα επιδρούσαν αρνητικά στην πόλη του, ήρθε σε ρήξη μαζί του. Αποτέλεσμα της διαμάχης αυτής ήταν η ανατροπή του Μαμωνά, που κατέφυγε στον σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄. Ο τελευταίος κάλεσε τον Θεόδωρο να δώσει εξηγήσεις στο στρατόπεδό του στις Σέρρες,⁸⁵ αιχμαλωτίζοντάς τον κατ' ουσίαν. Για να επιστρέψει στο Μυστρά ο Θεόδωρος αναγκάστηκε να παραχωρήσει τη Μονεμβασία στον σουλτάνο Βαγιαζήτ (1394). Οι Μονεμβασιώτες προσπάθησαν να λάβουν προστασία από τους Βενετούς, αίτημα που απορρίφθηκε από τη Σύγκλητο υπό τον φόβο ενδεχόμενης επέλασης των Τούρκων. Ο Θεόδωρος δραπέτευσε και, όταν επέστρεψε στην Πελοπόννησο, στράφηκε εναντίον των Τούρκων και με τη βοήθεια των Ενετών ανέκτησε τη Μονεμβασία εντός του ίδιου έτους.⁸⁶

3.2.4. Ο Μωάμεθ στη Λακωνία

Το διάστημα που ανέλαβε τη διοίκηση του δεσποτάτου ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, (1443-1449) όλες οι περιοχές της επικράτειάς του, άρα και η Μονεμβασία, γνώρισαν μέσω της συνετής διακυβέρνησής του την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη. Όταν το 1449 ο Κωνσταντίνος αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, τη διοίκηση του Μυστρά ανέλαβε ο αδελφός του Δημήτριος.

Με την άλωση της Βασιλεύουσας, η αυτοκρατορία διαλύθηκε. Το 1458 ο Μωάμεθ, προφασιζόμενος ολιγωρία στην καταβολή του φόρου υποτελείας από τους Παλαιολόγους του Μυστρά, εισέβαλε στην Πελοπόννησο και κατευθύνθηκε προς τη Σπάρτη και τη Μονεμβασία. Πιο συγκεκριμένα ο σουλτάνος ισχυριζόταν πως οι δεσπότες του Μοριά αθετούσαν τον λόγο που είχαν δώσει να του καταβάλουν 6.000 χρυσά νομίσματα, έπειτα από

⁸⁴ Για τα γεγονότα του 1394 βλ. ενδεικτικά Σφραντζής (1966) 6, Ψευδο-Φραντζής (1966) 198, 248, Chrysostomides (1975) 125 και Χαλκοκονδύλης (1922) 74-75.

⁸⁵ Runciman (1986) 72.

⁸⁶ Βλ. Καλλιγά (2003) 192-209 και (2010) 90, 103.

τη βοήθεια που τους παρείχε κατά τη διάρκεια της ανταρσίας των Αλβανών. Τους κατηγορούσε, όπως αναφέρει ο Κριτόβουλος, ότι ξόδευαν τα έσοδα σε προσωπικές ανάγκες.⁸⁷ Ο ιστορικός Λαόνικος Χαλκοκονδύλης στο έργο του «*Άποδείξεις ιστοριῶν*» σημειώνει πως, ενώ ο Μωάμεθ επιθυμούσε από καιρό να καταλάβει τη Μονεμβασία, όταν πληροφορήθηκε για τη θέση της, που είναι ένα φυσικό οχυρό, ανέβαλε την πολιορκία της και στράφηκε προς την Τεγέα.⁸⁸

3.2.5. Αντιπροσωπεία Τούρκων στη Μονεμβασία

Το 1460 ο Μωάμεθ εισβάλλει στη Λακωνία, καταλύει το δεσποτάτο του Μυστρά και στέλνει αντιπροσώπους στη Μονεμβασία,⁸⁹ απαιτώντας την παράδοση της συζύγου και της κόρης του δεσπότη Δημητρίου,⁹⁰ που διέμεναν εκεί, και όλης της πόλης.⁹¹ Οι Μονεμβασιώτες, «*ὅπως πόλεως ἄρχων, ἐναγόντων ἅμα καὶ τῶν ἐν τῇ πόλει...*», όπως γράφει ο Χαλκοκονδύλης, επέτρεψαν στην πριγκίπισσα και τη μητέρα της να αποχωρήσουν, αν αυτό ήθελαν, αρνήθηκαν ωστόσο να παραδώσουν την πόλη τους. Συγκεκριμένα ο Γεώργιος Σφραντζής⁹² στο «*Μεγάλο Χρονικό*» καταγράφει την περήφανη απάντηση που δόθηκε στον σουλτάνο, στην οποία εξηγούν πως σε αντίθεση με τις πόλεις και τα φρούρια που είναι προϊόν κατασκευής και επισκευής αποκλειστικά των ανθρώπων, η πόλη τους είναι ευνοημένη από τον Θεό και τη φύση και βρίσκεται σε ασφαλή περιοχή. Ως εκ τούτου μόνο αν είναι θέλημα Θεού η πόλη θα δοθεί σε όποιον Εκείνος θελήσει, χωρίς οι ίδιοι να φέρουν αντίρρηση. Ως τότε όμως δεν σκοπεύουν να παραχωρήσουν όσα δημιούργησε ο Θεός.⁹³

3.2.6. Αναζήτηση προστασίας στον Πάπα Πίο τον Β΄

Περικυκλωμένοι από την τουρκική αυτοκρατορία που έγινε στα ερείπια της βυζαντινής, οι Μονεμβασιώτες στράφηκαν για προστασία στον Θωμά Παλαιολόγο.⁹⁴ Κατόπιν προτροπής του τελευταίου στάλθηκαν αντιπρόσωποι, στις 12 Σεπτεμβρίου 1460, στον Πάπα Πίο Β΄ και ζήτησαν –σε δημόσια ακρόαση– να θέσει τη Μονεμβασία υπό την προστασία του, παρέχοντας την ως ασφαλή βάση για τον στόλο του, σε περίπτωση που θελήσει να επιχειρήσει προς την Ανατολή. Κατά αυτόν τον τρόπο δεν θα υποτάσσονταν στον

⁸⁷ Κριτόβουλος (2005) 394.

⁸⁸ Κουτσογιαννόπουλος (2010) 43

⁸⁹ Καλλιγά (2010) 105.

⁹⁰ Zakythinis (1975) 258-260.

⁹¹ Για την παράδοση των γυναικών βλ. Ψευδο-Σφραντζής (1966) 536.

⁹² Σφραντζής (1996) 241.

⁹³ Βλ. Καλλιγά (2003) 252-256 και (2010) 106-108 και Κουτσογιαννόπουλος-Κουτσογιαννοπούλου (2012) 179.

⁹⁴ Σφραντζής (1990) 160.

τουρκικό ζυγό, γεγονός που θα αποτελούσε επονείδιστη πράξη για την χριστιανοσύνη. Ο Πάπας έδωσε τη συγκατάθεσή του και έκανε δεκτή την παράδοση της πόλης. Έστειλε κυβερνήτη τον Gentile de' Marcolfi και σιτάρι για τις άδειες αποθήκες, ενώ με έγγραφο επικύρωσε προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στην πόλη παλαιότερα. Το 1462, ο Γεώργιος Σφραντζής αναφέρει ότι την κυριαρχία του κάστρου πήραν οι Ενετοί, όχι επειδή το επιθυμούσαν «οὐ τοσοῦτον θελήσει... » οι κύριοί της, δηλαδή η παπική εξουσία, «ὅσον ἀφελεία τοῦ κρατοῦντος αὐτὴν ἄρχοντος».⁹⁵ Ο Νικόλαος Παλαιολόγος, γράφει ο Σπανδούνης,⁹⁶ θεωρώντας πως δεν θα υπάρξει επέμβαση από τις χριστιανικές δυνάμεις εναντίον των Οθωμανών, πούλησε έναντι ευτελούς ποσού το φρούριο στους Ενετούς.⁹⁷

4. Α΄ Ενετοκρατία (1464-1540)

Οι Ενετοί ταυτόχρονα με την εγκατάστασή τους στο κάστρο, έκαναν αλλαγές στην οχύρωση, που ήταν επιτακτικές, έπειτα από την ανακάλυψη της πυρίτιδας και τη χρήση των κανονιών. Επισκεύασαν τα τείχη και τοποθέτησαν πυροβολεία σε καίρια σημεία, ενώ επανέφεραν και τον δασμό που ήταν αφιερωμένος στην επισκευή των τειχών, το *αβιωτίκιο*. Στην Άνω Πόλη κατασκεύασαν στρατώνες, διοικητήριο, το μέγαρο του Προβλεπτού Σεβαστιανού Ρενιέρη και δημόσια κτίρια,⁹⁸ ενώ μετέτρεψαν την Αγία Σοφία σε καθολική (Madonna del Castello). Στην Κάτω Πόλη προστέθηκαν απλά κάποιες εκκλησίες, αφού ήδη βρισκόταν σε υψηλό κοινωνικό, οικονομικό και πνευματικό επίπεδο από την περίοδο των Παλαιολόγων. Παράλληλα οι Μονεμβασιώτες μέσω του αρχιεπισκόπου τους πρότειναν κάποιες βελτιωτικές αλλαγές, που άλλες υλοποιήθηκαν και άλλες όχι, ανάμεσα στις οποίες ήταν η κατασκευή σιταποθήκης και η δημιουργία παρατηρητηρίου στον Μαλέα.

Λόγω της βενετικής κατοχής, εκκλησιαστικώς η Μονεμβασιά ήταν εξαρτημένη από τον Πάπα της Ρώμης, ο οποίος απέστειλε και Καθολικό Αρχιεπίσκοπο. Εν γένει οι Βενετοί δεν αναμείχθηκαν στις πιέσεις του Πάπα και ο W. Miller αναφέρει πως αυτήν την περίοδο υπήρχαν στην πόλη δύο επίσκοποι, ένας ορθόδοξος και ένας καθολικός.⁹⁹

Για να αποφύγουν τα δεινά της Άλωσης πολλοί Έλληνες κατέφευγαν στους Βενετούς. Τότε ο πληθυσμός της πόλης ξεπέρασε κατά πολύ αυτόν της βυζαντινής περιόδου και στη δικαιοδοσία της υπάγονταν επτά γειτονικές επισκοπές, ενώ το εμπόριο περιήλθε στα χέρια των Βενετών, οι οποίοι και πέτυχαν ραγδαία αύξηση των πωλήσεων του κρασιού

⁹⁵ Καλλιγά (2010) 111-112.

⁹⁶ Σπανδούνης (1997) 38.

⁹⁷ Για την αλλαγή κυριαρχίας βλ. Καλλιγά (2010) 112-114.

⁹⁸ Καλογεράς (1955) 87.

⁹⁹ Καλογεράς (1955) 89.

malvasia.¹⁰⁰ Η πόλη την εποχή αυτή μετονομάστηκε σε «*Βενετία της Ανατολής*» και «*Νεάπολη της Μονεμβασιάς*».

4.1.Ο Ανδρέας Παλαιολόγος υποκινεί τους Μονεμβασιώτες σε επανάσταση το 1494

Στο μεταξύ, για τους Μονεμβασιώτες παρέμενε ακόμα ζωντανή η φλόγα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και περίμενε την εμφάνιση ενός ικανού ηγέτη για να θεριέψει. Πράγματι, το 1494¹⁰¹, ο Ανδρέας Παλαιολόγος, ο πρωτότοκος γιος του τελευταίου Δεσπότη του Μυστρά, Θωμά Παλαιολόγου, ζήτησε τη βοήθειά τους ώστε να επανακτήσει τον θρόνο των προγόνων του, διαβεβαιώνοντάς τους πως ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Η΄ θα συνέδραμε στον αγώνα κατά των Βενετών, στέλνοντας στρατό και στόλο. Οι αποστολές βοήθειας δεν έφτασαν ποτέ, με αποτέλεσμα ο Ανδρέας Παλαιολόγος να διαφύγει στη Δύση και οι Βενετοί να περιορίσουν αισθητά τις ελευθερίες των Μονεμβασιωτών και να βρουν πάτημα για να προβούν στον αφελληνισμό τους, ιδρύοντας Ανωτάτη Ακαδημία.¹⁰² Ο τουρκικός στρατός για να ζημιώσει τους Ενετούς κατέστρεψε τις καλλιέργειες στις περιοχές γύρω από την Μονεμβασία και ιδιαίτερα τους αμπελώνες. Ένα επιπλέον πλήγμα για τους Βενετούς ήταν η ανακάλυψη της νέας οδού για την Ινδία, μέσω του ακρωτηρίου της «Καλής Ελπίδας», που ήταν ευνοϊκή για τους Πορτογάλους και τους Ολλανδούς, η οποία τους αφείρεσε τα οικονομικά πρωτεία. Απόρροια αυτών ήταν οι Βενετοί να επιβάλουν βαριά φορολογία στις περιοχές που κατείχαν, που σε συνδυασμό με τις προσπάθειες αφελληνισμού, έκανε τους Πελοποννήσιους να αγανακτούν και να προτιμούν την τουρκική διοίκηση.

4.2. Τουρκική πολιορκία (1537-1540)

Το 1537 ξέσπασε Ενετοτουρκικός πόλεμος για την κυριαρχία στην Πελοπόννησο. Ο Σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Β΄ διέταξε τον αρχιναύαρχό του, Χαϊρεδίν Βαρβαρόσσα, να βοηθήσει τον Βεζύρη της Πελοποννήσου Κασίμ, που πολιορκούσε το κάστρο του Ναυπλίου και της Μονεμβασιάς. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του μητροπολίτη Μονεμβασιάς Ιερόθεου¹⁰³ η μάχη κράτησε τρία χρόνια και σκοτώθηκαν πολλοί χριστιανοί, αφού αντιστοιχούσε περίπου ένας χριστιανός σε χίλιους Τούρκους. Οι Βενετοί τελικά υποχρεώθηκαν, αφενός να παραδώσουν τα δύο κάστρα για να συνάψουν ειρήνη με τον σουλτάνο Σουλεϊμάν Α΄ μετά τη ναυμαχία της Πρέβεζας στις 27/9/1538 και αφετέρου, να καταβάλουν αποζημίωση τριακοσίων χιλιάδων δουκάτων. Οι Έλληνες κάτοικοι της Μονεμβασιάς κλήθηκαν πλέον να

¹⁰⁰ Για τον οίνο βλ. ενδεικτικά Antoniadis-Bibikou (1963) 50-51 και 103-104, Αναγνωστάκης (2008) passim.

¹⁰¹ Για τα γεγονότα του 1494 βλ. ενδεικτικά Καλλιγά (2010) και Miller (1964) 490-491.

¹⁰² Καλογεράς (1955) 87.

¹⁰³ Καλογεράς (1955) 91.

εκπατριστούν και παρότι οι Βενετοί τους προέτρεπαν να εγκατασταθούν στα Κύθηρα, που είχαν υπό την κατοχή τους, εκείνοι με παρότρυνση του φιλόπατρι μητροπολίτη Μονεμβασίας Μητροφάνη (του οποίου ο πύρινος λόγος σώζεται αυτούσιος) κατευθύνθηκαν σε άλλες περιοχές, όπως την Κέρκυρα, την Κεφαλληνία, την Κύπρο και τη Δαλματία.¹⁰⁴ Μαζί τους πήραν τα κανόνια και τις εικόνες που αποκαθήλωσαν, μαζί και αυτή του Ελκομένου Χριστού «Παναγίας της Μονεμβασιτίσσης», αφού τις λιτάνευσαν για τελευταία φορά στις επάλξεις της πόλης. Το 1540 ο Βενετός φρούραρχος παρέδωσε το κάστρο στον Κασίμ Πασά,¹⁰⁵ ο οποίος φρόντισε να μετατραπεί ο ναός της Παναγίας (Madonna del Castello) της Άνω Πόλης σε τζαμί και να οχυρωθεί η βορειανατολική πλευρά του πλατώματος. Επίσης πρόσθεσε και ένα νέο οχυρό στην ανατολική πλευρά του βράχου με το όνομά του, Πύργος του Κασίμ Πασά.

5. Α΄ Τουρκοκρατία (1540 -1690)

Οι Τούρκοι γιόρτασαν με μεγαλοπρέπεια την κατάληψη της Μονεμβασίας και από τότε μάλλον την αποκαλούν *Μενεζέ καλεσί* (κάστρο των λουλουδιών). Φαίνεται ότι από την αρχή έτρεφαν ιδιαίτερη αγάπη και συμπάθεια για τη Μονεμβασία. Γεγονός που παρατηρείται από την εποχή του Μωάμεθ Β΄, που φτάνοντας στα τείχη της πόλης, τη σεβάστηκε αφήνοντάς την ελεύθερη. Γενικά οι Μονεμβασιώτες μπόρεσαν να διατηρήσουν όσα προνόμια τους είχαν παραχωρηθεί από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και ήταν οι μόνοι που τους δόθηκε το εξαιρετικό προνόμιο, παρότι το απαγόρευε αυστηρά η τουρκική νομοθεσία, να παραμείνουν μαζί με τους Τούρκους στο κάστρο.¹⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτής της συνύπαρξης, αν και ο ναός της Αγίας Σοφίας στην Άνω Πόλη μετατράπηκε σε τζαμί, ο ναός του Ελκομένου Χριστού συνέχισε να λειτουργεί ως ορθόδοξος μητροπολιτικός ναός.¹⁰⁷ Η ναυτιλία και το εμπόριο περιήλθε και πάλι στα χέρια των Μονεμβασιωτών και η παιδεία και ο πολιτισμός άρχισαν να επιδρούν στους Τούρκους, οι οποίοι μάθαιναν την ελληνική ως μητρική τους.¹⁰⁸ Με αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες και υπό την σκέπη των εξοχότερων μητροπολιτών της Εκκλησίας πολλοί Μονεμβασιώτες επαναπατρίστηκαν, προόδευαν πνευματικά και απέκτησαν περιουσίες. Ανάμεσα στους επιφανέστερους Μητροπολίτες της περιόδου ήταν ο Μητροφάνης (1540), ο Μακάριος Μελισσηνός (1571-1572), ο Ιερόθεος (1580-1591), ο Χρύσανθος Λάσκαρης (1617-1620) και ο Μητροφάνης Β΄(1620). Στους

¹⁰⁴ Καλογεράς (1955) 93.

¹⁰⁵ Βλ. Καλλιγά (1994) 131 και (2010) 138.

¹⁰⁶ Καλογεράς (1955) 94.

¹⁰⁷ Ανδριτσάκης (2018) 253.

¹⁰⁸ Καλογεράς (1955) 95.

Μονεμβασιώτες που διέπρεψαν στις τέχνες και τα γράμματα ανήκουν οι Γαβριήλ Σεβήρος, Πέτρος Καρναβάκας, Ανδρέας Δαρμάριος ή Δαρμαράς, Φραγκίσκος Πόρτος και Ιωάννης Γεμιστός.¹⁰⁹ Η γενικότερη εύνοια της οποίας έχαιραν οι κάτοικοι αποδεικνύεται από ένα περιστατικό που διεξήχθη κατά τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), κατά το οποίο οι Μονεμβασιώτες ήταν οι μόνοι από τους Πελοποννησίους που τάχθηκαν στο πλευρό των Τούρκων αντί των Βενετών.¹¹⁰

5.1. Επίθεση των Βενετών κατά της Μονεμβασίας (1654)

Το 1645 η Τουρκία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Βενετίας επί δόγη Francesco Erizzo, με τον τουρκικό στόλο να πολιορκεί τον Ιούνιο τα Χανιά. Μέγας Βεζύρης ήταν τότε ο Αχμέτ Κιουπριλή. Οι Βενετοί σκοπεύοντας να δημιουργήσουν αντιπερισπασμό στις τουρκικές δυνάμεις, άρχισαν να επιτίθενται σε περιοχές που βρίσκονταν υπό την κατοχή των Τούρκων στα ανατολικά παράλια. Ο Βενετός λοιπόν ναύαρχος Φώσκολος επιτέθηκε και κατά της Μονεμβασίας, που ήταν εξάισιο ορμητήριο των Τούρκων για τις ενετικές κτήσεις στην Κρήτη. Και παρότι οι επιχειρήσεις στην Εύβοια, Πάρο, Χίο και Μήλο στέφθηκαν με επιτυχία, ο Φώσκολος αναγκάστηκε να αποπλεύσει από τη Μονεμβασία άπραγος.¹¹¹

5.2. Επίθεση των Ενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι (Πρώτη επίθεση-1663)

Το καλοκαίρι του 1663, ενώ ο βενετικός στόλος βρισκόταν στη Δήλο, ο αρχιναύαρχος Φραγκίσκο Μοροζίνι πληροφορήθηκε ότι ο τουρκικός στρατός βρισκόταν στην ενδοχώρα της Πελοποννήσου. Θεώρησε λοιπόν πως ήταν ευκαιρία να καταλάβει την ανυπεράσπιστη Μονεμβασία και κατέπλευσε με τον στόλο του. Για να αποκόψει κάθε προσπάθεια ανεφοδιασμού από ξηράς, βομβάρδισε και κατέστρεψε τη γέφυρα που ένωνε τη νησίδα με την λακωνική γη.¹¹² Έπειτα έστειλε πρέσβεις για να ζητήσουν την πόλη από τους Έλληνες, που είχαν αφήσει πίσω οι Τούρκοι να την υπερασπίζονται. Τη συνομιλία μεταξύ αυτών, αποδίδει σε έμμετρο λόγο στη δημόδη γλώσσα, τον 17ο αι., ο κρητικής καταγωγής Μαρίνος Ζάνες Μπουνιαλής.¹¹³ Έπειτα από την προσβλητική απάντηση που έδωσαν οι Μονεμβασιώτες, ο Μοροζίνι διέταξε επίθεση από στεριά και θάλασσα. Είχαν παρέλθει σαράντα ημέρες και οι προμήθειες των αμυνομένων σε τρόφιμα και πολεμοφόδια ήταν επαρκείς, ενώ, αντίθετα, στους επιτιθέμενους άρχισε να επικρατεί σύγχυση και πείνα. Ο

¹⁰⁹ Καλογεράς (1955) 95-100.

¹¹⁰ Καλογεράς (1955) 95.

¹¹¹ Καλογεράς (1955) 100-101.

¹¹² Καλλιγά (2010) 145.

¹¹³ Καλογεράς (1955) 101-102.

Μοροζίνι βλέποντας το ηθικό να κάμπτεται απέπλευσε για το Ηράκλειο για να αποφύγει μεγαλύτερη καταστροφή.

Μετά την αποτυχημένη πρώτη επίθεση στη Μονεμβασία και την επακόλουθη αποτυχία στην Κρήτη ο Μοροζίνι ανακλήθηκε στη Βενετία και δικάστηκε για δειλία και παρότι αθωώθηκε, παρέμεινε άνευ υπηρεσίας ως το 1685. Ερμηνεύοντας τη στάση των αμυνομένων Μονεμβασιωτών κατά των Βενετών, ο Κάρολος Ντηλ την αποδίδει στην καταπιεστική διοίκηση της Δημοκρατίας με τους δυσβάστακτους φόρους και τις δυσμενείς συνθήκες για τη διεξαγωγή του εμπορίου. Επιπλέον, η απονομή δικαιοσύνης, η οποία δεν υπολόγιζε τα ήθη και έθιμα της Πελοποννήσου, η απέχθεια των Ελλήνων για τον λατινικό κλήρο και ο γενικότερος περιορισμός των προνομίων και των ελευθεριών ήταν αίτια της στάσης αυτής.¹¹⁴ Άλλωστε οι Μονεμβασιώτες απολάμβαναν πολλά οικονομικά, διοικητικά και εκκλησιαστικά προνόμια από τους Τούρκους.

5.3. Επίθεση των Ενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι (Δεύτερη επίθεση-1687)

Η Δημοκρατία της Βενετίας επανέφερε σε ενεργό υπηρεσία τον Μοροζίνι ως γενικό αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων στην Ανατολή. Το 1684 ξέσπασε νέος πόλεμος μεταξύ Τουρκίας και Βενετίας. Το Άργος, η Κορώνη και το Ναύπλιο είχαν καταληφθεί το 1685, ενώ εκτός από τον Μυστρά και την Μονεμβασία η υπόλοιπη Πελοπόννησος βρισκόταν στα χέρια του Μοροζίνι το 1687.¹¹⁵ Για αυτές του τις υπηρεσίες τοποθετήθηκε στο δουκικό ανάκτορο της Βενετίας ορειχάλκινη προτομή με την επιγραφή: «*Η Γερουσία πρὸς τὸν Φραγκίσκον Μοροζίνην τὸν Πελοποννησιακόν, ζῶντα ἔτι*».¹¹⁶ Γνωρίζοντας τη μέγιστη αξία της στρατιωτικής θέσης της Μονεμβασίας, λόγω του απόρθητου του φρουρίου της, την οποία θα μάχονταν να διατηρήσουν οι Τούρκοι, και φοβούμενος το πλήγμα του γοήτρου του σε περίπτωση δεύτερης αποτυχίας, ο Μοροζίνι πρώτα κατέλαβε τον Μυστρά και έπειτα έστειλε πρέσβεις στη Μονεμβασία, ζητώντας την παράδοσή της. Οι Τούρκοι απάντησαν αρνητικά στον Μοροζίνι, το ίδιο έκαναν και στη δεύτερη πρεσβεία που απέστειλε με ευνοϊκούς όρους για τους Τούρκους, την οποία οι τελευταίοι κατεδίωξαν με πυροβολισμούς. Ο Μοροζίνι, αφού δεν μπόρεσε να αποφύγει την μακροχρόνια πολιορκία και εξοργισμένος από τη στάση των Τούρκων, διέταξε τον υποναύαρχό του, Λορέντζο Βενιέρη, να καταπλεύσει στη Μονεμβασία και πήγε και ο ίδιος από τον Μυστρά για να του δώσει οδηγίες και διαταγές για την κατάληψη της πόλης. Έπειτα από λίγο, τον Σεπτέμβριο του 1687, μετέβη στην Αττική,

¹¹⁴ Καλογεράς (1955) 103-104.

¹¹⁵ Καλλιγά (2010) 149.

¹¹⁶ Καλογεράς (1955) 104.

όπου ήταν επιτακτικότερη η παρουσία του. Ήταν τότε, που σημειώθηκε η μεγάλη καταστροφή στον Παρθενώνα. Στο μεσοδιάστημα την άμυνα του κάστρου έσπευσαν να ενισχύσουν Λάκωνες και ο οπλαρχηγός Νικόλαος Καλούτσης με 100 ακόμη συμπατριώτες πολεμιστές από τα Κύθηρα. Ο Λορέντζος Βενιέρη --ς διέταξε τον αδιάκοπο βομβαρδισμό της πόλης και προξένησε τόσες καταστροφές, που έκαμψε το ηθικό των αμυνομένων. Οι τελευταίοι πλέον είχαν να αντιμετωπίσουν την πείνα και τις σοβαρές ασθένειες που εμφανίστηκαν από τα ακάθαρτα ζώα που έτρωγαν. Ενώ η κατάσταση ήταν τραγική, ένα τυχαίο γεγονός έμελλε να δώσει τη λύση. Από μία εύστοχη βολή ενός αρνησίθρησκου¹¹⁷ Βενετού πυροβολητή ανατινάχτηκε η μεγαλύτερη γαλέρα του βενετικού στόλου, του καπετάνιου Μαρκαντώνη Καρατίνου. Η γαλέρα ανατινάχτηκε με το πλήρωμά της μπροστά στα μάτια του Βενιέρη, ο οποίος μετά και από κάποιες άλλες καταστροφές που υπέστη, προέβη σε λύση της πολιορκίας και απέπλευσε προς τον Σαρωνικό, αναζητώντας τον Μοροζίνι.¹¹⁸

5.4. Επίθεση των Ενετών υπό τον Φραγκίσκο Μοροζίνι (Τρίτη επίθεση-1689-1690)

Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία ονόμασε την Πελοπόννησο που κατέκτησε ο Μοροζίνι «*Βασίλειον του Μορέως*» και απέστειλε ως γενικό Προβλεπτή (Διοικητή) τον Ιάκωβο Κορνάρο (24 Απριλίου 1688).¹¹⁹ Η Πελοπόννησος διαιρέθηκε σε τέσσερις επαρχίες, μία εκ των οποίων ήταν η Λακωνία, με πρωτεύουσα τη Μονεμβασία, παρότι δεν βρισκόταν υπό βενετική κυριαρχία. Το καλοκαίρι του 1689 ο Μοροζίνι πολιορκήσε τη Μονεμβασία, έχοντας λάβει το ανώτατο αξίωμα της Δημοκρατίας, Δόγης της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας (1688-1694).¹²⁰ Από τους ιστορικούς συγγραφείς της εποχής υπάρχει λεπτομερής περιγραφή της πολιορκίας. Μόλις κατέπλευσαν εκεί, ο Μοροζίνι κάλεσε τους αρχηγούς των στρατιωτικών δυνάμεων της στεριάς και της θάλασσας για να αναγνώσουν από κοινού τις αμυντικές θέσεις του αντιπάλου, όπως πρόσταζαν οι κανόνες της πολεμικής τέχνης. Έπειτα καθόρισε λεπτομερώς τον τρόπο διάταξης των στρατευμάτων στην ακτή απέναντι από τη νησίδα, ενώ έχτισε και δύο πύργους για την ενίσχυση και προστασία των πλευρών των τμημάτων επιθέσεως.

Ο πρώτος πύργος χτίστηκε στα δεξιά της παράταξής του, στον χώρο του σημερινού οικισμού *Προταζιά* (Γουβουσεϊκά), για τον βομβαρδισμό του τμήματος εκείνου της Μονεμβασίας, που ήταν στο βεληνεκές του και την απόκρουση κάθε επικουρικής

¹¹⁷ Αρνησίθρησκος: με την έννοια του αποστάτη.

¹¹⁸ Καλογεράς (1955) 104-105.

¹¹⁹ Καλλιγά (2010) 149.

¹²⁰ Καλογεράς (1955) 105.

προσπάθειας από στεριά ή θάλασσα, ενώ Διοικητής του ορίστηκε ο συνταγματάρχης Μοντονάρης. Ο δεύτερος πύργος χτίστηκε στα αριστερά της παράταξής του, ακριβώς πάνω από την γέφυρα, στην τοποθεσία *Σαμαράκι*, για τη διακοπή της επικοινωνίας των Τούρκων με την ξηρά και τον βομβαρδισμό του τουρκικού προμαχώνα στη θέση *Λαζαρέτο* και του πυργίσκου κανονιοστοιχιών, που βρισκόταν λίγο παραπάνω στην ίδια τοποθεσία. Διοικητής του ορίστηκε ο συνταγματάρχης Λανόγιαν. Επίσης διέταξε να τοποθετηθεί κανονιοστοιχία στην περιοχή γέφυρα για την καταστροφή της αποθήκης πυρομαχικών και την απασχόληση των τηλεβόλων του εχθρού. Επί κεφαλής των επιχειρήσεων όρισε τον Αντώνιο Μολίνο, έκτατο προβλεπτή του βασιλείου του Μορέως.¹²¹

Το αρχικό σχέδιο του Μοροζίνι ήταν να γίνει πρώτα η κατάληψη του φρουρίου και η Κάτω Πόλη θα έπιπτε αυτομάτως. Η φυσική οχυρωματική θέση με τους μαχητές του, που δεν υπερέβαιναν τους 500, οδήγησαν τον Μοροζίνι να διατάξει γενική επίθεση, όταν τον Μάρτιο του 1689 κατέφθασαν ενισχύσεις υπό τον Ιερώνυμο Κορνάρο. Αν και οι Βενετοί έκαναν επιθέσεις με πείσμα και γενναιότητα, καταφέροντας πολλές φορές να περάσουν τη γέφυρα και να καταλάβουν τον προμαχώνα του *Λαζαρέτο*, αναγκάζονταν και πάλι να εγκαταλείψουν, από τη σφοδρή επίθεση που δέχονταν από τον πυργίσκο και τα τηλεβόλα του φρουρίου. Έγινε άγριο αιματοκύλισμα και οι αμυνόμενοι υποδείκνυαν αξιοθαύμαστη αντοχή. Ολημερίς μάχονταν και τη νύχτα επισκεύαζαν τα τείχη.¹²²

5.5. Θάνατος του Βενετού υποναύαρχου Βενιέρη

Ο Δόγης Μοροζίνι παρακολουθώντας με αγωνία τις επιθέσεις των στρατευμάτων του διέταξε τον υποναύαρχο Βενιέρη να πυρπολήσει τις τέσσερις τουρκικές γαλέρες που ήταν αγκυροβολημένες στο Πορτέλο υπό την προστασία του φρουρίου. Ο Βενιέρης εκτελώντας τη διαταγή διέταξε πέντε πλοία του να πλησιάσουν τη Μονεμβασία και να βομβαρδίζουν διαρκώς έως ότου από τον καπνό οι Τούρκοι να μην μπορούν να διακρίνουν τις λέμβους που θα έβαλαν κατά των γαλερών. Ατυχώς όμως για τον Βενιέρη, ο καιρός ήταν αντίθετος (βοριάς) και δεν μπόρεσαν να προσεγγίσουν και μάλιστα, στην προσπάθειά του ο Βενιέρης να σώσει τις λέμβους που κινδύνευαν να περιέλθουν σε τουρκικά χέρια, αναγκάστηκε να εκτεθεί ο ίδιος στον βομβαρδισμό του φρουρίου. Αναγνωρίστηκε από έναν αρνησίθρησκο Βενετό, δεινό σκοπευτή και εφονεύθη από το βλήμα του τηλεβόλου.¹²³

¹²¹ Καλλιγά (2010) 151.

¹²² Καλογεράς (1955) 106-107.

¹²³ Καλογεράς (1955) 108.

5.6. Ο στρατηγός Γουαδάνης

Ο Δόγης έβλεπε πως παρά την ανδρεία και την αυτοθυσία των στρατευμάτων του η κατάληψη του φρουρίου έμοιαζε ακατόρθωτη. Ο επιτελάρχης στρατηγός Γουαδάνης πρότεινε στον Δόγη να τροποποιήσουν το αρχικό σχέδιο και να προχωρήσουν πρώτα στην κατάληψη της Κάτω Πόλης, βασιζόμενος στον ηθικό παράγοντα. Ο Μοροζίνι απέρριψε ασυζητητί την πρόταση αυτή, γιατί και την Κάτω Πόλη να καταλάβαν, θα αναγκάζονταν και πάλι να την εγκαταλείψουν υπό το σφυροκόπημα των τηλεβόλων του άνω φρουρίου.¹²⁴ Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι με την επιμονή να καταλάβει το φρούριο με τα όπλα, μόνο περισσότερες απώλειες θα μετρούσε και αποφάσισε τη μακροχρόνια πολιορκία. Τελικά, απέπλευσε με τμήμα του στόλου σε άλλες στρατιωτικές ανάγκες στις 15 Σεπτεμβρίου 1689, ορίζοντας αντικαταστάτη του τον Ιερώνυμο Κορνάρο.

Στα μέσα Δεκεμβρίου του ίδιου έτους ο Μοροζίνι ασθένησε και έφυγε για τη Βενετία. Ο Κ. Σάθας αναφέρει πως μετά τη φυγή του Μοροζίνι από τη Μονεμβασία, ο Κορνάρος διηύθυνε για λίγο ακόμα την πολιορκία αυτοπροσώπως και έπειτα ανέθεσε τη συνέχεια αυτής στον έκτακτο προβλεπτή Μολίνο και αναχώρησε για το Ναύπλιο.¹²⁵ Μετά από μικρό χρονικό διάστημα επέστρεψε και ανέλαβε πάλι την αρχηγία. Αυτή τη φορά ανέθεσε στον διακεκριμένο στρατηγό Γουαδάνη την εφαρμογή του σχεδίου του για την κατάληψη της Μονεμβασίας.

Αφότου ανάρρωσε, ο Μοροζίνι συγκρότησε πολεμικό συμβούλιο στη Βενετία για τη λύση ζητημάτων της Ανατολής. Πρώτο θέμα του συμβουλίου ήταν η ενίσχυση του Κορνάρου για την κατάληψη της Μονεμβασίας με στρατό υπό τους Συνταγματάρχες του μηχανικού τους Βανομέτη και Πομπέη και του πυροβολικού τον Σαμφελίτση. Η ενίσχυση κατέφθασε στις 19 Ιουνίου 1690 και ο Ιερώνυμος Κορνάρος την έθεσε στην κατά ξηρά πολιορκία, με αρχηγό τον στρατηγό Γουαδάνη. Η τουρκική ενίσχυση, όταν κατέφθασε, βρήκε τη Μονεμβασία στενά πολιορκούμενη. Ούτε και ο Γάλλος πλοίαρχος Ρεμπού, που πληρώθηκε αδρά, κατάφερε να σπάσει τον αποκλεισμό και αιχμαλωτίστηκε.¹²⁶ Ο στρατηγός Γουαδάνης διέταξε τον συνταγματάρχη Βανομέτη να εκπορθήσει το θαλάσσιο τείχος από τον δυτικό πυργίσκο του.

Τη νύχτα ο Βανομέτης, με ισχυρότατη στρατιωτική δύναμη, αγκιστρώθηκε στα θεμέλια του τείχους, αλλά το πρωί υποχώρησαν ατάκτως βαλλόμενοι από τους όλμους των τειχών, τα πυροβόλα και τα τουφέκια. Σύμφωνα με τους ιστορικούς οι φονευθέντες Βενετοί

¹²⁴ Καλογεράς (1955) 108.

¹²⁵ Καλογεράς (1955) 109.

¹²⁶ Καλογεράς (1955) 109.

ανήλθαν στους διακόσιους, ενώ μεταξύ αυτών ήταν και ο συνταγματάρχης Βανομέτης. Ο Πομπέης ανασύνταξε τις στρατιωτικές του δυνάμεις και αγκιστρώθηκε στα θαλάσσια θεμέλια του πυργίσκου των τειχών επί δύο ολόκληρους μήνες, υπό την προστασία των τηλεβόλων του βενετικού στόλου. Κατόρθωσε τελικά να ανατινάξει την εξωτερική πλευρά του γωνιακού πυργίσκου, πράξη που κλόνισε το ηθικό των Τούρκων. Οι τελευταίοι απελπισμένοι και αγανακτισμένοι από τη στάση της Κυβερνήσεως και του Καπετάν Πασά, υπέκυψαν με τον όρο να αναχωρήσουν για την Κρήτη με την κινητή περιουσία τους. Στις 10 Αυγούστου του 1690 υπεγράφη η παράδοση του φρουρίου μεταξύ των Τούρκων και του στρατηγού Γουαδάνη. Οι Βενετοί θεώρησαν μέγα γεγονός την παράδοση της Μονεμβασίας και κατά τον εορτασμό θανάτωσαν δέκα αρνησίθρησκους Βενετούς πυροβολητές, μεταξύ των οποίων και εκείνον που σκότωσε τον υποναύαρχο Βενιέρη.¹²⁷

6. Β΄ Ενετοκρατία (1690-1715)

6.1. Επάνοδος του Μοροζίνι και θάνατός του

Τον Ιερώνυμο Κορνάρο, ως γενικό αρχηγό των επιχειρήσεων στη Μονεμβασία, διαδέχθηκε ο αρχιστράτηγος Δομένικος Μοντσενίγος. Έπειτα όμως από μια αποτυχημένη εκστρατεία στην Κρήτη, η Βενετία αποφάσισε να αποστείλει και πάλι τον γέροντα πλέον Δόγη Φραγκίσκο Μοροζίνι να αναλάβει την αρχιστρατηγία των βενετικών δυνάμεων. Ο Δόγης παρέμεινε στη Μονεμβασία καθ' όλη τη διάρκεια του θέρους, μάλιστα πληροφορίες από Ιταλό πλοίαρχο πολεμικού πλοίου, θέλουν το στρατηγείο του Μοροζίνι εγκατεστημένο σε μέγαρο πάνω από την κύρια πύλη του δυτικού τείχους της Κάτω Πόλης, τη μετέπειτα κατοικία του ποιητή Γιάννη Ρίτσου. Στα τέλη του έτους ασθένησε βαριά, μετέβη στο Ναύπλιο, όπου άφησε την τελευταία του πνοή στις 6 Ιανουαρίου του 1694. Το λείψανό του ταριχευμένο μεταφέρθηκε στη Βενετία και κηδεύτηκε μεγαλοπρεπώς στον ναό του Αγίου Στεφάνου· στο μνημείο του είναι χαραγμένο στα ελληνικά το επίγραμμα «*Φραγκίσκω Μοροζίνη Πελοποννησιακῷ ἢ Γερουσίᾳ ἔτει 1694*».¹²⁸

Ο θάνατος του Δόγη Φραγκίσκου Μοροζίνι ήταν η αρχή της κατάρρευσης της ισχύος της Ενετοκρατίας στην Πελοπόννησο. Οι δυσβάσταχτοι φόροι με τη θρησκευτική εχθρότητα έκαναν τους Έλληνες να αγανακτούν, ενώ οι Τούρκοι κατέλαβαν την Κόρινθο και οι Αιγινήτες κάλεσαν τον Καπιτά Πασά να τους ελευθερώσει από την τυραννία των Ενετών. Στη Μονεμβασία η διοίκηση των Βενετών ήταν καλύτερη, πιθανότατα χάρη στον Μονεμβασιώτη ιατροφιλόσοφο Ανδρέα Λικίνιο, που έλαβε και τον τίτλο του Κόμητος της

¹²⁷ Καλογεράς (1955) 100-111.

¹²⁸ Βλ. ενδεικτικά Καλογεράς (1955) 112 και Runciman (1986) 145.

Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Αυτός ανήγειρε με προσωπικά του έξοδα τον ναό του Αγίου Νικολάου και αναστήλωσε την εικόνα του Ελκομένου Χριστού (1700), ενώ η μεγαλοπρεπής οικία του αποτέλεσε το κέντρο της Ορθοδοξίας και της Εθνικής Ιδέας.¹²⁹ Οι Βενετοί, θεωρώντας οριστική την παραμονή τους στην Μονεμβασία, ενίσχυσαν την άμυνα της γέφυρας, ανεγείροντας πύργο και στην Άνω Πόλη και κατασκεύασαν δημόσια κτίρια, φρούριο και στρατώνα.

6.2. Οι Βενετοί πουλούν την Μονεμβασία στους Τούρκους

Οι Τούρκοι όμως ποθούσαν διακαώς να ανακαταλάβουν την Μονεμβασία και για τον λόγο αυτόν κήρυξαν τον πόλεμο κατά της Βενετίας τον Δεκέμβριο του 1714. Σε διάστημα δύο μηνών είχαν καταλάβει τα φρούρια της Πελοποννήσου, εκτός από αυτό της Μονεμβασίας. Και ενώ ο Δαμάτ Πασάς βρισκόταν υπό σκέψη πώς θα καταλάβει το απόρθητο φρούριο, οι Βενετοί το πούλησαν έναντι χρημάτων.¹³⁰ Οι Τούρκοι παίρνοντας την εξουσία, σκότωσαν πολλούς και άλλους τους έστειλαν σιδηροδέσιμους στην Κωνσταντινούπολη. Μεταξύ των τελευταίων ήταν και ο τελευταίος απόγονος της γενιάς των Λικίνιων, Αντρέας Λικίνιος¹³¹ στον οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά. Μεγάλο μέρος της οικογένειάς του ήταν ιερωμένοι και είχαν πλουτίσει την πόλη με βιβλιοθήκες με πολύτιμα χειρόγραφα, πηγές για την ιστορία της Μονεμβασίας, της Πελοποννήσου και της βυζαντινής αυτοκρατορίας γενικότερα. Το 1691 ασκώντας το λειτούργημα του ιατρού στην Κωνσταντινούπολη, έσωσε από βέβαιο θάνατο τον σουλτάνο Αχμέτ Γ'. Εκτός από πολύτιμα δώρα ο σουλτάνος εξέδωσε αυτοκρατορικό διάταγμα (Χάτι - Σερίφι) να μην βλάψει κανένας στην αυτοκρατορία τον σωτήρα του.¹³² Ούτε αυτό έμελλε να τον σώσει το 1715 και απαγχονίστηκε με το «χατισερίφιο» (Χάτι – Σερίφι) στον λαιμό.

7. Β΄ Τουρκοκρατία (1715- 1821)

Την οριστική κατάρρευση του ανατολικού κράτους της Βενετίας επικύρωσε η ειρήνη που υπεγράφη μεταξύ Τούρκων και Βενετών το 1718 στο Πασσάροβιτς (σημ. Ποζάρεβατς) της Σερβίας. Πέρασαν τελικά 260 χρόνια από την άλωση της Πόλης, μέχρι να οριστικοποιηθεί η οθωμανική κατοχή στον Μοριά και διήρκεσε μόνο 160 χρόνια, ως την αποτίναξή της, χρόνια αναταραχών και επανάστασης. Την περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας η Μονεμβασία συνέχισε να είναι πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας, που ήταν και έδρα του

¹²⁹ Καλογεράς (1955) 115.

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά Καλογεράς (1955) 116 και Runciman (1986) 151.

¹³¹ Καλογεράς (1955) 117.

¹³² Καλογεράς (1955) 117.

Τούρκου επάρχου (Βοεβόδα). Οι Τούρκοι πλέον, χωρίς τον φόβο των Βενετών, είχαν αφήσει μια μικρή φρουρά στη Μονεμβασία. Αυτό το διάστημα αποκατέστησαν τον ναό του Αγίου Πέτρου ως τζαμί, καθώς είχε μετατραπεί σε καθολικό ναό από τους Βενετούς, ενώ το ίδιο έπραξαν και με τον ναό της Αγίας Σοφίας και όπως είχε γίνει και το 1540, επιτράπη πάλι στους Μονεμβασιώτες να παραμείνουν στο φρούριο. Το ότι η Μονεμβασία βρέθηκε ξανά σε ακμή, καταδεικνύεται από το ποσό της συνεισφοράς που κλήθηκε να προσφέρει η μητρόπολη Μονεμβασίας υπέρ της Πατριαρχικής Σχολής Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο ήταν όμοιο με αυτό μεγάλων μητροπόλεων.¹³³

Οι Τούρκοι στο «μενεξέ καλεσί» ήταν κυρίως κρατικοί υπάλληλοι, Χοτζάδες και μπέηδες, που έτρεφαν την ίδια ευλάβεια προς τη Μονεμβασία με τους ομοεθνείς τους κατακτητές του 1540, οι απόγονοι των οποίων είχαν σχεδόν εξελληνιστεί και δεν ήταν τόσο τυραννικοί. Το 1763, σε επιστολή του Πατριάρχη Σαμουήλ, αναφέρεται ότι ο Νικόλαος Χρυσογιάννης διατηρούσε με προσωπικά του έξοδα Σχολή στη Μονεμβασία, δωρίζοντας στην κοινότητα 2.500 γρόσια.¹³⁴ Η επανίδρυση της Σχολής τοποθετείται το 1720, με επικύρωση του καταστατικού από τον μητροπολίτη Γεράσιμο. Έτσι ξεκίνησε η πνευματική κίνηση στη Μονεμβασία, η οποία αργότερα συνέβαλε στην ανάσταση του Γένους.

7.1. Επανάσταση του 1769-1770

Η αυτοκράτειρα της Ρωσίας Αικατερίνη Β΄, πριν κηρύξει τον πόλεμο στην Τουρκία, θέλησε να δημιουργήσει αντιπερισπασμό, υποκινώντας επανάσταση στην Πελοπόννησο. Έστειλε τον ελληνικής καταγωγής (από τη Σιάτιστα Μακεδονίας) λοχαγό της ρωσικής αυτοκρατορικής φρουράς Γεώργιο Παπάζογλου στη Μάνη και τη Μεσσηνία. Αυτός, θεωρώντας πως πρόκειται για την απελευθέρωση του γένους του, έφτασε στην Πελοπόννησο και διαβεβαιώθηκε και για τη συμμετοχή της Μονεμβασίας. Μετά την κήρυξη του ρωσοτουρκικού πολέμου, μοίρα του ρωσικού στόλου κατέπλευσε στο Οίτυλο (Μάνη) υπό τον Θεόδωρο Ορλώφ.¹³⁵ Ύστερα από αποτυχημένες επιχειρήσεις οι Ρώσοι εγκατέλειψαν τους επαναστατημένους Έλληνες της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, που πλήρωσαν ακριβά την αποτυχία αυτή. Πολλοί προτίμησαν τον ελεύθερο βίο του βουνού, παρά την υποταγή στον Τούρκο. Αυτοί αποτέλεσαν αργότερα τα σώματα των κλεφτών που συνεισέφεραν τα μέγιστα στην απελευθέρωση του έθνους. Αρχηγοί τέτοιων σωμάτων από τη Μονεμβασία ήταν: οι αδελφοί Γεώργιος, Νικόλας και Ιωάννης Καρακίτσος, ο Πάνος

¹³³ Καλογεράς (1955) 121.

¹³⁴ Καλογεράς (1955) 122.

¹³⁵ Για τα γεγονότα βλ. ενδεικτικά Runciman (1986) 152-155, Βέης (1933) 257, Σακελλαρίου (1939) 172, Κουγέας (1956) 67, Καλλιγά (2010) 182-184.

Κρεμασιώτης, ο Γεώργιος Δρίβας, ο Αναγνώστης Κουφαντώνης, ο Κρανίδης, ο Ξανθάκης και ο Στρατηγούλης.¹³⁶ Από το 1818, που εισήλθε ο Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας στη διοίκηση της Φιλικής Εταιρίας, κατηχήθηκαν πολλοί Μονεμβασιώτες, αρχικά ιερείς και προύχοντες και μετέπειτα από όλες τις τάξεις. Τρεις εκπρόσωποι της πόλης στους κόλπους της εταιρείας ήταν ο Μητροπολίτης Χρύσανθος Παγώνης, ο Παναγιώτης Καλογεράς και ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος ή Ευγενίδης. Οι προύχοντες και οι αρχιερείς της Πελοποννήσου ανησυχούσαν για τη διάδοση του μυστικού της επανάστασης και επιθυμούσαν την άμεση κήρυξή της. Για κάθε επαρχία είχαν ολοκληρωμένο σχέδιο επιστράτευσης, είχαν ορίσει αρχηγούς και γνώριζαν τη δύναμη των Τούρκων σε οπλίτες και τουφέκια.

7.2. Η έναρξη της επανάστασης

Την 17η Μαρτίου οι Μανιάτες πρώτοι ύψωσαν την επαναστατική σημαία στην Αρεόπολη, ενώ την 23η Μαρτίου έγιναν κύριοι της Καλαμάτας με τον Πετρόμπεη, τον Κολοκοτρώνη, τον Νικηταρά και τον Παπαφλέσσα. Η επανάσταση στη Μεσσηνία είχε σταθεροποιηθεί και ήταν η κατάλληλη στιγμή να υλοποιηθεί το σχέδιο της απελευθέρωσης της Μονεμβασίας που είχε ήδη καταρτιστεί. Στις πρώτες ενέργειες ανήκε η εκδίωξη των Οθωμανών και των Αλβανών από τις οχυρές θέσεις (Μπαρδούνια), που είχαν εγκατασταθεί από το 1715. Για να το πετύχουν αυτό, επέλεξαν να κάνουν χρήση της προπαγάνδας. Διέδιδαν πως μόλις άναβε η επανάσταση, η ορθόδοξη Ρωσία θα έσπευδε να βοηθήσει, αλλά και οι Ενετοί θα επιχειρούσαν να καταλάβουν τα παράλια της Λακωνίας και της Πελοποννήσου.

Ταυτόχρονα το εγχείρημα του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, που υλοποίησε ο Αναγνωσταράς, ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Οι Μπαρδουνιώτες που κατοικούσαν στη Λεβέτσοβα (Κροκεές) είχαν τον Αναγνωσταρά ως ταχυδρόμο, που τους μετέφερε ειδήσεις και μικροπρομήθειες από το Γύθειο. Την 21η ή 22η Μαρτίου ο Αναγνωσταράς τους ανακοίνωσε έντρομος ότι κατέφτασαν αμέτρητοι Φράγκοι και πως οι Έλληνες ήταν καταδικασμένοι, αφού οι Τούρκοι θα ασφαλιζόνταν στα κάστρα, αφήνοντάς τους στα χέρια των Φράγκων. Οι Τούρκοι κατατρομαγμένοι έσπευδαν να κλειστούν στα κάστρα, στην Τρίπολη, στον Μυστρά και στη Μονεμβασία. Κατευθυνόμενοι για τη Μονεμβασία οι Τούρκοι παρέσυραν και τους ομοεθνείς τους από τα χωριά που περνούσαν. Η ύπαιθρος της Λακωνίας ήταν πια απαλλαγμένη από την τουρκομπαρδουνιώτικη παρουσία.

¹³⁶ Καλογεράς (1955) 124.

Δύο Φιλικοί, ο Παναγιωτάκης Καλογεράς και ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος, γνώριζαν ότι μόνο με τη μακρόχρονη πολιορκία θα οδηγούσαν τους Τούρκους στην πείνα και στην παράδοση του δυσάλωτου κάστρου της Μονεμβασίας. Έθεσαν λοιπόν ως πρωταρχικό στόχο να βρεθεί το Κάστρο με ελάχιστα τρόφιμα. Ο Παναγιωτάκης Καλογεράς, φέροντας το αξίωμα του εκκλησιαστικού Λογοθέτη, έπεισε τους Τούρκους να διανείμουν το αποθηκευμένο στάρι στους χωρικούς, με σκοπό να δημιουργηθεί χώρος για τη νέα πλούσια σοδειά. Αλλά και όταν εμφανίστηκε ένα πλοίο με αραποσίτι στην παλαιά Μονεμβασία, χάλασε τη συμφωνία που είχαν συνάψει οι Τούρκοι, λέγοντας εμπιστευτικά στον πλοίαρχο πως αντί παράδων, θα λάμβανε ένα χαρτί για να πληρωθεί από την Κωνσταντινούπολη. Πλέον ο αποκλεισμός του Κάστρου μπορούσε να ξεκινήσει. Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι την ημέρα του Ευαγγελισμού πολιορκήθηκε το Ναυαρίνο, η Μεθώνη, η Κορώνη και η Μονεμβασία. Επαναστατικά σώματα άρχισαν να οργανώνονται στον σημερινό οικισμό της Γέφυρας και ακολούθησε ο αποκλεισμός από θάλασσης στον οποίο συμμετείχε και η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα με το πλοίο της «*Αγαμέμνων*». Τους πολιορκητές εφοδίαζαν τα γύρω χωριά και τα χωριά της ενδοχώρας.

7.3. Η απελευθέρωση της Μονεμβασίας

Από τον αρχιμανδρίτη της Μητροπόλεως Μονεμβασίας Δημήτριο Δανιήλ¹³⁷ παραδίδεται η περιγραφή της τραγικής κατάστασης των πολιορκημένων Τούρκων και των αποκλεισμένων στο κάστρο Ελλήνων. Ο ιερέυς Βώβος, ο οποίος ήταν εφημέριος για δεκατέσσερα έτη και κάτοικος του κάστρου, όταν Σπαρτιάτες και άλλοι Έλληνες απέκλεισαν το κάστρο από τη στεριά και οι Σπετσιώτες από τη θάλασσα, σε σελίδες του Ευαγγελίου που φυλάσσεται στον ναό του Ελκομένου σημείωσε την μαρτυρία του (εικ. 3). Ο πόλεμος ήταν φοβερός και οι Τούρκοι πέρα από γάτες και σκύλους αναφέρει πως έσφαζαν δεκαοκτώ (18) τουρκόπουλα.¹³⁸ Οι χριστιανοί βρήκαν τρόπο και κρυφά έβγαλαν έξω τα παιδιά. Μετά από τέσσερις μήνες αποκλεισμού οι Τούρκοι παρέδωσαν το κάστρο –ύστερα από διαπραγματεύσεις– στον Αλέξανδρο Καντακουζηνό. Ενώ ήταν 5.000, από την πείνα απέμειναν 700, οι οποίοι πέρασαν στην Ανατολή, στο Τσιρίγο (Κύθηρα) και ελάχιστοι παρέμειναν εκεί. Όπως φαίνεται από το πρωτόκολλο, η υπογραφή παράδοσης έγινε την 21η Ιουλίου 1821 και την 23η Ιουλίου, ημέρα Σάββατο, ο Αλέξανδρος Καντακουζηνός εισήλθε στη Μονεμβασία ως αντιπρόσωπος της Ανώτατης Αρχής.¹³⁹ Στην πύλη τον ανέμεναν

¹³⁷ Γκίκας (1982) 133.

¹³⁸ Βλ. ενδεικτικά Θεοδώρητος (2005) 338, Σιμόπουλος (1970) 180.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά Παπαμιχαλόπουλος (1874) 60-69 και Τρικούπης (1926) 36-38.

λιγοςτοί Έλληνες κάτοικοι, ο τοπικός κλήρος και επιτροπή από Τούρκους προύχοντες, που παρέδωσαν τα κλειδιά και τη σημαία του κάστρου (εικ. 4). Στον μητροπολιτικό ναό του Ελκομένου Χριστού τελέστηκε κατανυκτική δοξολογία και παράκληση για την ευόδωση του Επαναστατικού Αγώνα. Τόσο πολύ εμψυχώθηκαν οι Έλληνες, που εύλογα ο ιστορικός Ιωάννης Φιλήμων αναφέρει πόσο «*παράδοξον*» και «*μυθῶδες*» φάνηκε στους Έλληνες, ειδικά σε αυτούς που βρίσκονταν πιο μακριά, η είδηση της κυρίευσης του φρουρίου.¹⁴⁰

Το 1827 ο Κωνσταντίνος Κανάρης ορίστηκε προσωρινός διοικητής, με πρώτη του μέριμνα την επισκευή των οχυρώσεων και την ανοικοδόμηση της πόλης. Οι περιορισμένοι πόροι οδήγησαν στην αξιοποίηση των κτισμάτων που ήδη υπήρχαν –χωρίς την ανέγερση νέων– για τη στέγαση των δημόσιων υπηρεσιών. Τα κτίσματα που παρέμειναν χωρίς ιδιοκτήτες μετά τον διωγμό των Τούρκων χαρακτηρίστηκαν ως «*εθνικά κτήματα*». Ο Κανάρης αξιοποίησε ένα κτίσμα του συγκροτήματος της άνω πύλης για τη δημιουργία φυλακής με ελάχιστες δαπάνες. Η έλλειψη κρατικών πόρων και ενδιαφέροντος από την πλευρά των κατοίκων ήταν η αιτία που δεν δημιουργήθηκε νέο σχολικό κτίριο και το αλληλοδιδασκτικό σχολείο συνέχισε να στεγάζεται στον ναό του Αγίου Νικολάου, ο οποίος κατά τη διάρκεια του πολέμου αξιοποιήθηκε ως σπλοθήκη.¹⁴¹

Η Μονεμβασία ως κέντρο της ανατολικής Λακωνίας παρέμεινε ένα σημαντικό λιμάνι για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Το 1921 η περιοχή της Άνω Πόλης κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος. Η ανάπτυξη του οδικού άξονα οδήγησε στην αποδυνάμωση του λιμανιού της και στη γενικότερη παρακμή της. Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 έγινε εντονότερη η εγκατάλειψη του οικισμού της Κάτω Πόλης. Τότε άρχισε να αναπτύσσεται ο οικισμός της Γέφυρας, ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι κάτοικοι της πόλης ανέρχονταν στους 100. Εκείνη τη δεκαετία πολλοί Μονεμβασιώτες, θέλοντας να απαλλαγούν από το βάρος των ιδιοκτησιών τους, τις πούλησαν σε Ελβετούς, Γάλλους και Ελληνοαμερικάνους. Η Μονεμβασία από το 1965 κηρύχθηκε διατηρητέος αρχαιολογικός χώρος.

¹⁴⁰ Γκίκας (1982) 133.

¹⁴¹ Δωροβίνης (1995) 69-80.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Έπειτα από την πολυκύμαντη ιστορική διαδρομή της Μονεμβασίας αξίζει να σχολιαστεί η περιήγηση στο λουλουδόκαστρο.¹⁴² Το κάστρο δεν αλώθηκε ποτέ από μάχη, αλλά από τον δόλο, την προδοσία και την πείνα που φέρνει η μακρόχρονη πολιορκία.¹⁴³ Τα λιθόστρωτα σοκάκια οδηγούν τα βήματά μας στις οικίες και τις εκκλησίες, στις πύλες και τις πολεμίστρες της δυσάλωτης πόλης. Η περιήγηση που επιχειρείται είναι χωροταξική, όσο βέβαια αυτό είναι εφικτό σε έναν χώρο μαγευτικό, που την προσοχή εγκλωβίζει άλλοτε η θέα της θάλασσας μέσα από μια πολεμίστρα, άλλοτε μια καμινάδα, ένα οικόσημο, ένα αγριολούλουδο μέσα στον βράχο ... Γίνεται αναφορά σε κάποιους σταθμούς πριν την είσοδο στην καστροπολιτεία, ακολουθούν δύο ενδεικτικές διαδρομές στην πολυσύχναστη Κάτω Πόλη και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται στα ερείπια της Άνω Πόλης.

1. Πορεία προς την κεντρική πύλη

Η Μονεμβασία αποτελείται στην ουσία από τρία σύνολα (εικ. 5). Την Άνω Πόλη με την Ακρόπολη στο ψηλότερο σημείο, την Κάτω Πόλη και την περιοχή που εκτείνεται έξω από το σύνολο της Κάτω Πόλης. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Μονεμβασία από την εποχή που ιδρύθηκε και καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο, δηλαδή χρονικά από τον 6ο αι. μέχρι και το 1460, δεν περιοριζόταν σε αυτό το στενό πλαίσιο, αλλά καταλάμβανε και ήλεγχε διοικητικά και θρησκευτικά –αφού ήταν Μητρόπολη– τις περιοχές όλου του Πάρωνα μέχρι και τα Κύθηρα, συνιστώντας ένα μεγάλο διοικητικό, στρατιωτικό, πολιτιστικό κέντρο.

Η περίμετρος του νησιού υπολογίζεται στα 3.600 μέτρα. Ο βράχος (εικ. 6) έχει μήκος 1.500 μ. και το μέγιστο πλάτος του ανέρχεται στα 600 μ. Το υψηλότερο σημείο του βρίσκεται στα 198,5 μ. Συνδέεται με τη στεριά μέσω ενός αμαξιτού δρόμου μήκους 130 μ. και πλάτους 6 μ., στο μέσο του οποίου υπάρχει μία μικρή γέφυρα μήκους 11,5 μ., κάτω από την οποία μπορεί να περάσει πλεούμενο άνευ ιστίων.¹⁴⁴

1.1. Γέφυρα

Όταν η Μονεμβασία άρχισε να κατοικείται, κατασκευάστηκε και μία ξύλινη γέφυρα για την επικοινωνία του οικισμού με την απέναντι λακωνική γη. Την περίοδο της Α΄

¹⁴² Για την περιγραφή της πόλης βλ. ενδεικτικά Rainer και Steinmüller (1998) 43-106 και Έμκε (1992) 33-73.

¹⁴³ Τσιλιβάκος (1956) 17.

¹⁴⁴ Καλογεράς (1955) 8.

Ενετοκρατίας (1464-1540), σε βενετικά έγγραφα γίνεται αναφορά σε επισκευές της γέφυρας και του πύργου, επομένως η πέτρινη γέφυρα με τους 13 θόλους, που αντικατέστησε την ξύλινη, πρέπει να ενταχθεί στα έργα που πραγματοποιήθηκαν, όταν ιδρύθηκε η πόλη τον 6ο αι.¹⁴⁵ (εικ. 7). Στο μέσο της υπήρχε ένα κενό, στο οποίο είχαν τοποθετήσει σανίδες που τις αφαιρούσαν σε περίπτωση επίθεσης, εμποδίζοντας την πρόσβαση. Στη μία άκρη της γέφυρας, αυτή που βρισκόταν πάνω στο νησί, στα «*φτερά*», οι Ενετοί είχαν ορθώσει έναν ισχυρό πύργο-προμαχώνα για την προστασία της γέφυρας. Στην πρόσοψή του έφερε επιγραφή με το σύμβολο της Ενετικής Δημοκρατίας, το φτερωτό λιοντάρι (σύμβολο του ευαγγελιστή Μάρκου). Το 1885 ο πύργος αυτός κατεδαφίστηκε για να κατασκευαστεί ο αμαξιτός δρόμος (εικ. 8-9), ενώ έχει απαθανατιστεί σε έργο ζωγραφικής από τον Μονεμβασίτη καλλιτέχνη Κωστάκη Στελλάκα (μεγάλη οικογένεια της μεταεπαναστατικής Μονεμβασίας). Η σημερινή γέφυρα χτίστηκε το 1889 στη θέση αυτής του 15ου αι.¹⁴⁶

1.2. Τοποθεσία «Λαζαρέτο»

Η περιοχή λίγο μετά τη γέφυρα και ένα χιλιόμετρο ακριβώς πριν από την πύλη της καστροπολιτείας ονομάζεται «*Λαζαρέτο*» (εικ. 10-11). Λειτουργούσε ως λοιμοκαθακτήριο, καθώς σε εποχές που οι επιδημίες θέριζαν τους πληθυσμούς ήταν απαραίτητος ο έλεγχος των επισκεπτών, ώστε να προφυλάσσονται πολυσύχναστα κέντρα σαν τη Μονεμβασία.¹⁴⁷

1.3. Περιοχή Κουρκούλα

Λίγο πιο κάτω, στα δεξιά της διαδρομής, στη θέση Κουρκούλα (εικ.12) εντοπίζονται τεράστιοι βράχοι μέσα στη θάλασσα, οι οποίοι αποτελούν μέρος του εγχειρήματος των Ενετών να κατασκευάσουν προβλήτα λιμανιού. Τη σημερινή εποχή εκεί γίνεται ο αγιασμός των υδάτων την ημέρα των Θεοφανίων και γενικά χρησιμοποιείται για τα θαλάσσια λουτρά.

1.4. Νεκροταφείο

Στα αριστερά ορθώνεται ο λευκός ψηλός τοίχος του κοιμητηρίου της πόλης. Από την περιγραφή του μουσουλμάνου περιηγητή Τσελεμπή το 1669 είναι γνωστό ότι το νεκροταφείο υπάρχει τουλάχιστον από την περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας (εικ. 13). Στο θαλασινό κοιμητήριο αναπαύεται πλάι σε άλλα διάσημα και μη τέκνα της Μονεμβασίας ο ποιητής της

¹⁴⁵ Καλογεράς (1955) 9 και Καλλιγά 207.

¹⁴⁶ Για τη γέφυρα βλ. Καλλιγά (2010) 206-208.

¹⁴⁷ Καλογεράς (1955) 10.

πόλης, Γιάννης Ρίτσος. Το κοιμητήριο σκιάζεται από ένα άλσος με πεύκα, που φύτεψαν το 1933 τα παιδιά και ο δάσκαλος του σχολείου.

1.5 Ταμπακαριά

Κατά μήκος της διαδρομής από την Κουρκούλα μέχρι την κεντρική πύλη της Κάτω Πόλης υπάρχουν λιγοστά αναπαλαιωμένα κτίρια, που υποδηλώνουν πως η κατοίκηση εκτεινόταν και εκτός των τειχών σε περιόδους ακμής της πολιτείας. Πριν την κύρια είσοδο, δεξιά υπάρχουν τα απομεινάρια των σφαγείων και των βυρσοδευείων που λειτουργούσαν από τον μεσαίωνα ως την επανάσταση του 1821 (εικ. 14). Η περιοχή ονομάζεται *Ταμπακαριά*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

2.1. Φάρος

Σε απόσταση 580 μ. από την είσοδο του κάστρου, στην περιοχή *Λειψωνά* βρίσκεται το συγκρότημα κτισμάτων του φάρου (εικ. 15-16). Το χαρακτηρίζει η στρατιωτική απλότητα και σαφήνεια των χώρων του, χωρίς άλλα μορφολογικά στοιχεία. Η λιτή επιμελημένη λιθοδομή του από ακανόνιστους τοπικούς λίθους συμπληρώνεται με τη χρήση πωρόλιθων στις γωνίες. Στην ανατολική πλευρά του φαρόσπιτου είναι ενσωματωμένο ένα τετράγωνο λιθόκτιστο κτίσμα ύψους επτά μέτρων, ο πύργος. Η απόληξη της ανωδομής διαθέτει γείσο κατασκευασμένο από μάρμαρο, το οποίο στηρίζουν μαρμάρινα φουρούσια. Τα φωτιστικά μηχανήματα έχουν τοποθετηθεί σε μεταλλικό κλωβό, του οποίου η πρόσβαση γίνεται μέσω εσωτερικής μαρμάρινης σπειροειδούς σκάλας.¹⁴⁸ Ο πρώτος φαροφύλακας τοποθετήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 1896 και στις 13 Ιανουαρίου 1897 έγινε η αφή (άναμμα) του φάρου. Η αποκατάσταση του φαρικού συγκροτήματος ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 2015, οπότε τοποθετήθηκε από την Υπηρεσία Φάρων νέος φαροφύλακας. Ένας μέρος του χώρου αξιοποιήθηκε για την παρουσίαση της ιστορίας των φάρων και την έκθεση σχετικών υλικών.

2.2. Περιοχή Λειψωνάς

Η ευρύτερη περιοχή μετά τον Φάρο ονομάζεται «*Λειψωνάς*» και αποτέλεσε τον τόπο ταφής για τους εκατοντάδες νεκρούς των επιδρομών (εικ. 17-19). Περιπατώντας δυτικά στην ακροθαλασσιά, κάποιες φορές πάνω στα βράχια, μετά το ύψος της Αγίας Σοφίας υπάρχει ένα

¹⁴⁸ Ιστότοπος: Υπηρεσία Φάρων (βλ. Βιβλιογραφία σ. 91).

θολοσκέπαστο κτίσμα μέσα στο οποίο λιμνάζει ή αναβλύζει νερό. Κάποιοι λένε ότι ήταν η «Στέρνα του Λειψωνά», ενώ για κάποιους άλλους ήταν δεσμωτήριο αιχμαλώτων.¹⁴⁹ Υπάρχουν αναφορές από το 1690 κατά την ενετική πολιορκία. Εξυπηρετούσε ένα κτίριο, οχυρωματικού χαρακτήρα. Σε ξυλογραφία του 1541 (βλ. εικ. 24) στο σημείο υπάρχει ένας πύργος και έχει σημειωθεί η λέξη *Speron*.¹⁵⁰ Λίγο πιο πάνω ξεκινούσε το μονοπάτι που χρησιμοποιούσαν οι πρώτοι έποικοι, οι «παλιές βόλτες». Η πύλη που υπήρχε σφραγίστηκε από τους Τούρκους με αφορμή την απόπειρα κατάληψης της Άνω Πόλης το 1564 από τους Ιππότες της Μάλτας.¹⁵¹ Επισκευάστηκε από τους Βενετούς, οι οποίοι την ονόμασαν «*Mura Rossa*» (εικ. 20) από το κόκκινο χρώμα του ασβεστοκονιάματος. Συνεχίζοντας λοιπόν από τον Φάρο μέχρι την περιοχή «Λειψωνάς» έχει πραγματοποιηθεί μια περιμετρική πορεία του Κάστρου δίπλα στη θάλασσα. Η διαδρομή συνεχίζεται ως το Λαζαρέτο και τη γέφυρα.

2.3. Κεντρική πύλη - δυτικό τείχος

Στο τέλος της διαδρομής που συνέδεε την απέναντι στεριά με τη Μονεμβασιά βρίσκεται το δυτικό τείχος με την επιβλητική πύλη του Κάστρου (εικ. 21-22). Εδώ έβγαιναν οι άρχοντες για να υποδεχτούν τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και αξιωματούχους. Στο ίδιο σημείο στάθηκαν και οι απεσταλμένοι του Βιλλεαρδουΐνου και αιώνες αργότερα του Σουλτάνου, ζητώντας την παράδοση της πόλης. Στο σημείο του τείχους που βρίσκεται στην κορυφή της πύλης ξεχωρίζει η βάση της σωζόμενης *guardiola* και στα ενδιάμεσα σημεία υπάρχουν ορθογώνια διάκενα μεταξύ των επάλξεων για την εξαπόλυση βελών ή άλλων βλημάτων από τους πολιορκούμενους. Ενδεχομένως στις ορατές σήμερα υποδοχές στην τειχοποιία πάνω από την πύλη να στερεώνονταν τα σύμβολα αυτών που κυριαρχούσαν στο κάστρο. Στη δίφυλλη ξύλινη πόρτα είναι στερεωμένη με μεγάλα καρφιά σιδερένια επένδυση. Είναι εμφανή τα σημάδια από τις επιδρομές που δέχτηκε η πόλη. Αυτή η πύλη, η κεντρική της Κάτω Πόλης, δεν ήταν πάντοτε ανοιχτή. Κατά τη δεκαετία του 1960 με απόφαση του τότε νομάρχη δόθηκε η άδεια να παραμένει μονίμως ανοιχτή. Ως τότε το βράδυ έκλεινε και ο οικισμός ήταν απρόσιτος, κάτι που γινόταν ασφαλώς με τη σύμφωνη γνώμη των κατοίκων για λόγους ασφαλείας. Ως τη δεκαετία του 1980 τα θυρόφυλλά της ανοιγόκλειναν, σύμφωνα με ένα ιδιότυπο έθιμο που ήθελε ο υποψήφιος γαμπρός να πληρώνει αντίτιμο στους «φρουρούς» της πύλης για να του επιτραπεί η είσοδος στην πόλη.¹⁵²

¹⁴⁹ Ανδριτσάκης (2018) 87.

¹⁵⁰ Καλλιγά (2010) 283.

¹⁵¹ Ανδριτσάκης (2018) 88.

¹⁵² Σησημάκης, 397.

Το δυτικό τείχος έχει μήκος 200 μ. και ύψος που κυμαίνεται από 20 έως 30 μ. (εικ. 21). Στα δύο άκρα του είχε ογκώδεις προμαχώνες και δύο εισόδους. Εκτός από την είσοδο, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρχε και μια άλλη, ψηλότερα, στο ανηφορικό μέρος προς τον βράχο. Η επικοινωνία των πύργων των δύο πυλών γινόταν με *cortina*, ένα ευθύγραμμο τμήμα τείχους το οποίο συνέδεε τον πύργο της πύλης με έναν άλλο πύργο που ακουμπούσε στον βράχο. Η είσοδος αυτή είναι μεγαλύτερη σε διάσταση χωρίς διακοσμητικά στοιχεία. Δύο πολεμίστρες ξεχωρίζουν στις επάλξεις της, μια στραμμένη προς στην κύρια είσοδο και μια με μέτωπο στον δρόμο που οδηγούσε στο κάστρο. Αυτή η δεύτερη είσοδος του δυτικού τείχους εξυπηρετούσε τη γρήγορη μετάβαση στην ακρόπολη, καθώς οδηγούσε απευθείας στις *βόλτες*, το ελικοειδές μονοπάτι για την Άνω Πόλη, παρακάμπτοντας την κεντρική οδό της Κάτω Πόλης.¹⁵³

Γενικά, τα τείχη της πόλης σχηματίζουν ένα Π προφυλάσσοντας τη δυτική, νότια (προς θάλασσα) και ανατολική πλευρά της πόλης, ενώ η βόρεια πλευρά της οχύρωσης συμπληρώνεται από τον ίδιο τον βράχο (εικ. 23).

Για τα τείχη που περιβάλλουν την πόλη δεν υπάρχει αρχαιολογική έρευνα που να τεκμηριώνει τον χρόνο θεμελίωσής τους. Από εκσκαφή για την ηλεκτροδότηση, το 1970, αναδείχθηκαν μαρμάρινα μέλη ναού της παλαιοχριστιανικής περιόδου, χωρίς ωστόσο να πραγματοποιηθεί ανασκαφή.¹⁵⁴ Στη συνέχεια έγιναν ανακατασκευές και προσθήκες και απέκτησαν την μορφή που έχουν σήμερα. Σε ξυλογραφία του 1541 τα τείχη απεικονίζονται και στις τρεις πλευρές (εικ. 24).¹⁵⁵ Για τον κύριο όγκο χρησιμοποιήθηκαν ακατέργαστες πέτρες που συγκολλήθηκαν με κονίαμα από λάσπη, αναμεμειγμένη με τριμμένο κεραμίδι. Από τον τρόπο κατασκευής η επισκευή του τείχους χρονολογείται την περίοδο της Α' Τουρκοκρατίας (1540-1690). Οι κατεργασμένοι παρόλιθοι στο πλαίσιο της πόρτας, όπως και ο κομψός κωνοειδής πυργίσκος (*guardiola*) τοποθετούνται την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας (1690-1715), οπότε οι Ενετοί ανακαίνισαν την πύλη. Κατά άλλους, και λόγω της φυσικής οχύρωσης της πόλης, οι επιδιορθώσεις κρίθηκαν περιττές. Μάλιστα ο γενικός προνοητής Πελοποννήσου Ιάκωβος Κόρνερ, το 1690, σε έκθεσή του προς τη γερουσία προτείνει μόνο να επισκευάσουν κάποιες ζημιές και να διατηρούν αφθονία εφοδίων, επειδή η Μονεμβασία μοιάζει απόρθητη στους εχθρούς, έχοντας σχηματισμένες εκ φύσεως πολλές αμυντικές θέσεις.¹⁵⁶

¹⁵³ Για τις επισκευές στο δυτικό τείχος βλ. Καλλιγά (2010) 247-248, 251.

¹⁵⁴ Καλλιγά (2010) 244.

¹⁵⁵ Καλλιγά (2010) 202.

¹⁵⁶ Καλλιγά (1994) 132.

2.4. Προάστειον - Βαρούσι

Οι πόλεις της μεσαιωνικής εποχής ήταν μικρότερες σε έκταση και αναπτύσσονταν σε μια φυσικά οχυρή τοποθεσία. Είχαν δαιδαλώδεις δρόμους και έναν κεντρικό-εμπορικό δρόμο που συνέδεε τις κεντρικές πύλες των τειχών.¹⁵⁷ Αυτά τα χαρακτηριστικά απαντώνται στην Κάτω Πόλη, το οδικό δίκτυο της οποίας πρέπει να αναπτύχθηκε κατόπιν ορθολογιστικού σχεδιασμού.¹⁵⁸ Μοναδικός μηχανισμός επιβολής αρχών δόμησης από την πλευρά του κράτους ήταν ο στρατιωτικός, που στόχευε στην άμυνα και ασφάλεια των πόλεων. Η Κάτω Πόλη είναι παράδειγμα οργάνωσης βυζαντινής καστροπολιτείας, μια πόλη προσαρμοσμένη στις ιδιομορφίες του βράχου (εικ. 25).

Διαβαίνοντας την πόρτα υπάρχει μια σκοτεινή καμάρα με πέτρινα πεζούλια. Από εδώ ξεκινάει το «Προάστειον», όπως την αποκαλούσαν οι λογιότεροι ή το «Βαρούσι», ονομασία της Κάτω Πόλης την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως αναφέρει ο Ν. Βέης (1882-1328).¹⁵⁹ Στο τέλος της καμάρας διασταυρώνονται τρεις δρόμοι (εικ.26). Περνώντας από τη δρομική που βρίσκεται στα αριστερά και ανεβαίνοντας έναν σύντομο ανηφορικό δρόμο, ο περιπατητής βρίσκεται μπροστά σε ένα πλάτωμα. Το νεοκλασικό με ανοιχτό, κεραμιδί χρώμα είναι η οικία στην οποία πέρασε τα παιδικά του χρόνια και εμπνεύστηκε ατενίζοντας το ατέλειωτο γαλάζιο πολλά από τα ποιήματά του ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος. Η οικία σήμερα βρίσκεται στην πλήρη κυριότητα του Δήμου Μονεμβασίας και θα εκπονηθεί μουσειολογική μελέτη, ώστε να μετατραπεί σε μουσείο (εικ. 27-28).

2.5. Διαδρομή Α-Ακολουθώντας τον δρόμο προς τη θάλασσα

2.5.1. Επιθαλάσσιο-νότιο τείχος

Ο δρόμος που βρίσκεται προς τη θάλασσα οδηγεί στο θαλάσσιο τείχος, μήκους 500 μ. και ύψους 60 μ., που καλύπτει όλη τη νότια πλευρά. Με ευθύγραμμα τμήματα τείχους ενώνονταν μεταξύ τους οι πέντε πύργοι ορθογώνιας κάτοψης που προεξείχαν και οι δύο γωνιακοί οι οποίοι μάλλον δεν προεξείχαν.¹⁶⁰ Κατά διαστήματα φέρει περίτεχνες απορροές των ομβρίων υδάτων. Στο μέσον του τείχους υπάρχει μόνο μία μικρή πόρτα το *πορτέλλο* (εικ. 29), όπως επικράτησε να λέγεται από την ιταλική του ονομασία, από την οποία πιθανότατα γίνονταν οι πολυάριθμες εμπορικές συναλλαγές της πόλης. Η παρουσία αποβάθρας για την επικοινωνία με τη θάλασσα θεωρείται δεδομένη.¹⁶¹

¹⁵⁷ Καλαμαρά (2010) 61.

¹⁵⁸ Καλλιγά (2010) 253.

¹⁵⁹ Καλογεράς (1955) 15.

¹⁶⁰ Καλλιγά (2010) 246-247. Για το νότιο τείχος βλ. Καλλιγά (2010) 249, 251, 256.

¹⁶¹ Καλλιγάς-Καλλιγά (1990) 25.

2.5.2. Δίδυμος Ναός Αγίου Δημητρίου -Αγίου Αντωνίου

Στα μεσαιωνικά οχυρά, ήταν αναγκαία η δημιουργία εκκλησιαστικών κτισμάτων, είτε πρόκειται για ενοριακούς ναούς, γύρω από τους οποίους αναπτύσσονταν οικισμοί, (Παναγία Μυρτιδιώτισσα ή Κρητικιά) είτε για μοναστηριακά συγκροτήματα, όπως της Χρυσαφίτισσας. Πηγή πληροφοριών για τις εκκλησίες της καστροπολιτείας αποτελούν τρεις κατάλογοι που έχουν διασωθεί. Οι δύο από αυτούς συντάχθηκαν το 1699 και 1700, στο πλαίσιο της απογραφής Grimani και αναφέρουν λίγους ναούς, πιθανόν όσους διέθεταν περιουσιακά στοιχεία και βρίσκονταν σε καλή κατάσταση και λειτουργία. Στον κατάλογο του 1699 αναφέρεται η μητρόπολη και τέσσερις ενορίες: της Χρυσαφίτισσας, των Αγίων Τεσσαράκοντα, του Αγίου Νικολάου και των Αγίων Θαυματουργών. Δεδομένου ότι οι δύο πρώτοι ναοί βρίσκονται στο χώρο κάτω από την Αγορά, εξάγεται ως συμπέρασμα ότι οι άλλοι δύο πρέπει να βρίσκονταν πάνω από αυτήν, με αποτέλεσμα η πόλη να διαιρείται στα τέσσερα (*quartieri*).¹⁶² Αριθμούσε 400 ιερείς και 8.000 οικίες το 1577, αριθμός που φαίνεται λογικός σε συνάρτηση με τον αριθμό των εκκλησιών που έχουν εντοπιστεί και ότι πιθανολογείται ότι υπήρχε ιερατική σχολή.¹⁶³ Σε διάφορα σημεία υπάρχουν και μικροί οικογενειακοί ναοί.

Κοντά στην κεντρική πύλη, με κατεύθυνση προς το θαλάσσιο τείχος και κάτω από την αγορά βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου,¹⁶⁴ που αρχικά λεγόταν «*εκκλησία των Καλογεράδων*», από τη μεγάλη οικογένεια της Μονεμβασίας (εικ. 30-31). Πρόκειται για μία θολωτή βασιλική άνευ τρούλου, η οποία χτίστηκε από τον ιατρό Νικολάκη Καλογερά μετά την απελευθέρωση της πόλης, ενώ στο υπέρθυρο της παραπλήσιας οικίας του υπάρχει εντοιχισμένη πλάκα με το μονόγραμμά του.¹⁶⁵ Όταν τα τρία αδέρφια Γιαχνή κατέφυγαν στη Μονεμβασία, μετά την αποτυχία της Κρητικής Επανάστασης του 1841, έφεραν ως ενθύμιο την θαυματουργική εικόνα του Αγίου Αντωνίου, μια εικόνα πολύ παλιά, επεξεργασμένη με κηρομαστίχα και για να την στεγάσουν κατασκεύασαν έναν ίδιου τύπου, παράλληλο και εφαπτόμενο ναό.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου έγινε συνεπώς δυσπόστατος και εγκαινιάστηκε το 1900 από τον τότε μητροπολίτη Μονεμβασίας και Σπάρτης και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Θεόκλητο Μηνόπουλο.

¹⁶² Για τους καταλόγους βλ. Καλλιγά (2010) 262-265.

¹⁶³ Μηλιαράκης (1902) 48.

¹⁶⁴ Ξαναλάτου-Κούλογλου (1974) 41, Καλλιγά (2010) 267.

¹⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Καλλιγά, (1994) 171, Βουνελάκης, (1997) 77.

Βαδίζοντας τον δρόμο που εφάπτεται του θαλάσσιου τείχους, ο περιηγητής περνά κάτω από τη μικρή στοά του εξώστη της κατοικίας του Σταυρή Ρίτσου (νυν ιδιοκτησία Κάρτερ) (εικ. 32) και εν συνεχεία πάνω από το δρομίσκο που οδηγεί στο Πορτέλλο. Σε αυτόν τον χώρο ήταν οι κατοικίες των αγάδων, τα λεγόμενα «κονάκια».¹⁶⁶ Ενδεχομένως ο δρόμος να είχε στις πλευρές του αποθήκες, καταστήματα ή βιοτεχνίες, επειδή ξεκινούσε από το Πορτέλλο, έτεμνε κάθετα τον κύριο δρόμο για να συναντηθεί με τις *βόλτες*, τον ελικοειδή δρόμο που οδηγεί στην Άνω Πόλη. Πέραν αυτού, της Μέσης οδού και ενός μονοπατιού, που διατρέχει το θαλάσσιο τείχος συνεχίζοντας κλιμακωτά ως το ανατολικό τείχος, δεν υπάρχει κανένας άλλος ευδιάκριτος άξονας.

2.5.3. Ερειπωμένος ναός ιδιοκτησίας Ηλέκτρας Γεωργούλα

Κοντά στα επιθαλάσσια τείχη αποκαλύφθηκε το 1974, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Ηλέκτρας Γεωργούλα, το ανατολικό τμήμα μονόχωρου ναού μικρών διαστάσεων, με μεγάλη ημικυκλική αψίδα (εικ. 33). Το ιερό και ο κυρίως ναός καλύπτονταν από μαρμαροθετημένο δάπεδο. Στους τοίχους υπήρχαν ίχνη ζωγραφικής και το εσωτερικό υπόστρωμα τοιχογραφίας. Ένα μικρό τμήμα μαρμάρινου τέμπλου που χρονολογείται στις αρχές του 12ου αι. σωζόταν στη θέση του και σήμερα εκτίθεται στο αρχαιολογικό μουσείο.¹⁶⁷

Στο μέσο του θαλάσσιου τείχους βρίσκεται η μεγαλύτερη από τις τρεις πλατείες-τάπιες μπροστά από τον ναό της Χρυσ αφίτισσας. Είναι ένα από τα λίγα έργα που υλοποιήθηκαν από το προτεινόμενο σχέδιο του Othon de Mirbach το 1836.¹⁶⁸ Στον χώρο αυτό, που πλακοστρώθηκε με πρόσφατη μελέτη, πραγματοποιούνται σήμερα εκδηλώσεις, αρκετές εκ των οποίων προς τιμήν του ποιητή της Μονεμβασίας Γιάννη Ρίτσου (εικ. 34).

2.5.4. Παναγία η Χρυσ αφίτισσα -Πολιούχος Μονεμβασίας

Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος καθιέρωσε τον εορτασμό της Κοίμησης της Θεοτόκου καθ' όλο τον μήνα Αύγουστο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διάδοση της λατρείας της Θεοτόκου κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους στη Μονεμβασία, αλλά και στη Λακωνία γενικότερα. Πολλοί ναοί που ιδρύθηκαν για να τιμήσουν το όνομα της Παναγίας κατά την περίοδο των Παλαιολόγων επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Ένας από αυτούς είναι και ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας. Ο ναός είναι ευδιάκριτος, καθώς είναι αποκομμένος από το σύμπλεγμα των κτιρίων (εικ. 35). Είναι ένας μικρός τετραγωνικός ναός

¹⁶⁶ Ανδριτσάκης (2018) 123.

¹⁶⁷ Καλαμαρά (2010) 91.

¹⁶⁸ Καλλιγά (2010) 257.

με τρούλο με διαστάσεις 8,50 x14,0μ.¹⁶⁹ Η αρχιτεκτονική του έχει σαφείς ισλαμικές επιδράσεις.¹⁷⁰ Ανεγέρθηκε μεταξύ του 1655 και του 1685.¹⁷¹ Στεγάζει τη θαυματουργό εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας που βρέθηκε στο παρακείμενο πηγάδι, το μοναδικό σημείο με γλυφό νερό στον άνυδρο και βραχώδη τόπο. Είχε θεωρηθεί πως η εικόνα κλάπηκε από τους Μονεμβασιώτες, για αυτό οδηγήθηκε πίσω στα Χρυσάφα από όπου επέστρεψε θαυματουργικά την ίδια νύχτα στη Μονεμβασία, στο σημείο που σήμερα βρίσκεται το εκκλησάκι της Εύρεσης. Η Παναγία η Χρυσαφίτισσα θεωρείται πολιούχος της πόλης και εορτάζεται τη Δευτέρα του Θωμά. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο συναξάρι του Αποστόλου Παύλου (955) ο ναός της Οδηγήτριας υπήρχε «*άνωθεν τοῦ βλαχαροῦ ὕδατος*». Ήταν κτίσμα του 1150 και ήταν το ιερό της Παναγίας της Μονεμβασιώτισσας. Ο Ν. Βέης στη μελέτη του «*Παναγία η Μονεμβασιώτισσα*» γράφει πως ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος έστειλε στη Μονεμβασία την άχραντο εικόνα, σε μέγεθος ιερού Ευαγγελίου, αφού τη λιτάνευσε ο ιερός κλήρος σε όλη την Κωνσταντινούπολη. Το 1540 οι Τούρκοι κατέστρεψαν τον ναό και η εικόνα μεταφέρθηκε με τον εκπατρισμό των κατοίκων στη Ζάκυνθο και μετέπειτα στην Κεφαλλονιά, όπου έγιναν πολλά θαύματα.¹⁷² Έτσι η λατρεία της Παναγίας Μονεμβασιωτίσσης αντικαταστάθηκε από αυτή της θαυματουργού εικόνας της Παναγίας της Χρυσαφίτισσας. Η εικόνα του Ελκομένου Χριστού και της Παναγίας της Χρυσαφίτισσας θεωρούνται τα κατ' εξοχήν παλλάδια της Μονεμβασίας (Ν. Βέης).

2.5.5. Κελλιά

«*Σ' αυτό εδώ το σπίτι γεννήθηκα, το λέγανε "Κελλιά" ...*» Γ. Ρίτσος

Το στενόμακρο κτίριο στη βόρεια πλευρά της Χρυσαφίτισσας, το καλούμενο «κελλιά», διέθετε δεκαπέντε κελλιά στον όροφο και ισάριθμα δωμάτια στο ισόγειο που προορίζονταν για τους προσκυνητές της Παναγίας της Χρυσαφίτισσας.¹⁷³ Το κτίριο λειτούργησε ως κατοικία και ως Σχολαρχείο και σήμερα είναι ξενώνας του ΕΟΤ. Δίπλα, προφυλαγμένος με ψηλό τοίχο ήταν ο κήπος και η οικία του σιόρ Παναγιωτάκη Καλογερά (νυν ιδιοκτησία Βάλτερ) με βενετσιάνικα στοιχεία.

Από τον ναό της Χρυσαφίτισσας στον δρόμο για τη βορειοανατολική πύλη, βρίσκεται ο επιβλητικός ναός του Αγίου Νικολάου. Στο ίδιο σημείο καταλήγει κανείς περνώντας τον εμπορικό δρόμο και συνεχίζοντας ανατολικά μετά το κωδωνοστάσιο του Ελκομένου.

¹⁶⁹ Στίκας (1986) 283.

¹⁷⁰ Καλλιγά(2010) 146.

¹⁷¹ Καλλιγά (2010) 263.

¹⁷² Βλ. Κατραμής (1880) 188, Καλογεράς (1956) 23-25, Καλλιγά (2003) 150, Καλλιγά (2010) 74.

¹⁷³ Ρίτσου-Γλέζου (1981) 25.

2.5.6. Άγιος Νικόλαος

Τον 18ο αι. και στις αρχές του 19ου πραγματοποιήθηκε η ύστατη προσπάθεια επικράτησης από την πλευρά της Βενετικής Δημοκρατίας η οποία τερματίστηκε άδοξα αφού προκάλεσε μείζονος σημασίας καταστροφή στον Παρθενώνα (1687). Την περίοδο αυτή χτίστηκαν πολλοί ναοί που διακρίνονται σε α) μνημεία της Β' Ενετοκρατίας, κυρίως στην περιοχή του Μοριά, β) μνημεία που συνεχίζουν τη βυζαντινή παράδοση και γ) μνημεία που ακολουθούν τους νέους τρόπους της λαϊκής αρχιτεκτονικής, κυρίως βασιλικές.

Αντιπροσωπευτικός ναός της Β' Ενετοκρατίας είναι ο Άγιος Νικόλαος, που χτίστηκε το 1703 πάνω στα ερείπια δύο βυζαντινών εκκλησιών και αποδίδεται από μια μαρμάρινη επιγραφή στον Μονεμβασίτη ιατροφιλόσοφο Ανδρέα Λικίνιο, έναν ντόπιο «Πατρίκιο»,¹⁷⁴ για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Στην οικογένεια του κτήτορα ανήκει το οικόσημο με τον δικέφαλο αετό. Ο τύπος του ναού είναι αυτός μιας μεσοβυζαντινής εκκλησίας, σύνθετος σταυροειδής με τρούλο (εικ. 36-37). Μορφολογικά στοιχεία που προέρχονται από τη γοτθική αρχιτεκτονική είναι ο ρόδακας και το αέτωμα στην όψη του ναού, που είναι οξυκόρυφο, όπως και οι νευρώσεις που υπάρχουν εντός του ναού. Δάνεια από τη φρουριακή αρχιτεκτονική, είναι η σκάρπα στη νότια πλευρά και τα ζωνάρια ημικυκλικής διατομής. Μανιεριστικά στοιχεία που αποπνέουν το πνεύμα που επικρατούσε τον 17ο αι. στην Ιταλία, είναι η ισόδομη τοιχοποιία με κυφώσεις στην πρόσοψη και το θύρωμα με γείσο βασισμένο σε γεισίποδες. Από τα στοιχεία της φρουριακής αρχιτεκτονικής (τις σκάλες, τις πολύ βαριές τοιχοποιίες, τους εξωτερικά γυμνούς θόλους, με χρήση πατητού υδραυλικού κονιάματος) εικάζεται πως στον ναό απασχολήθηκαν μάστορες που εργάζονταν στα μεγάλα προγράμματα βενετικών οχυρώσεων του Μοριά και απαντώνται και στα εξής μνημεία της Μονεμβασίας: στην τρίτη (ενδεχομένως) φάση του Ελκομένου Χριστού, στην Παναγία την Κρητικιά, στην Αγία Άννα, στο πρόσκτισμα της Αγίας Σοφίας στην Άνω Πόλη.¹⁷⁵ Ο Άγιος Νικόλαος, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ουδέποτε λειτούργησε ως εκκλησία. Κατά τη Β' Τουρκοκρατία είχε τη χρήση οπλοστασίου. Το 1829 επί Καποδίστρια στέγασε το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Μονεμβασίας και από το 1839 ως τα μέσα του 20ού αι. ήταν δημοτικό σχολείο, στο οποίο μαθήτευσε και ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος. Την 23η Ιουλίου 2021, με τον εορτασμό της επετείου των 200 χρόνων από την απελευθέρωση της Μονεμβασίας από τους Οθωμανούς τελέστηκαν τα θυρανοίξια του ναού.

¹⁷⁴ Καλογεράς (1955) 25-26, Βέης (1933) 244.

¹⁷⁵ Μπούρας (2001) 276- 277.

2.5.7. Ανατολικό τείχος

Το ανατολικό τείχος έχει συνολικό μήκος 80,60 μ. και είναι ένα σχεδόν ευθύγραμμο τείχισμα (εικ. 38). Στη νότια απόληξη του τείχους υπάρχει *φυλάκιο* μικρών διαστάσεων (τρουλωτός πυργίσκος) με δύο τοξωτά ανοίγματα με πώρινα πλαίσια, που συνδέουν τον περίδρομο του ανατολικού τείχους με αυτόν του νότιου - επιθαλάσσιου τείχους. Μια δεύτερη γραμμή άμυνας αναπτύσσεται σε χαμηλότερο επίπεδο, με τη διαμόρφωση δύο κανονιοστάσιων, χοανοειδούς σχήματος και μιας θυρίδας πυροβόλου όπλου. Καθ' όλο το μήκος του αναπτύσσεται στηθαίο με τυφεκιοθυρίδες και επάλξεις. Ο περίδρομος είναι βαθμιδωτός και εξυπηρετούσε την πρόσβαση στον όροφο του πύργου και γενικότερα την μετακίνηση των αμυνόμενων. Στο μέσο περίπου του τείχους μια τοξωτή πύλη, με πώρινο πλαίσιο συνδέει τη *μέση οδό* με την ανατολική πλευρά του βράχου, εξυπηρετώντας εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς και οδηγεί προς την περιοχή Λειψώνα και τον φάρο. Σώζονται ερείπια του πυργίσκου για τη φύλαξη της Πύλης.

Στη βόρεια απόληξη του τείχους είχε κατασκευαστεί θολωτός πύργος με δύο στάθμες. Ένα ξύλινο πάτωμα διαχώριζε το εσωτερικό του και η επικοινωνία γινόταν με κλίμακα. Στον ανατολικό τοίχο του ορόφου διαμορφώνεται τζάκι και θύρες ανοίγονται στη νότια και βόρεια πλευρά του για την επικοινωνία με τον περίδρομο και τον προμαχώνα. Επίσης στο ισόγειο υπάρχει πώρινο παράθυρο με πώρινο ανώφλι. Ανατολικά του πύργου διαμορφώνεται προμαχώνας, «*Posto di San Rocco*», όπως απαντάται σε βενετικά έγγραφα, με δύο κανονιοθυρίδες. Σήμερα σώζεται αποσπασματικά στη δυτική πλευρά το ορθογώνιο κτίσμα από το οποίο γινόταν η πρόσβαση στον Προμαχώνα και τον Πύργο και λειτουργούσε ως πρόπυλο. Η συντήρηση του τείχους έγινε έπειτα από εγκεκριμένη μελέτη, που εκπόνησε το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹⁷⁶

2.6. Διαδρομή Β - Περπατώντας τη μέση οδό

Από την κεντρική πύλη η μεσαία διαδρομή αποτελεί τον *κύριο δρόμο*, τη *μέση οδό* των Βυζαντινών, τον πιο πολυσύχναστο από τότε ως σήμερα, τον πιο ευδιάκριτο, με τα καταστήματα αριστερά και δεξιά ο οποίος αποτελούσε επί πλέον την αγορά της πόλης, το *παζάρι* κατά τους Τούρκους, τον *φόρο* όπως τον ονόμαζαν οι Ενετοί (από το λατινικό Forum). Κάθε λογής λειτουργία που έχει μια πόλη-λιμάνι διαδραματιζόταν σε αυτό τον δρόμο, καταστήματα, βιοτεχνίες, ξενώνες, ταβέρνες. Κατά μήκος της Αγοράς σώζονται οι

¹⁷⁶ Βλ. Σκάγκος (2012) 81-92.

«πάγκες», τα μεγάλα ανοίγματα που καλύπτουν όλη την πρόσοψη των στενομέτωπων κτιρίων.¹⁷⁷ Εκεί που τελειώνει το πλακόστρωτο του κεντρικού δρόμου, πριν από την πλατεία, σώζονται ακόμα τρία θολοσκέπαστα καταστήματα, τα οποία στέγαζαν τα «σαράφικα»¹⁷⁸ της Μονεμβασίας (εικ.39). Ο εμπορικός δρόμος, περνώντας βόρεια της πλατείας - τάπιας που βρίσκεται ο ναός του Ελκομένου Χριστού, καταλήγει στην ανατολική πύλη του κάστρου. Η πλατεία αυτή ονομάζεται και «πλατεία τζαμί», έχει στο κέντρο της ένα κανόνι και είναι ο πιο γνωστός και πολυσύχναστος χώρος της πόλης, ενώ αποτελεί από τους ελάχιστους ελεύθερους χώρους του οικισμού (εικ.40). Είναι η μία από τις τρεις τάπιες του κάστρου, οι άλλες δύο είναι η αναφερθείσα μεγάλη τάπια μπροστά από τον ναό της Χρυσοφίτισσας και η άλλη η μικρή τάπια, στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης. Η μικρή και η μεγάλη τάπια διαμορφώθηκαν μετέπειτα, όπως προέβλεπε το οθωμανικό ρυμοτομικό σχέδιο του 19ου αιώνα.¹⁷⁹

2.6.1. Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας - Τζαμί

Το Τζαμί οικοδομήθηκε κατά την περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας. Οι αρχικές του διαστάσεις ήταν μεγαλύτερες από τις σημερινές, με τρούλο που έφτανε τα 8,5 μ. Αν και κατά την τοπική παράδοση το κτίριο υπήρξε ναός αφιερωμένος στον Άγιο Πέτρο, τα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο. Το διάστημα πριν την τουρκοκρατία είναι πιθανό στην ίδια θέση να βρισκόταν κάποιο δημόσιο κτίριο.¹⁸⁰ Έχει λειτουργήσει και ως ίδρυμα καθολικών μοναχών την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας και πάλι ως τζαμί, τα νεότερα χρόνια ως καφενείο και σήμερα στεγάζει την αρχαιολογική συλλογή Μονεμβασίας (εικ. 41). Στις προθήκες του μουσείου υπάρχουν γλυπτά, κεραμικά και αντικείμενα μικροτεχνίας από την παλαιοχριστιανική εποχή ως την απελευθέρωση του 1821. Στη συλλογή εκτίθενται οικοδομήματα τα οποία είναι γνωστά σύμφωνα και με τη δυτική συνήθεια που υιοθετήθηκε από τους κατοίκους την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας. Στα γλυπτά εκθέματα συγκαταλέγεται η πλάκα κρήνης και το στόμιο στέρνας. Υπάρχουν ακόμη, ένα μαρμάρινο τέμπλο του 11ου αι., που προέρχεται από ανώνυμο ναό μεταβυζαντινών χρόνων και γλυπτά από τον ναό της Αγίας Σοφίας, που χρονολογούνται στον 12ο αι. Προκειμένου ο επισκέπτης να διαμορφώσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, πέρα από τα εκθέματα που αφορούν στον δημόσιο βίο, εκτίθενται αντικείμενα ιδιωτικής χρήσης, κατηγοριοποιημένα σε αυτά που σχετίζονται με τη φωτιά, σε επιτραπέζια σκεύη και σκεύη υγρών υλικών.

¹⁷⁷ Καλλιγά (2010) 282.

¹⁷⁸ σαράφικο: το κατάστημα του αργυραμοιβού.

¹⁷⁹ Καλαμαρά (2010) 64.

¹⁸⁰ Καλλιγά (2010) 269.

2.6.2. Μητροπολιτικός ναός Ελκομένου Χριστού

Στην κεντρική πλατεία της πόλης το 1282-1328 ανεγέρθηκε σύμφωνα με την παράδοση από τον ευσεβή αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ και τη δεύτερη σύζυγό του Ιολάνδη - Ειρήνη του Montferrat, ο ναός του Ελκομένου Χριστού, ο οποίος είναι και ο μητροπολιτικός ναός της Μονεμβασίας.¹⁸¹ Στη χριστιανική αιογραφία ως Ελκόμενος Χριστός επιγράφεται η παράσταση του Χριστού τη στιγμή κατά την οποία έλκεται προς τον Γολγοθά.¹⁸²

Εφ' όσον η υπόθεση της Χ. Καλλιγιά είναι ορθή,¹⁸³ ο ναός ήταν αρχικώς αφιερωμένος στην Αγία Αναστασία τη Ρωμαία¹⁸⁴ και στο παρεκκλήσιό του φιλοξενούσε λείψανα σημαντικών αγίων από τη Βαρκελώνη, τα οποία, σύμφωνα με όσα διηγείται ο Επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος, στα μέσα του 10ου αι. έφτασαν στο «*φρούριο των Βουκόλων*». Σε αυτόν τον ναό υπήρχε το «*Παλλάδιον*» της Μονεμβασίας, η περίφημη εικόνα που παριστάνει τον Χριστό Ελκόμενο επί του Σταυρού.¹⁸⁵ Παραμένει όμως άγνωστο πότε φιλοτεχνήθηκε και τοποθετήθηκε στον ναό.

Στις πηγές υπάρχουν αναφορές ότι η αρχική εκκλησία του Ελκομένου Χριστού ήταν στα «*κατηχομένα*», στην περιοχή εσωτερικά της πάνω Πύλης του νοτιοδυτικού τείχους.¹⁸⁶ Στον ναό εκείνον σύμφωνα με την παράδοση κατηχούνταν και βαπτίζονταν οι βάρβαροι. Ο ναός καταστράφηκε από σεισμό ή πυρκαγιά και ακολούθως ο νέος χτίστηκε στη σημερινή θέση. Σε αυτόν είχε τοποθετηθεί η πρώτη εικόνα του Ελκομένου Χριστού. Από τον ιστορικό Νικήτα Χωνιάτη γίνεται γνωστό πως αρπάχθηκε με δόλο από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄ Άγγελο (1185-1195) για να κοσμήσει το μοναστήρι του Αγίου Μιχαήλ Κωνσταντινουπόλεως.¹⁸⁷ Από τότε που το μοναστήρι καταστράφηκε, το 1422, παραμένει άγνωστη η τύχη της εικόνας.

Η δεύτερη εικόνα που κοσμούσε τον νέο ναό στην Κάτω Πόλη αποκαθελώθηκε, όπως και άλλες φορητές εικόνες, το 1540, το διάστημα που εκπατρίστηκαν βιαίως οι Μονεμβασιώτες και μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα. Έκτοτε δεν επέστρεψε στη Μονεμβασία.¹⁸⁸ Την τρίτη εικόνα προσέφερε στον ναό ο ιατροφιλόσοφος Ανδρέας Λικίνιος από την Κέρκυρα, το 1700, γεγονός που επιβεβαιώνει σημείωμα του προύχοντα Μονεμβασιώτη

¹⁸¹ Για τον ναό βλ. Κότσαλης (2019) 83-99.

¹⁸² Για την εικονογραφία βλ. Κατσελάκη (1997) 167-200.

¹⁸³ Καλλιγιά (2010) 42 κ.εξ.

¹⁸⁴ Για την αγία βλ. Γαλανός (1988) 141.

¹⁸⁵ Για την εικόνα βλ. ενδεικτικά Βέης (1933) 44-47, Αβραμέα (1991) 33, Φωσκόλου (2001) 229-230, Καλλιγιά (2003) 101-102 και Κότσαλης (2019) 121-128.

¹⁸⁶ Ανδριτσάκης (2018) 135.

¹⁸⁷ Κότσαλης (2019) 121.

¹⁸⁸ Βέης (1933) 66.

Γεωργίου Κυριάκου Κοσμάκη.¹⁸⁹ Η εικόνα αυτή είναι ενετοκρητικής τεχνοτροπίας διότι είχε φιλοτεχνηθεί κατόπιν παραγγελίας του δωρητή σε Φράγκους αγιογράφους της Κέρκυρας. Τον Ιανουάριο του 1979, ιερόσυλοι έκλεψαν την εικόνα και την πριόνισαν σε τρία κομμάτια για να τη μεταφέρουν ευκολότερα, αφού σκόπευαν να την πουλήσουν στο εξωτερικό.

Ωστόσο, τον Φεβρουάριο του 1980 η εικόνα βρέθηκε στην Αθήνα και μεταφέρθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, όπου αποκαταστάθηκε. Έπειτα από προσπάθειες 32 χρόνων η εικόνα επέστρεψε στον ναό και εκτίθεται σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο ασφαλείας, τοποθετημένη σε προθήκες εξοπλισμένες με την πλέον σύγχρονη τεχνολογία, που διατηρεί σταθερές κλιματολογικές συνθήκες (εικ. 42).

Αρχικά ο ναός ήταν παλαιοχριστιανική ξυλόστεγη βασιλική, η οποία ανακατασκευάστηκε τον 11ο-12ο αι.¹⁹⁰ Οι ναοί αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου έχουν τη δυνατότητα της επιμήκυνσης του κτιρίου και διαπλάτυνσης των κλιτών, αν προκύψει ανάγκη. Έτσι τον 11ο-12ο αι. προστέθηκε νάρθηκας και δυο μικρότερες κόγχες (αψίδες) στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης και του διακονικού, ενώ τα παράθυρα του Ιερού Βήματος μετατράπηκαν σε δίλοβα, με προσθήκη κεραμοπλαστικού διακόσμου στις τρεις αψίδες. Σήμερα ο επιβλητικός μεγαλοπρεπής ναός είναι μία τρίκλιτη θολωτή βασιλική, με το μεσαίο κλίτος να είναι περίπου διπλάσιο των άλλων. Τα τρία θολοσκεπή κλίτη, τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους με δύο συστοιχίες από δώδεκα ογκώδεις πεσσούς και δύο παραστάδες στη δυτική πλευρά, καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Στο μέσον του μεσαίου κλίτους ορθώνεται ένας μεγαλοπρεπής οκτάπλευρος τρούλος που προστέθηκε το 1697.¹⁹¹ Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος επικράτησε γενικότερα μετά την εποχή του Ιουστινιανού. Οι πολλαπλές επεμβάσεις έχουν αλλοιώσει την αρχιτεκτονική του, για αυτό μαζί με στοιχεία δυτικά, εντοπίζονται και νεοκλασικά, όπως το ακροκέραμο στην κορυφή του, το μήκος του οποίου είναι 40 μ., ενώ το πλάτος του 26. Η στέγη ανέρχεται στα 12 μ. και ο τρούλος ορθώνεται σε ύψος 5 μ. Ανάγλυφη επιγραφή πάνω από την κεντρική είσοδο, αναφέρει δεξιά και αριστερά από ένα χαραγμένο σταυρό, ανάμεσα σε κρίνα τα εξής (εικ.43)

1.6.9.7.

Μ(η)Ν(ί) Μ(α) ρτ (ί-ω) 6 ΕΤΕΛΙΟΘΗ.

Αμέσως μετά τον πρόναο, αριστερά και δεξιά υπάρχουν οι λεγόμενοι *αυτοκρατορικοί θρόνοι*¹⁹². Σύμφωνα με την τοπική παράδοση η επεξεργασία τους πραγματοποιήθηκε με ασπράδι αυγού και μαστίχα, για την επίσκεψη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ και της

¹⁸⁹ Καλογεράς (1955) 21.

¹⁹⁰ Καλαμαρά (2010) 89.

¹⁹¹ Ανδριτσάκης (2018) 135.

¹⁹² Καλλιγά (2010) 75.

συζύγου του Ιολάνδης-Ειρήνης. Μέσα στο Ιερό υπάρχει *επισκοπικό σύνθρονο*, η ύπαρξη του οποίου μαρτυρά την παλαιότητα του ναού. Η αρχική φάση αυτού ανάγεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Ο θρόνος στο μέσον του σύνθρονου προορίζεται για τον Παναγιώτατο μητροπολίτη Μονεμβασίας. Πάνω και πίσω από το σύνθρονο ήταν ακουμπισμένες 33 φορητές εικόνες, που εκλάπησαν το 1979 μαζί με τη μεγάλη εικόνα της Σταυρώσεως. Τα μαρμάρινα γλυπτά που είναι εντοιχισμένα στο μνημείο ή εγκατεσπαρμένα γύρω από αυτό, χρονολογούνται την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο. Το παλαιότερο ξυλόγλυπτο τέμπλο είναι τοποθετημένο στον ναό της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας. Το σημερινό μαρμάρινο τέμπλο κατασκευάστηκε από τον Τήνιο μαρμαρογλύπτη Γεώργιο Καπαριά το 1901.¹⁹³ Τη σύγχρονη εποχή είναι ο δημοφιλέστερος ναός της καστροπολιτείας για την τέλεση θρησκευτικών γάμων και στην παρούσα χρονική περίοδο διενεργούνται εργασίες ανάδειξής του. Στον ναό αυτό κατά την απελευθέρωση του 1821 τελέστηκε ευχαριστήρια δοξολογία, όπως αναφέρει ο Ν. Βέης «... και αυτή ή εικών του Έλκομένου ὄφθη δακρυρροούσα».¹⁹⁴

2.6.3. Αγία Παρασκευή

Πίσω από το ιερό του Ελκομένου κατά την παράδοση, στον περίβολο του λεγόμενου ανακτόρου του Ανδρόνικου Παλαιολόγου, ήταν το παρεκκλήσιο των ανακτόρων, ο μονόχωρος θολοσκέπαστος ναός της Αγίας Παρασκευής. Χρονολογείται στη Β' Ενετοκρατία (εικ. 44).

2.6.4. Επισκοπείο

Στη νότια πλευρά του ναού, πάνω από μία δρομική βρίσκεται το Επισκοπείο, όπου αποτελούσε την οικία του εκάστοτε μητροπολίτη (εικ. 45). Πληροφορίες για το κτίσμα υπάρχουν στα αρχεία της Βενετίας, όπου αναφέρεται πως ανήκε στον Carsan Aga την περίοδο της Α' Τουρκοκρατίας και όταν το 1690 οι Βενετοί κατέλαβαν την Μονεμβασία, το παραχώρησαν για οκτώ έτη στον Μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριο. Το 1699, μολονότι οι τρεις Καπουτσίνιοι μοναχοί ζήτησαν να εγκατασταθούν στο κτίριο, ο διοικητής Francesco Grimani δεν έκανε δεκτό το αίτημά τους και τότε ο Μητροπολίτης -Monsignor Mitropolitaproχώρησε στη μετατροπή του σε οικία, αξιοποιώντας μόνο τους χώρους της ψηλότερης

¹⁹³ Καλλιγά (2010) 122.

¹⁹⁴ Κουτσογιαννόπουλος (2010) 125.

στάθμης, που είχαν ήδη επεκταθεί προς τον ναό του Ελκομένου με δρομική¹⁹⁵ (διαβατικό). Πάνω από την κύρια είσοδό του υπάρχει ανάγλυφη παράσταση με το σύμβολο της ενετικής κυριαρχίας, το φτερωτό λιοντάρι.¹⁹⁶

Το κωδωνοστάσιο, το μοναδικό στην καστροπολιτεία, κατασκευάστηκε μετά το 1910, στα ερείπια του παλαιότερου, όπως μαρτυρούν οι ντόπιοι.¹⁹⁷ Ακολουθώντας το ανηφορικό σοκάκι για την Άνω Πόλη που αρχίζει από τη στοά αριστερά του καμπαναριού, ο επισκέπτης βρίσκεται μπροστά στην Παναγία Μυρτιδιώτισσα ή Κρητικιά.

2.6.5. Ναός Παναγίας Μυρτιδιώτισσας ή Κρητικιάς

Αποτελεί ένα σημαντικό κτίριο της Μονεμβασίας που συνδέεται με την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας. Είναι μονόκλιτη βασιλική με τρούλο (εικ. 46-47). Η λατρεία της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας συνδέεται με τα Κύθηρα, νησί με το οποίο η Μονεμβασία διατηρούσε πολιτιστικές και εμπορικές σχέσεις. Η παράδοση αναφέρει πως ο ναός ιδρύθηκε από τον Μονεμβασιώτη επίσκοπο Κυθήρων, Φιλόθεο Δαρμάριο. Στην όψη του μνημείου παρατηρούνται στοιχεία που θυμίζουν δυτική αρχιτεκτονική, ενώ η τοξωτή θύρα με το σπασμένο τριγωνικό αέτωμα και το κουκουνάρι και το στρογγυλό παράθυρο είναι στοιχεία που απαντώνται σε μνημεία αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής. Λίγο πιο ψηλά, μέσα σε πέτρινο φάτνωμα υπάρχει εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα με σταυρό ανάμεσα σε ανθέμια. Το μεγαλύτερο μέρος του ξυλόγλυπτου επιχρυσωμένου τέμπλου του, με τους χαρακτηριστικούς δράκους στην κορυφή του, ανήκε αρχικά στον ναό του Ελκομένου Χριστού, ενώ τμήματά του προέρχονται από αταύτιστο ναό. Είναι υψηλής τέχνης, όπως μαρτυρούν τα μικρά σκαλίσματα στις εσοχές του. Ο ναός έχει έντονα αναγεννησιακά χαρακτηριστικά του 16ου αι. στο εσωτερικό του.

2.6.6. Κατηγούμενα

Βόρεια του εμπορικού δρόμου είναι η συνοικία των *Κατηγουμένων*. Σώζεται μεγάλη στέρνα, την οροφή της οποίας στηρίζουν δύο κιονοστοιχίες τριών κίωνων με παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα. Πιθανόν η στέρνα να έχει σχέση με τα ερείπια μεγάλου ναού που σώζονται στον χώρο.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Δρομικές: Θολωτές κατασκευές που κάλυπταν τμήματα των δρόμων και υπήρχε η δυνατότητα να επεκτείνονται οι παρακείμενες οικίες. Δημιουργήθηκαν στην προσπάθεια ανεύρεσης ωφέλιμου χώρου.

¹⁹⁶ Καλλιγιάς-Καλλιγιά (2006) 310.

¹⁹⁷ Ξαναλάτου- Κούλογλου (1974) 11.

¹⁹⁸ Καλλιγιά (2010) 51-54.

2.6.7. Άγιος Ιωάννης και Παναγία

Στην περιοχή των *Κατηγουμένων* βρίσκονται τα ερείπια μιας παλαιότερης εκκλησίας, που μετασκευάστηκε κατά τη Β΄ Ενετοκρατία σε δίκλιτη. Ίχνη τοιχογραφιών σώζονται στη βόρεια πλευρά.

2.6.8. Άγιος Ανδρέας

Πρόκειται για έναν μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, κτίσμα της βυζαντινής εποχής. Σώζεται ένα τυφλό αφίδωμα στον βόρειο τοίχο και πιθανόν να υπήρχε και ένα στον νότιο. Από την τοιχογραφία στο εσωράχιο του τόξου του αφιδώματος σώζεται από ένας ολόσωμος ιεράρχης στις δύο άκρες και δύο αγίες, που κρατούν διπλό σταυρό στο κέντρο του τόξου και χρονολογούνται στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αι. Η μορφή που έχει σήμερα ο ναός εξωτερικά είναι σε μεγάλο βαθμό της Β' Ενετοκρατίας.¹⁹⁹

2.6.9. Άγιοι Απόστολοι

Ένα στενό δύσβατο μονοπάτι οδηγεί στο μονόχωρο εκκλησάκι, που είναι αφιερωμένο στους Δώδεκα Αποστόλους. Ο ναός, ο οποίος ίσως να ήταν ασκητική σκέπη, είναι λαξευμένος μέσα στον βράχο και έχει ίχνη τοιχογραφίας που ανάγονται στη Β' Ενετοκρατία²⁰⁰ (εικ. 48). Ακόμα ξεχωρίζουν δύο χαράγματα του ονόματος *Σβηρός* με χρονολογία 1713 και 1764. Ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρος (1539-1618) καταγόταν από την οικογένεια Σβηρών. Οι παλαιότεροι ανέφεραν το εκκλησάκι ως τον «ομφαλό» του κάστρου.²⁰¹

2.6.10. Ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα

Πλησίον της νοτιοδυτικής πύλης, πάνω από τον εμπορικό δρόμο, σώζεται το ένα κλίτος με ίχνη τοιχογραφιών από έναν τρίκλιτο ναό. Τα υπόλοιπα κλίτη είναι ενσωματωμένα στο υπόγειο ενός καταστήματος που χτίστηκε από πάνω.²⁰²

2.6.11. Αγία Άννα η Καθολική

Στη βορειοδυτική συνοικία της πόλης, δίπλα στην οικία Καλκανδή, αποκαταστάθηκε το 2014 ο ένας από τους τρεις ναούς που είναι αφιερωμένοι στην Αγία Άννα. Είναι δίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική της Β΄ Ενετοκρατίας (1690-1715), με έναν ιδιόμορφο χώρο διαμορφωμένο στη βόρεια πλευρά της.

¹⁹⁹ Καλαμαρά (2010) 91.

²⁰⁰ Καλαμαρά (2010) 91.

²⁰¹ Ανδριτσάκης (2018) 172.

²⁰² Ανδριτσάκης (2018) 175.

2.6.12. Αγία Άννα ή Παναγία της Μάλτας

Συνεχίζοντας κάτω από τον προαύλιο χώρο της οικίας της Βενετίας Αμπέρτου (πρώην οικία Παντελή Αγγελάκη), βρίσκεται μια τρίκλιτη θολοσκέπαστη εκκλησία της Β΄ Ενετοκρατίας με έντονες φθορές κυρίως στην ανατολική πλευρά.

2.6.13. Χαμάμ- Ναός Σωτήρος

Πριν την περιγραφή του Χαμάμ είναι χρήσιμο να αναφερθεί πως για την χρονολόγηση των οθωμανικών κτιρίων στην περίπτωση απουσίας άλλων τεκμηρίων, χρησιμοποιείται το βιβλίο του Τούρκου περιηγητή και χρονογράφου Εβλιγιά Τσελεμπί (Evliya Celebi), με τίτλο «*Seyahatname*» ή «*Βιβλίο των ταξιδίων*». Στο περισσότερο λογοτεχνικό, παρά ιστορικό αυτό βιβλίο, καταγράφει πως το 1668 έφτασε στο κάστρο του Μυστρά, έπειτα στο Γεράκι και τη Μονεμβασιά, αναφέροντας ότι «*οι γειτονιές των μουσουλμάνων χτίστηκαν κάτω από τον βράχο*» και ότι στην Άνω , αλλά και στην Κάτω Πόλη, λόγω έλλειψης πόσιμου νερού δεν λειτουργούσαν λουτρά.²⁰³ Μελετώντας χαρακτηριστικά Βενετών περιηγητών του 17ου αι. και λιθογραφίες εξάγεται το συμπέρασμα πως το σωζόμενο είναι κτίσμα της Α΄ Τουρκοκρατίας.

Κάτω από την Αγία Άννα ή Παναγία της Μάλτας, κοντά στο τζαμί της κεντρικής πλατείας βρίσκεται στον κήπο ενός αρχοντικού ένα δημόσιο οθωμανικό λουτρό-χαμάμ (εικ. 49 α-δ). Το δυτικό τμήμα του είναι κατασκευασμένο στην ανατολική πλευρά της βυζαντινής εκκλησίας του Σωτήρος και έχει καταστρέψει το ιερό της. Ο ναός του Σωτήρος χτίστηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους και μετασκευάστηκε κατά τη Β΄ Ενετοκρατία σε δίκλιτο ναό. Αναπτύσσεται σε ένα επίπεδο και διαθέτει διαδοχικούς χώρους με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των οθωμανικών λουτρών.²⁰⁴

Στον πρώτο χώρο υπάρχουν δύο θολωτά ορθογώνια δωμάτια, που επικοινωνούν μεταξύ τους με ένα τοξοειδές άνοιγμα. Το μεγαλύτερο τμήμα της τοιχοποιίας, η ανατολική και νότια πλευρά, όπως και η οροφή έχουν καταρρεύσει. Διακρίνεται στη νότια πλευρά η βάση της κόγχης του τζακιού, ενώ στο δάπεδο έχουν απομείνει χώμα και λίθοι. Αυτός ο χώρος ήταν ο ψυχρός χώρος, που περιελάμβανε τα αποδυτήρια. Ο δεύτερος χώρος, ο χλιαρός, ήταν στενόμακρος και είχε διαιρεθεί σε τρεις μικρότερους με θολίσκο και άνοιγμα-οπαίο. Λειτουργούσε ως ενδιάμεσος βοηθητικός χώρος, στον οποίο το σώμα προσαρμοζόταν σταδιακά για την μετάβαση στον θερμό χώρο. Η πρόσβαση στον θερμό χώρο γινόταν από στενότερη και μικρότερη σε ύψος θύρα, ώστε να διατηρείται η θερμοκρασία. Πρόκειται για

²⁰³ Βλ. Τσελεμπί (2005) 90-91.

²⁰⁴ Κανετάκη (2004) 48.

την κεντρική αίθουσα του χαμάμ, που στέφεται με θολωτή οροφή και χαρακτηριστικές φωτιστικές οπές. Τέλος, μικρά ατομικά δωμάτια, τμήματα του θερμού χώρου, αποτελούσαν τον χώρο εξαγνισμού, με αρκετά υψηλότερη θερμοκρασία. Σύμφωνα με τις πρώτες αρχιτέκτονες μηχανικούς που κατέγραψαν με ακρίβεια τις κατοικίες, τους ναούς και τα τείχη του οικισμού το 1974 το χαμάμ του Σωτήρος «σαν τούρκικο λουτρό είναι σωστό και άνετο, όμως σαν εκκλησία Μεταμορφώσεως του Σωτήρος είναι απίθανο να το χαρακτηρίσει κανείς».²⁰⁵

2.6.14. Αγία Άννα ή Άγιοι Ακίνδυνοι

Την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας ο μονόχωρος ναός της βυζαντινής εποχής, μετασκευάστηκε σε δίκλιτη θολοσκέπαστη εκκλησία. Σήμερα λέγεται και Άγιοι Ακίνδυνοι.²⁰⁶

2.6.15. Κατοικίες

Γενικό χαρακτηριστικό των τειχισμένων βυζαντινών πόλεων είναι η έλλειψη χώρου, ωστόσο στη Μονεμβασία αυτό είναι ακόμη εντονότερο. Ταυτόχρονα οι κλιματολογικές συνθήκες και η ανάγκη για ασφάλεια συνετέλεσαν στην δημιουργία ενός τόσο πυκνοδομημένου αστικού ιστού, ώστε να αξιοποιείται για οικοδόμηση ακόμη και ο χώρος πάνω από τους στενούς δρόμους, με τις λεγόμενες «δρομικές» (θολωτές διόδους). Για τον ίδιο λόγο οι δεξαμενές είναι αποκλειστικά υπόγειες και ημιυπόγειες, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις απουσιάζουν και τα σπίτια έχουν μικρούς περικλειστούς κήπους. Δημόσιες δεξαμενές υπάρχουν μόνο στη δυτική πλευρά της Άνω Πόλης. Οι οικίες έχουν παρόμοια διάταξη, είναι ορθογώνιου σχήματος, στενομέτωπες και το κύριο οικοδομικό υλικό είναι η πέτρα και ο παρόλιθος (εικ. 50). Ξύλινες κατασκευές είναι οι στέγες,²⁰⁷ τα πατώματα, οι σκάλες, όπου κρινόταν άκρως απαραίτητο, καθώς το ξύλο σπανίζει στην περιοχή. Όλα σχεδόν τα ανοίγματα έχουν πώρινο περιθώριο που εμποδίζει το κούφωμα να ανοίγει προς τα έξω προστατεύοντας την ξύλινη κάσα (εικ. 51). Κατά συνέπεια τα τζαμιλίκια και τα σκούρα ανοίγουν προς τα μέσα, αποφεύγοντας ταυτόχρονα προβλήματα από τους ισχυρούς ανέμους και την αλμύρα. Σώζονται κάποια δίλοβα παράθυρα με ημικυκλικό υπέρθυρο. Τα σπίτια αναπτύσσονταν σε τρία επίπεδα: υπόγειο, ισόγειο και όροφο, είχαν όλα κεραμοσκεπές και διέθεταν λιακωτά (εικ. 52).

²⁰⁵ Ξαναλάτου-Δεργκάλιν & Κούλογλου-Περβολάκη (1974) 13, Καλλιγά (2010) 265.

²⁰⁶ Ανδριτσάκης (2018) 173.

²⁰⁷ Καλλιγιάς-Καλλιγά (2006) 22.

Το νερό της βροχής από τα κεραμίδια συγκεντρωνόταν με αυλάκια γύρω από τη στέγη και κυλούσε μέσω από πήλινους εντοιχισμένους σωλήνες, τα *κιούγκια*, στις υπόγειες στέρνες που ήταν πάντα θολωτές και περιλαμβάνονταν στην επιφάνεια που καλύπτει ο χώρος που εξυπηρετούν. Ήταν ένα μέρος της πρώτης στάθμης και τον υπόλοιπο χώρο χρησιμοποιούσαν ως αποθήκη, καθότι σταύλοι φαίνεται να μην υπήρχαν. Οι στέρνες κατασκευάζονταν πάντα πάνω στον βράχο, λόγω του μεγάλου βάρους του νερού που συγκέντρωναν και οι περιμετρικοί τοίχοι ενισχύονταν εσωτερικά με πρόσθετους τοίχους. Ως υλικό επίστρωσης χρησιμοποιούσαν το κουρασάνι, που κάλυπτε τη στέρνα μόνο ως το σημείο που υπολόγιζαν ότι θα έφτανε το νερό, ενώ αρκετές ήταν οι στέρνες που είχαν οπή υπερχειλίσης σε αυτό το ύψος. Το υπόλοιπο μέρος δεν επιχρυσόταν, για να αερίζεται το νερό και να μην χαλάει. Ο πυθμένας ήταν κεκλιμένος και στο «πολέμι» το χαμηλότερο σημείο, κάθε φορά που η στέρνα άδειαζε προκειμένου να καθαριστεί, τοποθετούσαν ένα χέλι που καθάριζε το νερό από ό,τι τυχόν έπεφτε. Στον θόλο έμενε ένα άνοιγμα αρκετά φαρδύ, ώστε να μπορεί να κατεβεί κάποιος για τη συντήρησή της. Η άντληση του νερού γινόταν από διαμορφωμένα στόμια που προεξείχαν στο δάπεδο του εσωτερικού των κτιρίων και κάποιες φορές είχε προστατευτικό τοίχο ύψους περίπου 60 εκ.,²⁰⁸ κατασκευασμένο από λαξευτούς λίθους. Ένα τέτοιο στόμιο εκτίθεται στην Αρχαιολογική Συλλογή. Σε αρχοντόσπιτα και δημόσιους χώρους τα στόμια αυτά ήταν περίτεχνα κοσμημένα, όπως αυτό από τον χώρο του μεγάρου του Ενετού διοικητή Sebastiano Renieri που φέρει τρία ανάγλυφα αποδοσμένα οικόσημα.²⁰⁹

Τα κουφώματα ήταν μόνο ορθογωνικά, ασχέτως του σχήματος του εξωτερικού ανοίγματος και ήταν κατασκευασμένα από ξύλο. Λόγω της καταπόνησης από τις καιρικές συνθήκες, δεν σώζονται στοιχεία για τις περιόδους πριν από τον 19ο αι., όπως επίσης δεν υπάρχουν στοιχεία αν αυτά βάφονταν για προστασία. Είναι πάντως γνωστό ότι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βάφονταν με ελαιόχρωμα σε αρκετά έντονα χρώματα.²¹⁰

Τα υπολείμματα των δαπέδων είναι κάθε είδους: σχιστόπλακες, παρόλιθοι διαφόρων σχημάτων, μάρμαρο, περίτεχνα κεραμικά πλακάκια. Τα πατώματα ήταν απλής κατασκευής και σπάνια είχαν ταβάνια από κάτω, ενώ τα ταβάνια γίνονταν κάτω από τις στέγες για την καλύτερη μόνωση του χώρου και για την προστασία του από τα τρίμματα των σανίδων και των καλαμιών της στέγης και των τριμμάτων του κονιάματος των κεραμιδιών. Το 1960 είχε αποκατασταθεί μια οροφή με σκαλιστή ροζέτα στο κέντρο της, που δηλώνει ότι υπήρχαν

²⁰⁸ Καλλιγιάς-Καλλιγιά (2006) 22.

²⁰⁹ Καλαμαρά (2010) 20.

²¹⁰ Καλλιγιάς-Καλλιγιά (2006) 24.

παλαιότερα διακοσμημένα ταβάνια. Οροφές από κονίαμα έγιναν μετά τον 19ο αι., ενώ οι διαχωριστικοί τοίχοι ήταν σπάνια από λιθοδομή.

Στη δεύτερη στάθμη υπήρχαν οι βοηθητικοί χώροι, όπως το μαγειρείο και αρκετές φορές ήταν ενσωματωμένος ο χώρος του λουτρού. Εδώ βρισκόταν και ο χώρος υποδοχής με την πρόσβαση να γίνεται είτε απευθείας από τον δρόμο, είτε από μικρού μεγέθους δώματα, κατασκευασμένα πάνω από την πρώτη στάθμη. Η τρίτη στάθμη χρησίμευε για τη διημέρευση της οικογένειας και είχε συνήθως τα περισσότερα παράθυρα. Κατά κανόνα η επικοινωνία μεταξύ των ορόφων γινόταν εσωτερικά με ξύλινη σκάλα, συνήθως ευθεία και σχετικά απότομη, που εδραζόταν σε ξύλινη βάση, ώστε ο χώρος κάτω από αυτήν να κλείνει για να λειτουργεί ως αποθήκη. Το άνοιγμα στην οροφή προστατευόταν με ξύλινο κιγκλίδωμα, την *κλαβανή*, ενώ υπήρχε και ξύλινο φύλλο στο εσωτερικό του, που απομόνωνε τον ένα όροφο από τον άλλο.²¹¹

Τα τζάκια κατασκευάζονταν συνήθως στο μέσον της στενής πλευράς του σπιτιού, ανάμεσα σε δυο παράθυρα και ποτέ σε γωνία. Τα βάθος τους είναι πολύ μεγαλύτερο από 60 εκ., γιατί υπήρχε και η πυροστιά που προεξείχε στον χώρο κατά 20-30 εκ. Επειδή το βάθος συχνά ξεπερνάει το πάχος του τοίχου, δημιουργείται αυτή η χαρακτηριστική κυλινδρική προεξοχή της καμινάδας στις όψεις των σπιτιών. Τα παλαιότερα τζάκια ήταν χαμηλά, μόλις 10-15 εκ. από το έδαφος. Στο εσωτερικό των σπιτιών συχνά κατά το χτίσιμο διαμορφώνονταν κόγχες για να τοποθετούνται τα αντικείμενα του σπιτιού.

Οι κατασκευές από σίδηρο είναι λιγιστές. Πέρα από τη χαρακτηριστική επένδυση των ξύλινων φύλλων των κύριων πυλών της Κάτω και Πάνω Πόλης με φύλλα σιδήρου, έχουν σωθεί σιδερένια κάγκελα που τοποθετούνταν σε υποδοχές, που είχαν προβλεφθεί στο πώρινο πλαίσιο του παραθύρου κατά την κατασκευή του²¹² (εικ. 53). Ελάχιστες ήταν και οι διακοσμήσεις των σπιτιών, κυρίως από πωρόλιθο που αφθονεί στην περιοχή. Ως γενική παρατήρηση, τα βενετικά σπίτια είχαν εντονότερη και πιο κομψή διακόσμηση από τα ελληνικά. Βενετικής επιρροής θεωρούνται οι καμινάδες (εικ. 54), ενώ τουρκικής τα εφυαλωμένα πλακίδια και τα λουτρά.

Όταν έπειτα από πολλά χρόνια, στη δεκαετία του 1960 δύο αρχιτέκτονες, ο Αλέξανδρος Γ. Καλλιγιάς και η Χάρις Α. Καλλιγά, κλήθηκαν να κάνουν την μελέτη για την επισκευή της οικίας Σταυρή Ρίτσου, προσδιόρισαν με τις αποφάσεις τους την εξέλιξη και το ύψος όλων των επισκευών που ακολούθησαν. Οι προτάσεις μελέτης συνοδεύονταν από λεπτομερή τεκμηρίωση του κάθε στοιχείου και βασίζονταν στην αποδοχή της αρχής του

²¹¹ Καλλιγιάς-Καλλιγά (2006) 25.

²¹² Καλλιγιάς- Καλλιγά (2006) 26.

«δεύτερου ρόλου» ή *"the principal of second man"* όπως την αναφέρει ο Edmund Bacon.²¹³ Βάσει αυτής της αρχής σε ιστορικούς τόπους η αρχιτεκτονική δημιουργία σέβεται αυτό που παρέλαβε, χωρίς να προβάλλει τη δική της ταυτότητα. Οι επεμβάσεις μοιάζουν με προσθήκη ακόμη μιας φάσης, με τρόπο ομαλό.

Η έκταση λοιπόν είχε παραχωρηθεί στον Σταυρή Ρίτσο τον 19ο αι., ο οποίος οικοδόμησε ένα τετράγωνο κτίσμα με νεοκλασικά χαρακτηριστικά πάνω σε παλαιότερα ερείπια και τμήματα του οδικού δικτύου και του τείχους. Στους χώρους του στεγάστηκε το «Ελληνικό σχολείο» την περίοδο μεταξύ των δύο πολέμων. Αν και δεν επιτάχθηκε από τους Γερμανούς, όπως άλλα μεγάλα σπίτια της Μονεμβασίας, υπέστη πολλές καταστροφές από ενοικιαστές που μετέτρεψαν τα πατώματα σε καυσόξυλα ή προτίμησαν το χτίσιμο ενός παραθύρου παρά την επισκευή του. Βασικό κριτήριο για την αγορά του τέθηκε η ύπαρξη μπαλκονιού που να πατάει πάνω στο θαλάσσιο τείχος.

Η εντυπωσιακή στενομέτωπη οικία που υψώνεται πάνω από τον κεντρικό δρόμο, προς την πύλη του ανατολικού τείχους, είχε λειτουργήσει από την ιδιοκτήτριά του Ρεβέκκα Μαστραποστόλη, ως ένα είδος οικοτροφείου για τα κορίτσια που συνέχιζαν την εκπαίδευση τους στο «Ελληνικό Σχολείο», που στεγαζόταν στην οικία Σταυρή Ρίτσου, όπως έχει ήδη αναφερθεί (εικ. 55).

3. Άνω Πόλη - Fortezza (Φορτέτσα)

Σε αντίθεση με τη ζωντανία της Κάτω Πόλης η Άνω Πόλη παραμένει ερειπωμένη, ενώ δεν φαίνεται να αναπτύχθηκε ποτέ σε αυτήν εμπορική δραστηριότητα. Εκεί βρίσκονταν η έδρα της διοίκησης, κατοικίες ευγενών, στρατιωτικές και άλλες εγκαταστάσεις (εικ. 56).

Την πρώτη περίοδο της βενετοκρατίας εγκαταλείφθηκε σε μεγάλο βαθμό, ενώ η πρόσβαση στους χριστιανούς απαγορευόταν το 1540, όταν περιήλθε στους Τούρκους. Την περίοδο αυτή φαίνεται πως δεν επιτρέπονταν καθόλου τα ζώα, προκειμένου να υπάρχει καθαριότητα, καθώς συγκέντρωναν σε δεξαμενές ακόμη και το νερό των δρόμων. Κατά τη Β' Ενετοκρατία, το 1690, οι Τούρκοι την εγκατέλειψαν και οι κατοικίες χρησιμοποιήθηκαν από τους αξιωματούχους και τους φρουρούς των Βενετών. Επεμβάσεις που ανήκουν σε αυτή την περίοδο είναι κάποια χωρίσματα στο εσωτερικό ή κάποιο ταβάνι. Στη Β' Τουρκοκρατία λίγες μόνο οικίες επισκευάστηκαν και κατοικήθηκαν, ενώ από το 1821 που περιήλθε στο Ελληνικό Δημόσιο, η μοναδική χρήση που είχε –ως τα τέλη της δεκαετίας του 1960– ήταν αυτή του βοσκότοπου. Παρά τις εναλλαγές στην κυριαρχία και την εκάστοτε εισαγωγή νέων

²¹³ Καλλιγιάς- Καλλιγιά (2006) 29.

στοιχείων στη δόμηση, υπήρχαν στοιχεία σταθερά που προσδιορίζουν τα χαρακτηριστικά του οικισμού με κυρίαρχο τον θόλο. Θολωτή ήταν η χαμηλότερη στάθμη των οικιών, με τους θόλους να φτάνουν συνήθως στα τρία μέτρα και να απαντώνται σε τόσους συνδυασμούς και με τόσες παραλλαγές, που είναι δύσκολο να διαχωριστεί αν ανήκουν σε παλαιότερες ή πιο σύγχρονες διατάξεις. Γενικά τα κτίρια ήταν στενομέτωπα, μεγαλύτερα σε σχέση με αυτά της Κάτω Πόλης και η δόμηση όχι ιδιαίτερα πυκνή. Συγκεκριμένα, το δυτικό τμήμα δεν ήταν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένο, όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα ερείπια. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί καταγράφει μόνο 500 οικίες και εκτάσεις με μουριές και συστάδες κυπαρισσιών.²¹⁴

Ο Βράχος έχει ύψος 300 μέτρων και όπως επίσης γράφει ο Εβλιγιά Τσελεμπί «Καμμιά φορά, όταν ο καιρός είναι συνεφιασμένος, το εσωτερικό φρουρίο παραμένει στα σύννεφα...»²¹⁵ Η περιφέρειά του περιβάλλεται από ισχυρό τείχος με πυργίσκους και κανονιστοιχίες. Το πρώτο τείχος χτίστηκε το 550 από τους Βυζαντινούς επί Ιουστινιανού. Η εφεύρεση όμως των πυροβόλων όπλων έκανε επιτακτική την ανέγερση πυροβολείων σε διάφορα σημεία του τείχους από τους Βενετούς (1464-1540). Στη βόρεια πλευρά των τειχών του φρουρίου υπάρχει μία ακόμη πύλη, η οποία σφραγίστηκε έπειτα από την επίθεση των Ιπποτών της Μάλτας το 1564, που αποκρούστηκε επιτυχώς. Το τείχος ανυψώθηκε από τους Βενετούς, όταν κυρίευσαν το κάστρο το 1690 και ονομάστηκε *mura rossa*, από το κοκκινωπό κονίαμα στην όψη του.²¹⁶ Έπαψε όμως να χρησιμοποιείται ήδη από την Α΄ Τουρκοκρατία. Έκτοτε η μοναδική δίοδος για την Άνω Πόλη είναι οι *βόλτες*, μια ανηφορική ελικοειδής οδός με δέκα στροφές (εικ.57).

3.1. Οι βόλτες

Οι *βόλτες* είναι ένα οχυρωμένο μονοπάτι, το οποίο προστατεύεται από τείχος στην εξωτερική του πλευρά (εικ. 58), κατά μήκος του οποίου σε διάφορα σημεία του υπάρχουν σχισμές, οι οποίες είναι τουφεκιοθυρίδες, ενώ στο ενδιάμεσο της διαδρομής υπάρχουν πύλες. Συνεπώς, δεν γινόταν απευθείας η μετάβαση από την Κάτω Πόλη στην κεντρική πύλη. Οι δύο αυτές πύλες, όπως και ο πύργος της κεντρικής πύλης στην Άνω Πόλη, καθιστούσαν αδύνατη την προσέγγιση με έφοδο.²¹⁷

Οι πύλες διαθέτουν ξύλινες θύρες, στην εξωτερική πλευρά των οποίων υπήρχαν μεταλλικά ελάσματα για την ισχυροποίηση της κατασκευής. Από τις πολιορκίες έχουν

²¹⁴ Καλαμαρά (2010) 22.

²¹⁵ Κουτσογιαννόπουλος (2010) 130.

²¹⁶ Καλλιγιά (2010) 216-217.

²¹⁷ Καλλιγιά (2010) 218.

απομείνει τμήματα από τα ελάσματα, ενώ με πρόσφατες εργασίες συντήρησης οι πύλες εμβραπίστηκαν κυριολεκτικά σε μεγάλες δεξαμενές, προκειμένου να καλυφθούν οι πόροι και να καταπολεμηθεί το σαρακι.

3.2. Το συγκρότημα της πύλης

Η κεντρική πύλη είναι ένα αυτοτελές συγκρότημα της καστροπολιτείας (εικ. 59). Στους βυζαντινούς χρόνους αναπτυσσόταν ένας πύργος για την υπεράσπισή της, ενώ σε έργο ανάδειξης που υλοποιήθηκε το διάστημα 2013- 2015 αποκαλύφθηκε, νότια της εισόδου, μια θύρα και η εσωτερική κλίμακα επικοινωνίας του πύργου. Η αυτονομία αυτής της πύλης έγκειται στο ότι έχει δικές τις δεξαμενές για την αποθήκευση του νερού. Το κτιριακό συγκρότημα της πύλης, όπως συμβαίνει με όλα τα κτίσματα, υπέστη πολλές τροποποιήσεις με τις εναλλαγές των κατακτητών.

Μετά την πύλη ξεκινά μία μεγάλη δρομική μήκους 23 μ. και πλάτους 2-2,5 μ., αριστερά και δεξιά της οποίας αναπτύσσονται χώροι για στρατιωτική χρήση. Βόρεια της δρομικής μικρά δωμάτια χρησιμοποιήθηκαν ως φυλακές κατά την περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και του Καποδίστρια. Πέραν όμως των στρατιωτικών χώρων, των φυλακών και των χώρων διημέρευσης, απαντάμε και χώρους λατρείας –όπως και σε κάθε πύλη– είτε χριστιανικούς είτε οθωμανικούς. Το συγκρότημα της πύλης περιλαμβάνει δύο τέτοιους χώρους. Ο ένας, στο τέλος της δρομικής, είναι βυζαντινός και μετασκευάστηκε από τους Ενετούς σε δίκλιτο ναό και ο άλλος στα δεξιά του εισερχομένου από την πύλη, είναι ένα μικρό τζαμί.

Το ότι ο χώρος έχει χρησιμοποιηθεί ως τζαμί τεκμηριώνεται πέραν των ιστορικών πηγών και από τη σωζόμενη κόγχη, το *μιχράμπ*, που είναι στραμμένο πάντοτε προς τη Μέκκα. Το κτίριο ήταν αφιερωμένο στο Δερβίση Μεχμέτ, ενώ μετέπειτα οι Ενετοί τροποποίησαν το τζαμί σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες, οπότε κατέστρεψαν τον μιναρέ και έκλεισαν το μιχράμπ με ένα τόξο. Έναν άλλο χώρο τον μετέτρεψαν σε στέρνα και είναι ευδιάκριτο το σημείο όπου βρισκόταν τζάκι. Ο χώρος προφανώς δημιουργήθηκε για τις ανάγκες διαμονής της φρουράς. Από την αρχαιολογική υπηρεσία έχει γίνει προσπάθεια, ώστε να μείνουν εμφανή όλα τα αποτυπώματα των επεμβάσεων, για αυτό και υπάρχουν στους τοίχους στοιχεία οικοδομικά, τα επικονιάματα και τα μορφολογικά στοιχεία από όλες αυτές τις εποχές χρήσης του χώρου. Ως τζαμί δηλαδή είχε έναν οξυκόρυφο θόλο, ενώ τα ημικυκλικά τόξα παραπέμπουν στην Ενετοκρατία.

3.3. Ανώνυμος ναός

Η πρώτη φάση αυτού του ναού χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους (εικ. 60). Ήταν μονόχωρος ναός καμαροσκεπής, σε δεύτερη φάση πρόσθεσαν άλλο ένα κλίτος στα Νότια και έτσι ο ναός έγινε δίκλιτος. Κατά πολλούς επιστήμονες, καθώς δίστανται οι απόψεις, η προσθήκη του κλίτους σε μικρούς ναούς συνδέεται με την ομόστεγη λειτουργία των δύο δογμάτων. Δηλαδή στον ένα χώρο λειτουργούσαν οι ορθόδοξοι και στον άλλον οι καθολικοί. Υπάρχουν όμως δύο κλίτη, όπως στην περίπτωση που ο χώρος ήταν αφιερωμένος σε δύο αγίους, χωρίς να υφίσταται βενετική διοίκηση. Επί τουρκοκρατίας ασφαλώς άλλαξε η χρήση του ναού σε φυλάκιο, ενώ καταστράφηκε το μεγαλύτερο τμήμα του και κατασκευάστηκε ένα μικρό φυλάκιο για την εποπτεία της Κάτω Πόλης. Το συγκρότημα της πύλης αναπτυσσόταν σε δύο στάθμες. Στη βυζαντινή εποχή είχε πύργο, που με τη χρήση των πυροβόλων όπλων μετατράπηκε σε προμαχώνα. Κατά την ανασκαφή, στην πλατεία που βρίσκεται πάνω από την καμάρα του ναού βρέθηκαν πολλές μπάλες από κανόνια, λίθινες και μεταλλικές, και βρέθηκε στη θέση του ένα μαρμάρινο *ιγδίο* (γουδί), το οποίο χρησιμοποιούσαν για την κονιορτοποίηση του μπαρουτιού. Δίπλα ακριβώς υπήρχαν δύο μαρμάρινα φουρούσια λεόντων· ενδεχομένως να ήταν το κάθισμα του διοικητή της εποχής εκείνης.

Ακολουθεί η μεγάλη πλατεία με την απεριόριστη θέα και τους χαρακτηριστικούς ευκαλύπτους, από όπου ξεκινούσε η άλλοτε αριστοκρατική συνοικία. Στον χώρο αυτό την περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας τοποθέτησαν κανόνια, ενώ αναφέρεται πως υπήρχε η δυνατότητα να συγκεντρωθεί δυναμικό 600 στρατιωτών.²¹⁸ Δύο ευδιάκριτα μονοπάτια ξεκινούν από την πλατεία: το ένα που έχει κατεύθυνση προς Βορρά οδηγεί στην Αγία Σοφία και το άλλο στις τρεις μεγάλες δημόσιες δεξαμενές.

3.4. Αγία Σοφία

Στα βόρεια του φρουρίου, δίπλα στο χείλος του βράχου, θέαμα που συγκλονίζει κάθε επισκέπτη, δεσπόζει ο περικαλλής ναός της Αγίας Σοφίας, από τους ωραιότερους βυζαντινούς ναούς του 13ου αι., που σώζεται μέχρι τις μέρες μας.²¹⁹ Η Οδηγήτρια, όπως ήταν η αρχική της ονομασία, μετά την επανάσταση πήρε το όνομα Αγία Σοφία. Ο ναός αυτός είναι «ηπειρωτικού» οκταγωνικού τύπου, όπως και άλλοι επτά ναοί της Ελλάδας που

²¹⁸ Καλλιγά (2010) 214-234.

²¹⁹ Μπούρας-Μπούρα (2002) 92.

ιδρύθηκαν μεταξύ 11ου και 13ου αι. και παρουσιάζουν ομοιότητα με το καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά, σε λίγο απλούστερη μορφή (εικ. 61-63).

Ο ναός της Αγίας Σοφίας του φρουρίου και ο ναός του Ελκομένου Χριστού της Κάτω Πόλης μαρτυρούν την ακμή που γνώρισε η Μονεμβασία στη βυζαντινή εποχή. Μολονότι η λαϊκή παράδοση επιμένει να συνδέει την ίδρυσή της με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' (1282-1328), υπάρχουν ενδείξεις που χρονολογούν τον ναό στον 12ο αι.²²⁰ Από επισταμένη έρευνα της Χ. Καλλιγά συνάγεται το συμπέρασμα πως ο ναός ήταν αρχικά αφιερωμένος στην Παναγία Οδηγήτρια, ενώ ένα παλιό σημείωμα σε κώδικα, αναφέρει το 1150 ως έτος ανεγέρσεως του ναού.²²¹ Επιπροσθέτως οι πηγές δεν επιβεβαιώνουν αν ο ναός ήταν ενοριακή εκκλησία ή καθολικό μονής.

Επί Τουρκοκρατίας ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί, το Φετιχιέ, ενώ ασβεστώθηκαν όλες οι τοιχογραφίες του. Κατά την περίοδο της Β' Βενετοκρατίας μετατράπηκε σε καθολικό μονής δυτικού δόγματος, ενώ τρεις φραγκισκανοί μοναχοί εγκατέστησαν εκεί το ευαγές ίδρυμά τους. Στις απαραίτητες παρεμβάσεις για τις ανάγκες του ιδρύματος ήταν η προσθήκη ογκώδους κτίσματος στα βενετσιάνικα πρότυπα, στη δυτική πλευρά και σε ένα μέρος της βόρειας, που χρησίμευε πιθανότατα ως σχολείο για τα παιδιά των Βενετών και τράπεζα. Το διάστημα εκείνο ο ναός αποκαλείτο *Madonna del Castello* ή *Nostra Donna in Castello*. Περιοριζόμενο πάνω από τον νάρθηκα υπάρχει τριμερές υπερώο, το οποίο καλύπτουν σταυροθόλια, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν σφενδόνια. Με την επάνοδο των Τούρκων μετατράπηκε πάλι σε τζαμί και ένας μιναρές χτίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία του, κτίσμα που γκρέμισαν οι Έλληνες όταν η πόλη περιήλθε στους χέρια τους το 1821.

Στη νότια πλευρά συναντώνται λιγιστά ευρήματα ενός προσκτίσματος, αγνώστου χρήσεως, πολυτελούς ωστόσο κατασκευής, όπως μαρτυρούν το μαρμάρινο θύρωμα και οι κοσμήτες της προσόψεως. Είχε δύο κλίτη, μαρμάρινους κίονες, σταυροθόλια, υπόγειο, ισόγειο και όροφο. Το κτίριο κατέρρευσε το 1893.²²² Στον νάρθηκα υπάρχουν μικρά μαρμάρινα κοσμήματα και μία επιγραφή με το οικόσημο που φέρει τη χρονολογία M.CCCCC.XXV (=1525). Σε κάποιο γωνιακό παρεκκλήσι του ναού, γράφει κείμενο του ΙΣΤ' αιώνα, ότι ετάφη ένας Καντακουζηνός που είχε διατελέσει αυτοκράτορας. Πιθανόν να είναι ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ' που πέθανε στον Μοριά το έτος 1383.²²³

²²⁰ Καλαμαρά (2010) 86-87.

²²¹ Μπούρας-Μπούρα (2002) 241.

²²² Μπούρας-Μπούρα (2002) 144.

²²³ Καλλιγά (2010) 88.

3.5 Μέγαρο Σεβαστιανού Ρενιέρη

Έπειτα από πρόσφατες ανασκαφές ανακαλύφθηκε στα Δυτικά του ναού ένα δίκτυο δρόμων, που μέχρι τώρα καλυπτόταν από πέτρες και μπάζα. Στο πλαίσιο αυτού του έργου στήθηκε και ένα αναβατόριο στην εξωτερική πύλη της Κάτω Πόλης για να μεταφέρονται τα υλικά μέσα από διαμορφωμένες διαδρομές στην Άνω Πόλη. Στερεώθηκαν δύο οικίες, ώστε να αποφευχθεί περαιτέρω κατάρρευση και αποκαλύφθηκε το οδικό δίκτυο που συνέδεε τις οικίες με την Αγία Σοφία.

Από τις ενδείξεις που υπάρχουν, αλλά και από τις πηγές, φαίνεται πως το μεγαλύτερο κτίριο ήταν το Μέγαρο του Βενετού προβλεπτή Σεβαστιανού Ρενιέρη Κοντεστά, καθώς βρέθηκε το οικόσημο και το μονόγραμμά του χαραγμένο στο στόμιο της δεξαμενής του κτιρίου, με τη χρονολογία 1514. Το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία του εκάστοτε φρούραρχου, ενώ το 1538, πριν την παράδοσή του στους Τούρκους βρέθηκε στο εσωτερικό του το έμβλημα του τελευταίου διοικητή Antonio Garzoni.²²⁴

3.6. Πυριτιδαποθήκη- Κινστέρνες

Στη δυτική πλευρά του φρουρίου, λίγο πιο πάνω από την περιοχή Λαζαρέτο, πάνω σε έναν βράχο που εξέχει, υπάρχει ένας πυργίσκος κανονιοστοιχιών για την προστασία της γέφυρας (εικ. 64). Στο ψηλότερο σημείο αυτού του επιπέδου υπάρχει μία έκταση οχυρωμένη και η οποία αποτελούσε σύμφωνα με τους ιστορικούς «*φρούριον εν φρουρίω.*» (εικ. 65). Ήταν η «Ακρόπολη», το επονομαζόμενο «Ανάκτορο». Ο πυργίσκος αργότερα ονομάστηκε «Κεφαλάρι» της πυριτιδαποθήκης, καθώς εκεί αποθήκευαν την πυρίτιδα σε μία αποθήκη, η οποία δεν ήταν ορατή από τη θάλασσα (εικ. 66). Είναι γνωστή και με την ονομασία «Λύκος», λόγω της σταθερότητας και αγριότητας του εδάφους.²²⁵ Εκεί βρίσκονταν και τρεις δεξαμενές για την αποθήκευση των ομβρίων υδάτων μέσω υδρορροών που υπήρχαν στις στέγες αυτών (εικ. 67-68). Οι δεξαμενές ονομάζονταν “*Κάτεργο*” ή “*Galeazza*”, “*Κερατσίνι*” ή “*Bastarda*” και “*Καράβι*” ή “*Galera*”.

3.7. Μουσωλείο (Κρήνη)

Κοντά στις κινστέρνες ορθώνεται ένα θολοσκέπαστο ταφικό μνημείο που χρονολογείται στην Α' Τουρκοκρατία, το Μουσωλείο (εικ. 69-70). Αναφέρεται και ως «*Κρήνη*», που πιθανόν να την τροφοδοτούσαν οι παρακείμενες δεξαμενές.

²²⁴ Καρποδίνη-Δημητριάδη (1993) 126.

²²⁵ Παπαδάκης (1974) 26.

4. Η εξέλιξη του κάστρου

Κρίνεται ενδιαφέρον την περιγραφή της καστροπολιτείας να ακολουθήσει αναφορά στη μετέπειτα εξέλιξη του κάστρου. Τα μέσα της δεκαετίας του '60 ήταν μια μεταβατική περίοδος για τη Μονεμβασία, κρίσιμη για το μέλλον της. Τα τείχη είχαν σωθεί από την κατεδάφιση που είχε ξεκινήσει τα χρόνια της Κατοχής. Ο πληθυσμός από 500 κατοίκους είχε μειωθεί στους 100, οι οποίοι συνέχιζαν να ζουν όπως προπολεμικά, δίχως ηλεκτρικό ρεύμα και χωρίς τροχοφόρα, με ένα κοινοτικό τηλέφωνο και χρησιμοποιώντας το νερό από τις στέρνες ως το 1963. Η εγκατάλειψη του οικισμού συνεχιζόταν, ενώ αυξάνονταν οι αγορές κτισμάτων από επισκέπτες.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί τη μελέτη για την επισκευή της οικίας Σταυρή Ρίτσου, που πέρασε στην ιδιοκτησία της οικογένειας Κάρτερ, ανέλαβαν ο Αλέξανδρος και η Χάρης Καλλιγά, οι οποίοι έκτοτε συνεχίζουν την προσφορά τους για την διατήρηση και αναβίωση της ιστορικής ταυτότητας της Μονεμβασίας.²²⁶ Ο Δήμος Μονεμβασίας σε συνεργασία με τη σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου διοργάνωσαν ημερίδα (24/7/2022) για να τιμήσουν το ζεύγος Καλλιγά για τα 60 χρόνια προσφοράς του (εικ.71-72).

Ενδεχομένως η Μονεμβασία να ήταν ένας είδος παραθαλάσσιου Μυστρά, αν είχε γίνει αναγκαστική απαλλοτρίωση και άδειασμα της πόλης από τους τελευταίους κατοίκους της, όπως είχε γίνει την προηγούμενη δεκαετία στον Μυστρά. Χάρη στις προσπάθειες του τότε Εφόρου Κλασικών Αρχαιοτήτων Χρύσανθου Χρήστου επιτεύχθηκε η κήρυξη της Μονεμβασίας σε διατηρητέο χώρο και επετράπη στους κατοίκους να διατηρήσουν τις ιδιοκτησίες τους. Επίσης η ύπαρξη υποθηκοφυλακείου συνετέλεσε ώστε να αποφευχθούν προβλήματα ιδιοκτησίας από καταπατήσεις ή άλλου τύπου περιπλοκές. Το δίκτυο του ηλεκτρικού ρεύματος, μολονότι άργησε, έγινε υπόγειο με αποτέλεσμα να προφυλαχθεί ο οικισμός από τα αντιαισθητικά καλώδια και τις κολόνες, ενώ παρά τις πιέσεις για διανοίξεις περισσότερων θέσεων στάθμευσης έξω από την πύλη, αυτές δεν πραγματοποιήθηκαν.

Τη δεκαετία του '70 και '80 τα καταστήματα του κάστρου έκλεισαν, εκτός από τα εστιατόρια, και η πόλη μεγάλα διαστήματα του χειμώνα και του φθινοπώρου ήταν άδεια. Τότε ήταν που κλάπηκαν πολλές εικόνες, ανάμεσα στις οποίες και η Σταύρωση του 14ου αι. από τον ναό του Ελκομένου Χριστού. Σταδιακά ορισμένα καταστήματα αγοράστηκαν και ξεκίνησαν να λειτουργούν, ενώ ο Οργανισμός Τουρισμού νοικιάζοντας τα Κελλιά από την Εκκλησία τα μετέτρεψε σε ξενοδοχείο, που άρχισε να λειτουργεί στα τέλη της δεκαετίας του

²²⁶ Μαστορόπουλος (2017) 35-37.

1980. Το γεγονός ότι υπήρχε προσωπικό όλο το διάστημα, έδωσε πνοή στο κάστρο, ενώ και άλλα μικρά ξενοδοχεία άνοιξαν σταδιακά.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΡΟΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

1. Θεωρίες βιωματικής μάθησης

Η εκπαιδευτική διαδικασία με το πέρασμα των χρόνων έχει τροποποιηθεί, αξιοποιώντας κάθε φορά τα πορίσματα της επιστήμης, που αισίως μας ώθησαν από την παραδοσιακή μετωπική διδασκαλία στη μαθητοκεντρική εκπαίδευση. Παλαιότερα κυριαρχούσαν τα κλειστά Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, όπου η κατάκτηση της γνώσης επιτυγχανόταν κυρίως μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια. Αργότερα τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών έγιναν πιο ευέλικτα, ώστε να επιτυγχάνεται μια ολιστική προσέγγιση. Ο κυρίαρχος ρόλος του εκπαιδευτικού στο παραδοσιακό σχολείο, που είχε ως αποτέλεσμα την ετεροκατευθυνόμενη συμπεριφορά του μαθητή έρχεται να αντικατασταθεί από τον υποβοηθητικό, διαμεσολαβητικό, διαλογικό ρόλο για την αυτόνομη ανάπτυξη του, όπως προτάσσει η Βιωματική παιδαγωγική.

Ουσιαδής αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα θα έχει επέλθει, όταν στο πλαίσιο του σχολικού προγράμματος πραγματοποιούνται δραστηριότητες που βοηθούν τον μαθητή να απελευθερώσει τη δημιουργικότητά του, να αναλάβει ευθύνη για την πορεία της μάθησής του, ενισχύοντας την κριτική σκέψη και τη συνειδητότητά του.²²⁷ Σταδιακά επιδιώκεται στη διαδικασία της μάθησης η συμμετοχή όσο το δυνατόν περισσότερων αισθήσεων κατά την απόκτηση εμπειριών.²²⁸ Προκειμένου να επιτευχθεί αυτή η μεταβολή και ο μαθητής να αρχίσει να αυτενεργεί, κρίνεται απαραίτητη η παροχή στήριξης και καθοδήγησης από τον εκπαιδευτικό.²²⁹ Ο εκπαιδευτικός δημιουργεί ένα υποστηρικτικό περιβάλλον στο οποίο οι μαθητές/-τριες αισθάνονται ασφαλείς να αυτενεργήσουν, ώστε να δομήσουν το νοητικό και συναισθηματικό τους υπόβαθρο. Υπό αυτές τις συνθήκες η μάθηση καθίσταται μακροπρόθεσμη και γίνεται πιο ουσιαστική. Στη βιωματική μάθηση παρουσιάζεται μια διαφορετική διαδικασία μάθησης που δίνει έμφαση στην εμπειρία προκειμένου ο μαθητής να έρθει σε επαφή με την προσφερόμενη γνώση, η οποία συντελεί στην διαδικασία επεξεργασίας του βιώματός του.

Σύμφωνα με τις αρχές της Βιωματικής Παιδαγωγικής ο μαθητής πρέπει να ενεργοποιείται για να αποκτά πληθώρα και ποικιλία προσωπικών εμπειριών.²³⁰ Αυτός ο εναλλακτικός τρόπος μάθησης βοηθά την καλλιέργεια κριτικής στάσης στους μαθητές, την

²²⁷ Δεδούλη (2002) 146.

²²⁸ Κοσσυβάκη (2006) 122-123.

²²⁹ Κοσσυβάκη (2006) 104.

²³⁰ Ματσαγγούρας (2011) 16.

ανάληψη ευθυνών και την επίλυση προβλημάτων που ενδεχομένως να επιφέρουν κοινωνικές αλλαγές. Με βάση αυτές τις αντιλήψεις το θεωρητικό υπόβαθρο της βιωματικής μάθησης δύναται να διαχωριστεί στις θεωρίες που εστιάζουν στην ενεργό συμμετοχή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία και σε αυτές που ανάγουν σε πρωταρχικό συντελεστή για μια αποτελεσματική εκπαίδευση το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο συντελείται η μάθηση.

1.1. Θεωρίες βιωματικής μάθησης με έμφαση στην ενεργό συμμετοχή

Ο John Dewey αναφέρει πως για την επίτευξη της ουσιαστικής μάθησης απαιτείται η εμπλοκή και η άμεση εμπειρία του μαθητή με την πραγματικότητα γύρω του.²³¹ Ο Dewey πρώτος προέβαλε την αξία της βιωματικής μάθησης και για την εκπαίδευση δηλώνει πως αυτή είναι «απ' την εμπειρία, για την εμπειρία και μέσω της εμπειρίας». Η βιωματική μάθηση συνοπτικά πρεσβεύει το "learning by doing".²³² Ο Dewey βασίζει τη θεωρία του στο αξίωμα της συνέχειας και στο αξίωμα της αλληλεπίδρασης. Σύμφωνα με το πρώτο οι προϋπάρχουσες εμπειρίες του ατόμου αλληλεπιδρούν με τις νεοαποκτηθείσες και κατά επέκταση και με τις επόμενες. Οι εμπειρίες διαπλάθουν διαρκώς τους ανθρώπους.²³³ Επιπλέον το δεύτερο αξίωμα, της αλληλεπίδρασης, βασίζεται στο προηγούμενο και αποσαφηνίζει τον τρόπο που αλληλενεργούν οι προϋπάρχουσες εμπειρίες με την παρούσα κατάσταση, ώστε κάθε άτομο να βιώνει μια ξεχωριστή, προσωπική εμπειρία.

Ο David Kolb βασισμένος στις θεωρίες του Dewey κατασκευάζει το δικό του μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο η βιωματική μάθηση αποτελεί μια ολιστική διαδικασία²³⁴ που ολοκληρώνεται μέσα από τέσσερα στάδια. Πρώτον τη συγκεκριμένη εμπειρία, την οποία καλούνται να ζήσουν οι μαθητές, δεύτερον την ανακλαστική παρατήρηση που προκύπτει από τον αναστοχασμό πάνω στη βιωμένη εμπειρία, τρίτον την αφηρημένη σύλληψη θεωρητικών αρχών και γενικεύσεων όπως αυτές προκύπτουν από τη διαδικασία και τέταρτον τον ενεργό πειραματισμό - εφαρμογή στην πράξη όσων έμαθαν. Το μοντέλο αυτό είναι γνωστό ως «*το μοντέλο του κύκλου της μάθησης*». Ωστόσο, όπως σε κάθε βιωματική δραστηριότητα υπάρχει ρευστότητα, θα πρέπει να το εκλάβουμε ως μια προοπτική διαδοχικών κύκλων ή ως μια σπειροειδή ανάπτυξη, δίχως να επιμένουμε να εντοπίσουμε καθένα από τα στάδια σε κάθε διαδικασία.

²³¹ Τριλίβα-Αναγνωστοπούλου (2008) 34.

²³² Δεδούλη (2002) 147.

²³³ Τριλίβα-Αναγνωστοπούλου (2008) 34.

²³⁴ Καλδή-Κόνσολας (2016) 76.

Ο Howard Gardner θεωρεί ότι κάθε άτομο μαθαίνει συνδυάζοντας κάθε φορά κάποια από τα είδη της πολλαπλής νοημοσύνης. Το άτομο διαθέτει καθένα από τα είδη,²³⁵ τα οποία συνοπτικά είναι α) η γλωσσική νοημοσύνη, που αναφέρεται στις δεξιότητες που επιτρέπουν στο άτομο να εκφράζεται με τον γραπτό ή τον προφορικό λόγο, β) η λογικο-μαθηματική νοημοσύνη, που αναφέρεται στις δεξιότητες επεξεργασίας των πληροφοριών με τη χρήση αριθμών, γ) η μουσική νοημοσύνη, δ) η χωρική νοημοσύνη, που σχετίζεται με ικανότητες του ατόμου σχετικές με τον χώρο, όπως τον προσανατολισμό του και τη θέση των αντικειμένων σε αυτόν, ε) η κιναισθητική νοημοσύνη, που αναφέρεται στις δεξιότητες που απαιτούν τη χρήση κάποιων μερών ή και ολόκληρου του σώματος σε συγκεκριμένες καταστάσεις, στ) η διαπροσωπική νοημοσύνη και ζ) η ενδοπροσωπική νοημοσύνη, που αναφέρεται στην επίγνωση των δυνατοτήτων του ατόμου. Συνεπώς ο εκπαιδευτικός κατά τον σχεδιασμό της διδασκαλίας του, για να κινητοποιήσει τους μαθητές/τριες του, πρέπει να συνυπολογίσει πως κάποιος από αυτούς ενδέχεται να έχει πιο ανεπτυγμένο ένα είδος με βάση το οποίο λειτουργεί και μαθαίνει.

Ο Carl Rogers υποστηρίζει ότι ο εκπαιδευτής διαδραματίζει διευκολυντικό ρόλο στην αυτοπραγμάτωση του μαθητή που μαθαίνει, αξιοποιώντας τις εσωτερικές του δυνατότητες,²³⁶ στις οποίες συγκαταλέγεται η έμφυτη επιθυμία του ατόμου να μαθαίνει και ο τρόπος που ενεργεί μέσα στο εκπαιδευτικό περιβάλλον. Κατά τον Rogers η βιωματική μάθηση προϋποθέτει α) την αποδοχή του μαθητή, δηλαδή την αντιμετώπιση με σεβασμό των απόψεων και των συναισθημάτων του, β) την αυθεντικότητα στις σχέσεις, με τον εκπαιδευτικό να μην λειτουργεί αυθαίρετα κάνοντας κατάχρηση της εξουσίας του και γ) την ενσυναισθητική κατανόηση, την ικανότητα δηλαδή του εκπαιδευτικού να γνωρίζει τον τρόπο που ασκεί επιρροή η εκπαιδευτική διαδικασία στους μαθητές και να κατανοεί τη συμπεριφορά τους.²³⁷

1.2. Θεωρίες βιωματικής μάθησης με έμφαση στο κοινωνικό πλαίσιο

Ο Paulo Freire θεωρεί τον μαθητή ως ένα ενεργό υποκείμενο το οποίο διερευνά με κριτική άποψη, κάνει συνδέσεις μεταξύ εκπαιδευτικών και πολιτιστικών με πολιτικές δράσεις και συνδιαλέγεται χωρίς ανταγωνιστικότητα.²³⁸ Κατά συνέπεια ο μαθητής δεν αποτελεί παθητικό δέκτη των πληροφοριών που μεταφέρει ο εκπαιδευτικός, αλλά τις αναλύει κριτικά και δρα αναλόγως. Προκειμένου να ενεργήσει με αυτόν τον τρόπο ο μαθητής ο

²³⁵ Καλδή-Κόνσολας (2016) 86.

²³⁶ Στυλιάρης-Δήμου (2015) 30.

²³⁷ Τριλίβα-Αναγνωστοπούλου (2008) 46-47.

²³⁸ Καπραβέλου (2011) 107.

Freire κρίνει αναγκαία την ανάπτυξη δημοκρατικού διαλόγου μεταξύ εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου. Ο διάλογος εξοικειώνει τα παιδιά με το να κάνουν συζητήσεις, δείχνοντας σεβασμό στον συνομιλητή και τις απόψεις του, να διατυπώνουν επιχειρήματα και να οδηγούνται σε συμπεράσματα. Ο Paulo Freire διακρίνει τα εξής τρία στάδια μάθησης: α) δραστηριότητες που έχουν να κάνουν με εργασίες, τις οποίες περιλαμβάνει ο εκπαιδευτικός στη διδασκαλία, προκειμένου να εμπλέξει ενεργά τους μαθητές/-τριες στη διαδικασία β) δραστηριότητες που έχουν ομαδικό χαρακτήρα και αποσκοπούν στην καλλιέργεια διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών, αλλά και με τον εκπαιδευτικό γ) τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας που ζουν μέσω των προηγούμενων σταδίων και η οποία λειτουργεί ως κινητήριο δύναμη για την επιθυμία πραγματοποίησης αλλαγών.

Η Jean Lave και ο Etienne Wenger ανέπτυξαν το μοντέλο της μάθησης σε πλαίσιο βάσει του οποίου τα άτομα μαθαίνουν αλληλεπιδρώντας μέσα στην κοινότητα.²³⁹ Το άτομο λοιπόν πέρα από την επαφή με άλλα άτομα αλληλεπιδρά και με αξίες, θεσμούς, ήθη και η μάθηση πραγματοποιείται σε μια κοινότητα της οποίας τα μέλη έχουν κοινές επιδιώξεις, συνεπώς και κοινές δραστηριότητες. Προαπαιτείται η θέσπιση ενός πρωταρχικού στόχου από τα εμπλεκόμενα μέλη, τον οποίο επιδιώκουν με τις δράσεις, ακολουθώντας συνάμα συλλογικούς κανόνες.

Η θεωρία των Wenger και Lave πρεσβεύει ότι αντί να επικεντρώνονται στην επεξεργασία των διαδικασιών μάθησης πρέπει να στραφούν στην επεξεργασία των κοινωνικών προϋποθέσεων στις οποίες θα ευδοκιμήσει η μάθηση. Οι μαθητές/τριες λειτουργώντας με ενεργό τρόπο στην τάξη αναλαμβάνουν ευθύνες και σταδιακά εντάσσονται στην κοινωνία, όπου και εκεί καλούνται να αναλάβουν αρμοδιότητες και να συνεργαστούν. Το σχολείο λειτουργεί σαν μια μικρογραφία της κοινωνίας από την οποία θα ξεκινήσουν οι μαθητές/τριες, να προβάλουν αντιρρήσεις, νέες προτάσεις, εναλλακτικές λύσεις και να επιφέρουν αλλαγές.²⁴⁰

Κατά τον Vygotsky το άτομο αλληλεπιδρά διαρκώς με τα υπόλοιπα για να δημιουργήσει εμπειρίες.²⁴¹ Σε μία σχολική τάξη η εργασία των παιδιών σε ομάδες είναι αυτή που παρέχει τη δυνατότητα συνεργασίας και αλληλεπίδρασης, που κρίνεται τόσο αναγκαία για τη μάθηση.²⁴² Οι συνομήλικοι αλληλοβοηθούνται στη διαδικασία εκμάθησης των διαφόρων εννοιών και πληροφοριών και ο δάσκαλος διευκολύνει τη μάθηση και ενθαρρύνει

²³⁹ Τριλίβα-Αναγνωστοπούλου (2008) 50.

²⁴⁰ Τριλίβα-Αναγνωστοπούλου (2008) 52.

²⁴¹ Καλδή-Κόνσολας (2016) 69.

²⁴² Κασσωτάκης-Φλουρής (2013) 125.

τους μαθητές/-τριες βρισκόμενος υποστηρικτικά στο πλάι τους με κάποια υπόδειξη, επεξήγηση ή συμβουλή. Η διαδικασία αυτή κατά την οποία το παιδί μεταβαίνει από τη φάση στήριξης από τον δάσκαλο στην ανεξαρτησία και αυτονομία του αναφέρεται και ως μέθοδος της σκαλωσιάς (scaffolding) ²⁴³

Ο Jean Piaget θεωρεί πως τα παιδιά μεταβαίνουν από το ένα αναπτυξιακό στάδιο στο άλλο αναδιοργανώνοντας διαρκώς το γνωστικό υπόβαθρό τους και προσδίδοντας κάθε φορά νέο νόημα στις εμπειρίες του. Η επεξεργασία όμοιων εμπειριών οδηγεί σε νέες ερμηνείες και νέες λύσεις.²⁴⁴ Επιπλέον ο Piaget υποστηρίζει πως ο μαθητής στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τον κόσμο προβαίνει στην οργάνωση ιδεών σε εννοιολογικά σχήματα και στην κατασκευή θεωριών. Τονίζει ότι ο νους δεν κάνει απλή καταγραφή των εμπειριών αλλά τις μετασχηματίζει, κάθε νέα πληροφορία σχετίζεται με την προϋπάρχουσα γνώση μεταβάλλοντας το σχετικό εννοιολογικό σχήμα.²⁴⁵ Κατ' επέκταση κάθε νέα εμπειρία που βιώνει ο μαθητής μέσα από μια δραστηριότητα, αναμορφώνεται για να γίνει η σύνδεση με προϋπάρχουσες εμπειρίες. Έτσι λοιπόν, ο κεντρικός άξονας της Βιωματικής Μάθησης περιστρέφεται γύρω από την εμπειρία και προϋποθέτει την άμεση εμπλοκή με το μαθησιακό αντικείμενο, με ουσιαστικό τρόπο και όχι επιδερμικά.

Η βιωματική μάθηση αποτελεί σύνθεση της Ψυχολογικής και Παιδαγωγικοδιδασκτικής αντίληψης. Ως βιωματική μάθηση λογίζεται η διαδικασία πρόσληψης της γνώσης, κατά την οποία κάθε άτομο προσδίδει προσωπικό νόημα στις εμπειρίες που βιώνει.²⁴⁶ Στην εκπαιδευτική πραγματικότητα βιωματική μάθηση νοείται η διαμόρφωση περιβάλλοντος με την παροχή εμπειριών που θα δρουν διευκολυντικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας, των ενδιαφερόντων, των αναγκών και του ψυχικού κόσμου των παιδιών.²⁴⁷ Υπό αυτή την έννοια η βιωματική μάθηση πλησιάζει στη διερευνητική μάθηση, τη μέθοδο Project και τη μέθοδο επίλυσης προβλημάτων, δίχως να σημαίνουν το ίδιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «μέθοδος Project» στα ελληνικά έχει αποδοθεί ως μέθοδος βιωμάτων από την Μ. Κλεάνθους - Παπαδημητρίου (1952) και ως βιωματική επικοινωνιακή μάθηση από τον Χρυσοφίδη (1994).²⁴⁸

²⁴³ Καλδή-Κόνσολας (2016) 84.

²⁴⁴ Ματσαγγούρας (2011) 14.

²⁴⁵ Ματσαγγούρας (2011) 14.

²⁴⁶ Δεδούλη (2002) 148.

²⁴⁷ Μπακιρτζής (2000) 102.

²⁴⁸ Δεδούλη (2002) 148.

1.3. Οι βασικές αρχές της βιωματικής μάθησης

Επιγραμματικά οι θεμελιώδεις αρχές στις οποίες πρέπει να βασίζονται οι προτεινόμενες δραστηριότητες είναι:²⁴⁹

- Η αξιοποίηση των βιωμάτων ή η πρόκληση καινούργιων. Έτσι οι δραστηριότητες που σχεδιάζονται οφείλουν να εμπλουτίζουν και να επεκτείνουν τις εμπειρίες που έχουν ήδη οι μαθητευόμενοι.
- Ενθάρρυνση για ενεργό συμμετοχή. Ο εκπαιδευτικός παρακινεί κάθε μαθητή/-τρια να εμπλακεί ενεργά στις δραστηριότητες και μέσα από την ενασχόληση να εμβαθύνει στο υπό διερεύνηση θέμα.
- Προτροπή για διεξαγωγή έρευνας και ανάπτυξη δημιουργικότητα. Τα παιδιά καλούνται να φτάσουν μόνα τους στη γνώση, χωρίς να την δέχονται παθητικά από τον εκπαιδευτικό.
- Αναζήτηση ή δημιουργία νοήματος αντί αποστήθισης πληροφοριών. Ο μαθητής/-τρια μέσα από τον διάλογο ανακαλύπτει τη γνώση, αναπτύσσει την κριτική του σκέψη χωρίς να κάνει στείρα απομνημόνευση πληροφοριών.
- Ενεργοποίηση σε διανοητικό και συναισθηματικό επίπεδο. Οι δραστηριότητες πέρα από το πνεύμα εμπλουτίζουν και τον ψυχικό κόσμο των παιδιών.
- Βοήθεια στην αναζήτηση του σημείου επαφής κοινωνίας και προσωπικότητας. Το παιδί μαθαίνοντας να εναρμονίζεται με τον τρόπο λειτουργίας της σχολικής ομάδας, δομεί την προσωπικότητά του, ώστε να ενταχθεί ομαλά στην κοινωνία.
- Προώθηση αυτογνωσίας. Οι εμπειρίες βοηθούν το άτομο να συνειδητοποιήσει τις δυνατότητές του και να κατανοήσει τον εαυτό του.

1.4. Γενικές αρχές για τον σχεδιασμό βιωματικών δραστηριοτήτων

Όπως προαναφέρθηκε, τις βιωματικές μαθησιακές διαδικασίες χαρακτηρίζει ρευστότητα, με την έννοια ότι κάθε φορά διαφορετικά άτομα, με διαφορετικό τρόπο καταπιάνονται με το ίδιο θέμα αλλά κάθε άτομο νοηματοδοτεί βάσει των προηγούμενων εμπειριών του και της προσωπικότητάς του. Η διαδικασία διαφοροποιείται αισθητά από την ακαμψία του παραδοσιακού μαθήματος που εστίαζε στη μετάδοση γνώσης. Το βίωμα πλέον είναι ένας τρόπος κατάθεσης της ψυχής.²⁵⁰ Είναι κάτι σαφώς πλατύτερο από το μάθημα, στο οποίο συντελούνται πολλαπλές νοητικές και ψυχικές λειτουργίες και υπάρχει έντονη

²⁴⁹ Δεδούλη (2002) 148.

²⁵⁰ Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1952) 154.

δυναμική. Συνεπώς, η μαθησιακή διαδικασία ως βίωμα είναι κάτι το μοναδικό, το οποίο δεν μπορεί να επαναληφθεί από κάποια άλλη ομάδα, μια και κάθε ομάδα έχει τη δυναμική της. Ωστόσο, για να μην είναι το βίωμα μετέωρο κάθε φορά, ο Dewey προέταξε την ανάγκη η εμπειρία να συλληφθεί ως σχέδιο δράσης πάνω στη διδακτέα ύλη, στην κοινωνική οργάνωση του σχολείου, στον εφοδιασμό υλικών και στις μεθόδους πειθαρχίας και διδασκαλίας του σχολείου.²⁵¹ Οι βιωματικές μαθησιακές δραστηριότητες προτείνεται α) να είναι σχεδιασμένες έτσι ώστε να είναι δυνατή η συσχέτιση με προηγούμενες εμπειρίες από τις οποίες αντλούνται στοιχεία που αξιοποιούνται στις τρέχουσες καταστάσεις και β) να αναδεικνύουν τη σχέση των ψυχολογικών με τους αντικειμενικούς παράγοντες.²⁵² γ) Θα πρέπει να αξιοποιούν και τη φαντασία,²⁵³ δ) να προωθούν τη δημιουργική ικανότητα των παιδιών²⁵⁴ και να στοχεύουν στην έκφραση και των υπόλοιπων μορφών νοημοσύνης πέρα από τη γλωσσική και λογικομαθηματική.

Σχετικά με τον χρόνο, οι βιωματικές δραστηριότητες ενδέχεται να επικεντρώνονται στο παρελθόν, στο παρόν ή στο μέλλον, ωστόσο θα πρέπει να γίνεται μνεία και στις άλλες διαστάσεις του χρόνου. Η ηλικία της εκπαιδευτικής ομάδας, το εύρος των ενδιαφερόντων της καθώς και αντικειμενικές προϋποθέσεις πρέπει να συνυπολογίζονται για τον καθορισμό της διάρκειας των βιωματικών δραστηριοτήτων.²⁵⁵

1.5. Προαπαιτούμενες ικανότητες για τη βιωματική μάθηση

Ωστόσο οι S. Merriam & R. Caffarella σημειώνουν τέσσερις κατηγορίες ικανοτήτων, που απαιτούνται στη βιωματική μάθηση: α) Το άτομο να προτίθεται να συμμετάσχει στις νέες εμπειρίες, β) να διαθέτει παρατηρητικότητα και να μπορεί να συνεξετάσει πολύπλευρα τις εμπειρίες, γ) να μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις και να εφαρμόζει τις νέες ιδέες που προκύπτουν. Δεδομένων αυτών και με τη σχετική ενθάρρυνση, εμπύχωση και συνεργασία των ενηλίκων οι μαθητές θα ωφεληθούν τα μέγιστα από τη διαδικασία, αφού, όπως επισημαίνει και ο Μπακιρτζής,²⁵⁶ η παιδαγωγική του βιωματικού μοντέλου επειδή επηρεάζει τις διεργασίες για τη διαμόρφωση των ενδιαφερόντων, των αναγκών, των επιθυμιών του ατόμου, τελικά ενισχύει τη μάθηση.

²⁵¹ Dewey (1938) 18.

²⁵² Δεδούλη (2002) 149-150.

²⁵³ Mulligan (1993) 93.

²⁵⁴ Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1952) 94.

²⁵⁵ Κλεάνθους-Παπαδημητρίου (1952) 138.

²⁵⁶ Μπακιρτζής (2000) 89-108.

1.6. Τα οφέλη της βιωματικής μάθησης

Συνοπτικά, τα οφέλη της βιωματικής μάθησης είναι:

- α) Γνώσεις: Παρότι είναι δεδομένο, αναφέρεται ως όφελος ο εμπλουτισμός των γνώσεων και η αβίαστη αφομοίωση των πληροφοριών.
- β) Φαντασία. Η ποικιλία των ερεθισμάτων καλλιεργεί τη φαντασία των μαθητών που είναι απαραίτητη για τη δημιουργικότητα του ατόμου και την έκφραση του.
- β) Βελτίωση σχέσης εκπαιδευτικού - μαθητών. Ο εκπαιδευτικός προτρέπει τους μαθητές να δημιουργούν, κερδίζοντας την εμπιστοσύνη τους.
- γ) Κοινωνικοποίηση. Οι βιωματικές δράσεις αποτελούν πρόσφορο έδαφος για συνεργασία, επικοινωνία μεταξύ των μαθητών μια και εμπλέκονται όλοι σε αυτές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.
- δ) Αυτοεκτίμηση- αυτοπεποίθηση. Η συμμετοχή, η εμπλοκή στις δραστηριότητες συντελεί ώστε το άτομο να τονώσει την αυτοπεποίθησή του και να αναγνωρίσει τις ικανότητες και τις δυνάμεις του.
- ε) Ενσυναίσθηση- Η βιωματική μάθηση συντελεί ώστε οι μαθητές να αναγνωρίζουν τη συμπεριφορά και τα συναισθήματα των άλλων, δείχνοντας σεβασμό και κατανόηση.

2.Αξιοποίηση των τεχνικών προβληματοποίησης και της γλώσσας

Πέραν της επιλογής της βιωματικής μάθησης ως εκπαιδευτικού μοντέλου, ζητούμενο είναι να δημιουργηθεί ενδιαφέρον για το αντικείμενο που είναι στο κέντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αξιοποιώντας τις τεχνικές προβληματοποίησης.

Απώτερος στόχος της προβληματοποίησης είναι να κερδηθεί η μαθητική προσοχή και να μετατραπεί σε ενδιαφέρον για την εμπλοκή στην όλη διαδικασία.²⁵⁷ Βασική θέση στη σύγχρονη διδακτική αποτελεί ότι η σπουδαιότητα μιας διδακτικής μαθησιακής δραστηριότητας εξαρτάται πέρα από τη φύση της από το νόημα που δίνουν σε αυτήν οι μαθητές.²⁵⁸ Ακολουθούν κάποιες τεχνικές οι οποίες προκαλώντας διατομικές ή ενδοατομικές κοινωνικο-γνωστικές συγκρούσεις καθιστούν πιο αυθεντική τη μαθητική διαδικασία καθώς, αφού διαταράξουν την εσωτερική ισορροπία του ατόμου εν συνεχεία καθιστούν αναγκαία τη διεξαγωγή της διαδικασίας της μάθησης. Και αυτό διότι, όπως επισημαίνεται από την επιστήμη της ψυχολογίας, οι συγκρούσεις βιώνονται ως καταστάσεις που αποσταθεροποιούν

²⁵⁷ Γεωργούσης (1989) 482.

²⁵⁸ Φαμπρ (1986) 121.

την ισορροπία του ατόμου, επομένως το κινητοποιούν καθώς πάντα επιδιώκει την αποκατάσταση της ισορροπίας.

2.1. Τεχνικές προβληματοποίησης

α) *Η αντιπαράθεση* - Διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις σχετικά με ένα θέμα. Κατά αυτό τον τρόπο τα κοινωνικά προβλήματα γίνονται προσωπικά και ενώ τα θεωρητικά θέματα των δικών και των μεγάλων δεν κινητοποιούν τους μαθητές, η τοποθέτηση του ατόμου πάνω στα επίμαχα αυτά θέματα διευκολύνει την έκφρασή του, αναδεικνύει τις εσωτερικές του αντιφάσεις και κατά συνέπεια το κάνει να θέλει να εμπλακεί.

β) *Η σύγκριση* - Το άτομο ή μια ομάδα ατόμων καλείται να επιλέξει ανάμεσα από δύο ή περισσότερες επιλογές την καταλληλότερη, την πρακτικότερη, την οικονομικότερη. Το ενδιαφέρον των μαθητών κινητοποιείται μέχρι να δοθεί η απάντηση για την οποία μπορεί να υπάρχει καθοδήγηση αν αυτό κριθεί αναγκαίο.

γ) *Η ανάδειξη των αδιεξόδων* - Οι μαθητές αφήνονται να κάνουν λάθη προκειμένου να διαπιστώσουν τα γνωστικά τους κενά.

δ) *Οι φαινομενικές αντιφάσεις* - Αξιοποιείται διδακτικά η φαινομενική αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στην πραγματικότητα και την κοινή λογική και δημιουργεί κατάσταση ψυχικής έντασης, άρα προβληματοποίησης και κατά συνέπεια κινητοποίησης.

ε) *Τα δυσεπίλυτα προβλήματα/παράξενα προβλήματα* - Ομοίως με τις φαινομενικές αντιφάσεις λειτουργούν και τα φυσικά ή κοινωνικά φαινόμενα, τα οποία δεν μπορούν οι μαθητές να επιλύσουν βασισμένοι στις γνώσεις τους και τα αντιμετωπίζουν ως παράξενα φαινόμενα.

στ) *Η πρόβλεψη* - Οι μαθητές καλούνται να κάνουν προβλέψεις πάνω σε θέματα στα οποία έχουν ελλιπή γνώση.

ζ) *Η ανασκόπηση γνώσεων* - Μέσα από την ανασκόπηση των γνώσεων που ήδη έχουν οι μαθητές σχετικά με το αντικείμενο, καλούνται να διαπιστώσουν κενά, αντιφάσεις ή και αντίθετες απόψεις. Ένα σύντομο ερωτηματολόγιο "κινητοποίησης ενδιαφέροντος" κάποιες φορές βοηθά αυτή τη διαδικασία.²⁵⁹

η) *Η ενεργοποίηση προσωπικών αποριών* - Όμοια με την ανασκόπηση γνώσεων οι μαθητές καλούνται να διατυπώσουν ερωτήματα στα οποία θα ήθελαν να απαντήσουν μέσω της διαδικασίας σχετικά με το αντικείμενο. Προσωποποιούν με αυτόν τον τρόπο και κάνουν πιο ουσιαστικό τον προβληματισμό τους.

²⁵⁹ Ogle (1989) 58.

θ) Η εποπτικοποίηση του διδακτικού αντικειμένου - Εικόνες, προπλάσματα, σκίτσα ή άλλο οπτικοακουστικό υλικό παρουσιάζεται και υποβάλλονται σχετικές ερωτήσεις για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος των μαθητών.

ι) Η επισήμανση της σπουδαιότητας - Όταν κρίνεται απαραίτητο, η γνωστοποίηση των διδακτικών στόχων, η επισήμανση της σημασίας της συγκεκριμένης δραστηριότητας και ο τονισμός της άμεσης ή αψότερης χρησιμότητας της γνώσης στη ζωή των ατόμων πολλές φορές κινητοποιεί το ενδιαφέρον των μαθητών.

Οι παραπάνω τεχνικές εφαρμόζονται πέρα από την αρχική φάση των δραστηριοτήτων και καθόλη τη διάρκεια του προγράμματος μαζί με ποικίλους τρόπους ενθάρρυνσης της επικοινωνίας και της αυτενέργειας των μαθητών, ώστε οι τελευταίοι να αποκομίσουν βιώματα επιτυχίας. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι ο βαθμός κινητοποίησης του κάθε μαθητή καθορίζεται και από τις διαδικασίες κοινωνικοποίησης τις οποίες ακολουθεί το οικογενειακό του περιβάλλον.²⁶⁰

2.2. Αξιοποίηση της γλώσσας

Έπειτα ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στην αξιοποίηση των δομών της γλώσσας. Πληθώρα επιστημόνων ψυχολόγων, ανθρωπολόγων, κοινωνιολόγων, φιλοσόφων επισημαίνουν τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στη σκέψη και στη γλώσσα. Η γλώσσα πέρα από μέσο έκφρασης είναι και μέσο διαμόρφωσης της σκέψης.²⁶¹ Επιπλέον η κατανόηση των κειμένων από τους μαθητές έχει παρατηρηθεί ότι εξαρτάται από κάποια χαρακτηριστικά των πρώτων που συνδέονται: α) Με την οργάνωση της δομής του κειμένου η οποία αναδεικνύεται με τη χρήση να κατάλληλων τίτλων πλαγιότιτλων, β) Τη συνεκτικότητα των ιδεών με τη χρήση συνδετικών λέξεων όπως για παράδειγμα επιρρημάτων, γ) Την ενότητα του περιεχομένου, τη χρήση προοργανωτών, γραφικών αναπαραστάσεων και πρόσφορων τίτλων στην αρχή του κειμένου, δ) Την υπογράμμιση λέξεων-κλειδιών για την κατανόηση του κειμένου, ε) Τη χρήση περιλήψεων.²⁶²

2.3. Αξιοποίηση προαναγνωστικών δραστηριοτήτων

Χρήσιμη έχει αποδειχθεί η σχεδίαση προαναγνωστικών δραστηριοτήτων με σκοπό να προετοιμαστούν ψυχολογικά και γνωσιολογικά οι μαθητές, ώστε να προσεγγίσουν νοητικά το κείμενο. Όπως χαρακτηριστικά είχε πει ο Ausubel, αν επιχειρούσαμε να συνοψίσουμε τα

²⁶⁰ Βλ. και Χριστιάς (1992) 134.

²⁶¹ Πόστμαν & Βαινγκάρτνερ (1975) 147.

²⁶² Βλ. Jones (1991) V.II, 153.

συμπεράσματα της Γνωστικής Ψυχολογίας σε μια αρχή, αυτή θα υπογράμμιζε τη σπουδαιότητα της προϋπάρχουσας γνώσης, στην πορεία για την απόκτηση της νέας.²⁶³

3. Η τοπική ιστορία στην εκπαίδευση

Κάθε τοπική ιστορία εντάσσεται στη γενική ιστορία της χώρας που ανήκει, συνεπώς δεν πρέπει να γίνεται λόγος για δύο ανεξάρτητες ιστοριογραφίες. Για την ενίσχυση της ταυτότητας των εθνικών κρατών, κατά τον 19ο αι., έγινε μια προσπάθεια συγκρότησης εθνικών ιστοριών στη Δύση. Ήταν αντικείμενο των λογίων, που αποσκοπούσαν να αποδείξουν την ανωτερότητα του τόπου τους συγκριτικά με άλλους.²⁶⁴ Ως μάθημα εισήχθη στην εκπαίδευση των ευρωπαϊκών χωρών στα μέσα του 19ου αι.²⁶⁵

Η εθνική ιστορία αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας και σπουδών, πήρε τη μορφή ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και αξιοποιήθηκε από τα έθνη κράτη για τη δημιουργία ενός κοινού συνεκτικού ιστού. Κάθε τόπος καλείται να ενταχθεί μέσα από το κοινό παρελθόν στο κράτος, για αυτό και πολλές φορές, όταν η τοπική ιστορία δεν συνάδει με την επίσημη ιστορική γραμμή, αμφισβητείται και απομονώνεται, αποκτώντας περισσότερο λαογραφικό χαρακτήρα.²⁶⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παρουσιάζεται τη δεκαετία του 1990 μέσω των νέων αναλυτικών προγραμμάτων και των νέων σχολικών εγχειριδίων.

Τη σημερινή εποχή η τοπική με τη γενική ιστορία στην εκπαιδευτική διαδικασία διαχωρίζονται για πρακτικούς λόγους μια και είναι αποδεκτή η σχέση αλληλοσυμπλήρωσης μεταξύ τους και δεν υφίσταται ξεχωριστός τρόπος προσέγγισης. Η τοπική ιστορία αποτελεί πρόσφορο έδαφος για μια σύγχρονη διδακτική προσέγγιση σε αντιδιαστολή με την αφηγηματική διδασκαλία του μαθήματος, καθώς ως προς το περιεχόμενο συνδέει το προσφιλές τοπίο με την ιστορία και ως προς τη μέθοδο συνδέει το βίωμα με τη γνώση. Για να γίνει αντιληπτό από τα παιδιά απαιτείται η εκπαιδευτική διαδικασία να ακολουθεί ένα προκαθορισμένο διδακτικό πλάνο.²⁶⁷ Αυτό για την τοπική ιστορία δύναται να περιλαμβάνει δραστηριότητες που αξιοποιούν τις βιβλιογραφικές αναφορές, την έρευνα στο τοπίο, την

²⁶³ Ausubel (1968) vi.

²⁶⁴ Παληκίδης (2010) 15-17.

²⁶⁵ Λεοντσίνης, 2 (Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 88).

²⁶⁶ Ρεπούση, 3-4. (Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 86 και 87).

²⁶⁷ Ρεπούση, 1-2. (Βλ. Βιβλιογραφία, σ. 88).

προφορική συλλογή πληροφοριών συνδυαστικά με τις δυνατότητες μέσω της χρήσης των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου.²⁶⁸

²⁶⁸ Ματσαγγούρας (2000) 495-497.

4. Εκπαιδευτικά προγράμματα

4.1. Σκοπός δημιουργίας εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Τα μνημεία του παρελθόντος και τα αρχαία αντικείμενα δημιουργήθηκαν από τους προγόνους μας σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, με σκοπό να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες ανάγκες και να επιτελέσουν λειτουργίες στο πλαίσιο της κοινωνίας που τα δημιούργησε. Τα μνημεία, τα ερείπια αυτών και τα εκθέματα των μουσείων, αποκομμένα από το αρχικό τους περιβάλλον, μας δίνουν πληροφορίες που ερμηνεύοντάς τες αποκτούν σημασία και νόημα. Η οργανωμένη και συστηματική διαμεσολάβηση μπορούν να αποκαλύψουν στον ενδιαφερόμενο πολλά για το κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν.

Σήμερα επιχειρείται να μετατραπεί ο μέχρι πρότινος παθητικός αποδέκτης μιας ξενάγησης σε ενεργό επισκέπτη. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που δημιουργούνται σε χώρους πολιτισμού.

Με τον όρο «εκπαιδευτικό πρόγραμμα», νοείται η οργανωμένη επίσκεψη σε οποιονδήποτε χώρο πολιτισμού ή μουσείο μιας μικρής ομάδας συγκεκριμένης ηλικίας. Για αυτό κατά κύριο λόγο απευθύνονται ως επί το πλείστον σε ομάδες που δεν ξεπερνούν τα τριάντα άτομα, όπως υπαγορεύει ο χώρος και η δραστηριότητα.

4.2. Χαρακτηριστικά εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Το εκάστοτε πρόγραμμα αποκτά συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνεται, μια οικογένεια, Άτομα με Αναπηρίες (ΑμεΑ), εθνικές ή θρησκευτικές μειονότητες. Κοινός στόχος των προγραμμάτων είναι να αποφευχθεί η εξαντλητική περιήγηση των ατόμων στον χώρο και για αυτό έχουν κάποια χαρακτηριστικά. Δομούνται γύρω από καθορισμένους στόχους, έχουν δομημένες δραστηριότητες γύρω από ένα μόνο θέμα και συγκεκριμένη διάρκεια που είναι συνήθως μιάμιση ώρα.

4.3. Αξιοποίηση αντικειμένων

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αξιοποίηση αντικειμένων γύρω από τα οποία οργανώνονται δραστηριότητες που προκαλούν την άμεση κινητοποίηση των μαθητών και την ερευνητική τους διάθεση. Τα αντικείμενα μετατρέπονται σε σημαντική πηγή πληροφοριών όταν αναζητηθεί το υλικό τους, οι φυσικές ιδιότητές τους, η χρήση τους και η πορεία τους στον χρόνο. Μελετώντας αντικείμενα τα παιδιά αναπτύσσουν ποικίλες δεξιότητες. Καλλιεργούν την κριτική τους ικανότητα και αναπτύσσουν ποικίλες δεξιότητες, όπως αυτές της παρατήρησης, της σύγκρισης, της ταξινόμησης, της κατανόηση της σχέσης

αιτίου αποτελέσματος, της διατύπωση υποθέσεων, αιτιολογικών, ερμηνευτικών προτάσεων και της εξαγωγής συμπερασμάτων. Τα αντικείμενα γίνονται η αφετηρία για την προσέγγιση αφηρημένων εννοιών όπως χρόνος, ιστορική αλλαγή, πολιτισμικές ή κοινωνικές διαφορές.

4.4. Σχεδιασμός προγράμματος- μεθοδολογία

Προκειμένου να σχεδιαστεί ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα αξιοποιούνται στοιχεία μεθοδολογίας, τεχνικές και μέσα από διάφορες τέχνες και επιστήμες όπως η ιστορία, η παιδαγωγική, τα εικαστικά, το θέατρο, η ψυχολογία, η μουσική κ.ά. Έτσι αξιοποιείται η *δεικτική* μέθοδος στην παρουσίαση εποπτικού υλικού (χάρτες, διαφάνειες, προπλάσματα, μακέτες, κλπ, η *διαλεκτική* μέθοδος στην αλληλεπίδραση μεταξύ των παιδιών και του συντονιστή του προγράμματος, το *θεατρικό παιχνίδι*, η δημιουργική έκφραση μέσα από κατασκευές.

Ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα χωρίζεται συνήθως σε τρία στάδια:

- α) Προετοιμασία πριν από την επίσκεψη: Ανάλυση σκοπού επίσκεψης, σύνδεση με αναλυτικό πρόγραμμα, αξία της επίσκεψης λόγω της αξίας του αυθεντικού, συζήτηση για τη συμπεριφορά στον χώρο.
- β) Επίσκεψη στον χώρο που υλοποιείται το πρόγραμμα το γενικό περίγραμμα της οποίας περιλαμβάνει: 1) Εισαγωγή: Σύνδεση με την εποχή στην οποία αναφέρεται το πρόγραμμα, 2) Κυρίως Θέμα: Δράσεις, 3) Κλείσιμο: Εικαστική δραστηριότητα, 4) Αξιολόγηση.
- γ) Δραστηριότητες μετά την επίσκεψη προς εμπέδωση πληροφοριών, εικαστικών δημιουργιών, κείμενο για εφημερίδα σχολείου.

Συμπεράσματα

Κάθε άνθρωπος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον τόπο του και η προσωπικότητά του συντίθεται από τα βιώματά του. Η περιπλάνηση στον χώρο νοηματοδοτείται διαφορετικά όταν συνυπάρχει με τη γνώση. Ειδικότερα, όταν αποσκοπούμε στην εκμάθηση πληροφοριών από παιδιά, κρίνεται αναγκαίο αφενός να ανιχνεύεται η προσφορότερη εκπαιδευτική μεθοδολογία και αφετέρου να αξιοποιείται.

Για τη συγγραφή της ιστορίας αξιοποιούνται πέρα από τις γραπτές πηγές και άλλου τύπου τεκμήρια, όπως προφορικές παραδόσεις, μαρτυρίες και ίχνη του υλικού πολιτισμού. Οι μαθητές/-τριες βλέποντας, εξετάζοντας, μελετώντας έναν ιστορικό χώρο εξοικειώνονται στην παρατήρηση, την περιγραφή, καλλιεργούν τη φαντασία τους, γνωρίζουν πρόσωπα και κατανοούν τις αποφάσεις τους σχηματίζοντας μια πληρέστερη εικόνα του παρελθόντος. Επιπλέον η μελέτη του τοπικού περιβάλλοντος τους δίνει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανίχνευση της ιστορίας. Τα παιδιά κάνουν τις συσχετίσεις μεταξύ τοπικής και γενικής ιστορίας και πλάθουν το προσωπικό τους ιστορικό αφήγημα.

Το καταλληλότερο πλαίσιο για την κατάκτηση της γνώσης προσφέρει η βιωματική μάθηση. Η γνώση δομείται ενεργά μέσα από τις δραστηριότητες που συσχετίζονται με τα νοητικά σχήματα από προϋπάρχουσες εμπειρίες του ατόμου. Πέρα από τα γνωστικά οφέλη ιδιαίτερα σημαντική είναι η τόνωση της αυτοπεποίθησης του παιδιού, αφού συνειδητοποιεί τις δυνατότητές του και η ομαλή κοινωνικοποίηση του, επειδή για την υλοποίηση των δραστηριοτήτων απαιτείται η συνεργασία, η επικοινωνία, η λήψη αποφάσεων και πρωτοβουλιών. Επιπλέον με τις δραστηριότητες καλλιεργείται η φαντασία, η κριτική σκέψη των παιδιών και η ενσυναίσθηση, δηλαδή η αναγνώριση των συναισθημάτων και της συμπεριφοράς των άλλων. Η παρούσα εργασία αποτελεί έναν ακόμη τρόπο να αφουγκραστούμε τα παλίμψηστα.

Η ιστορία της Μονεμβασίας του πρώτου μέρους, η χωροταξική της περιγραφή και οι θεωρίες της βιωματικής μάθησης συγκεράστηκαν για την εκπόνηση του εκπαιδευτικού προγράμματος αναφορικά με τη Μονεμβασία. Αρχικά επιλέχτηκε η ηλικιακή ομάδα στην οποία θα απευθύνεται το πρόγραμμα καθώς και ότι θα αφορά την καστροπολιτεία ως σύνολο, χωρίς να εστιάζει στην ιστορία της, στον τρόπο οχύρωσής της, στις εκκλησίες της ή στον ποιητή της. Τα προαναφερθέντα μπορούν να αποτελέσουν θέμα άλλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Έτσι σχηματίστηκε η κατευθυντήρια γραμμή για την θέσπιση των στόχων. Για την επίτευξη κάθε στόχου, άλλοτε γινόταν πρώτα η επιλογή του είδους της δραστηριότητας (δραματοποίηση, κατασκευή) και έπειτα του υλικού που θα την πλαισίωνε

και άλλοτε το αντίστροφο. Η επαφή με τα παιδιά στο δημοτικό σχολείο για περισσότερο από μια δεκαπενταετία αποτέλεσε σπουδαίο οδηγό στην εκπόνηση του εκπαιδευτικού προγράμματος που παρουσιάζεται αναλυτικά στο παράρτημα.

Δομείται σε τρία μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζεται με συνοπτικό τρόπο η ταυτότητα του προγράμματος, δηλαδή δίνονται πληροφορίες για το θέμα, τη διάρκεια, τον τόπο υλοποίησης των δράσεων και μια πολύ σύντομη περιγραφή του. Στο δεύτερο μέρος καταγράφονται οι στόχοι του προγράμματος κατηγοριοποιημένοι με κριτήριο τον κλάδο με τον οποίο σχετίζονται όπως την Έρευνα, την Παιδαγωγική, τις Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνίας, των Μαθητικών και της Λογοτεχνίας. Ακολουθεί η λεπτομερής παρουσίαση κάθε δραστηριότητας ξεχωριστά, με τον στόχο που εξυπηρετεί και το υποστηρικτικό υλικό που απαιτείται για την υλοποίησή της. Στο τρίτο μέρος δίδεται συνοδευτικό υλικό για να αξιοποιηθεί στις δραστηριότητες και η βιβλιογραφία.

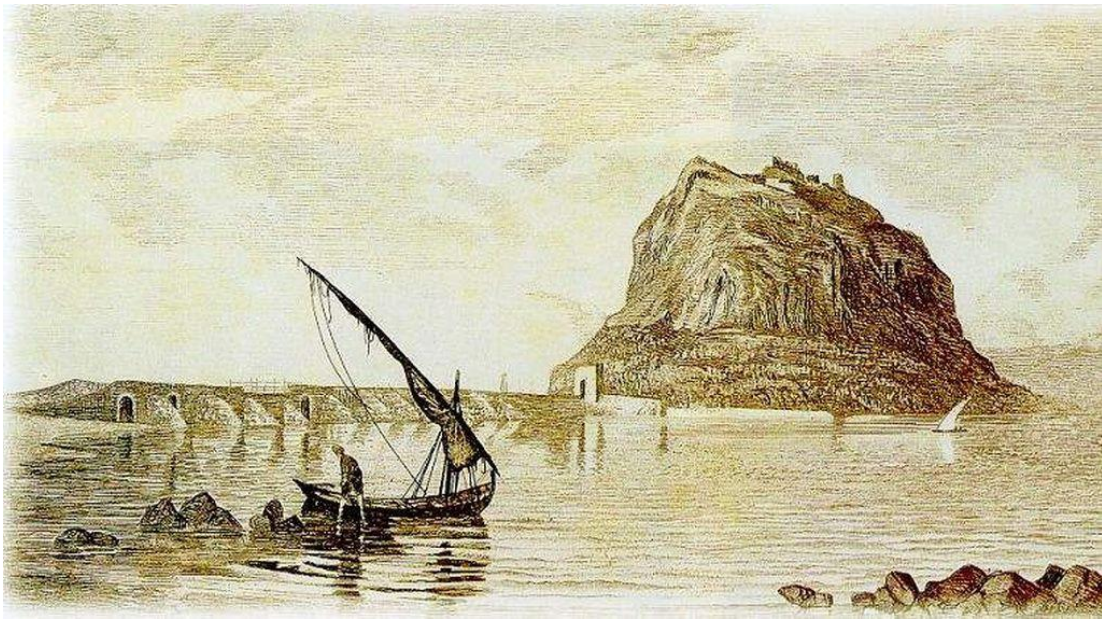
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ιστορία
στα βυζαντινά χρόνια
Ε΄ Δημοτικού

Τίτλος:
«Μονεμβασία – Το δυσάλωτο κάστρο »

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΓΑΚΟΥ

Μυστράς, 2022

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Τίτλος

Μονεμβασία –Το δυσάλωτο κάστρο

Δημιουργός

Καργάκου Γεωργία

Διδακτικό αντικείμενο

Ιστορία

(Προτεινόμενη) Τάξη

Ε΄ Δημοτικού

Χρονολογία

Απρίλιος 2022

Διδακτική/θεματική ενότητα

Ιστορία Ε΄

Τοπική ιστορία

Διαθεματικό

Ναι - Γεωγραφία, Γλώσσα, ΤΠΕ, Μαθηματικά, Αισθητική Αγωγή, Θρησκευτικά

Χρονική διάρκεια

7 ώρες

Χώρος

I. Φυσικός χώρος

Εντός σχολείου: αίθουσα διδασκαλίας, καστροπολιτεία Μονεμβασίας, αίθουσα ηλεκτρονικών υπολογιστών

II. Εικονικός χώρος: ιστολόγιο τάξης

Προϋποθέσεις υλοποίησης για δάσκαλο και μαθητή

- Οι μαθητές/-τριες να είναι εξοικειωμένοι με τη μέθοδο της εργασίας σε ομάδες.
- Ο εκπαιδευτικός και οι μαθητές/-τριες να είναι σε θέση να κάνουν ιστοεξερευνήσεις στο διαδίκτυο.

Εφαρμογή στην τάξη

Το συγκεκριμένο πρόγραμμα είναι πρόταση διδασκαλίας.

B. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ /ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Με το παρόν εκπαιδευτικό πρόγραμμα αναδεικνύεται η συνεισφορά της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας με βιωματικό τρόπο στην ανάπτυξη πολιτισμικής συνείδησης στους μαθητές/-τριες. Ως πολιτισμική συνείδηση νοείται η δεξιότητα με την οποία το άτομο

αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα του πολιτισμού και αναπτύσσει ενδιαφέρον για αυτόν.²⁶⁹ Η τοπική ιστορία καταπιάνεται με το κοντινό και το συγκεκριμένο λειτουργώντας συμπληρωματικά στη γενική ιστορία της σχολικής πραγματικότητας και τη μεθοδολογία του σχολικού βιβλίου.²⁷⁰ Με την ολοκλήρωση του προγράμματος οι μαθητές/τριες συνειδητοποιούν ότι ο σύγχρονος κόσμος αποτελεί συνέχεια του παρελθόντος και ο ιστορικός ορίζοντας συνδέεται ευθέως με τον σημερινό τρόπο ζωής μας.²⁷¹

Γ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύλληψη και θεωρητικό πλαίσιο

Η καστροπολιτεία της Μονεμβασίας είναι ένα θέμα συνυφασμένο με την καθημερινότητα των κατοίκων της, καθώς πρόκειται για μια βυζαντινή πόλη γεμάτη ζωή. Σύμφωνα με το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ως βασικός στόχος τίθεται η καλλιέργεια του ενδιαφέροντος για θέματα που αφορούν στην πολιτισμική κληρονομιά, η κατανόηση στο μέτρο του δυνατού του τρόπου διαβίωσης των προγόνων μας, η ικανότητα συγκρίσεων παρελθόντος, παρόντος καθώς και η διάκριση αλλαγών άμεσα συσχετισμένων με καθημερινές συνήθειες, γεγονότα ή άλλου τύπου πολιτιστικά στοιχεία.²⁷²

Στόχος της δουλειάς του εκπαιδευτικού με τα παιδιά, όπως αναφέρει ο Husbands είναι τα τελευταία να συγκροτήσουν την προσωπική τους ερμηνεία για το παρελθόν, βασιζόμενα στη δική τους έρευνα.²⁷³ Το παρόν εκπαιδευτικό πρόγραμμα εκπονήθηκε επειδή κρίθηκε πως η διδακτική προσέγγιση της καστροπολιτείας της Μονεμβασίας βασισμένη στις θεωρίες της βιωματικής μάθησης θα είναι ιδιαίτερα επωφελής και ενδιαφέρουσα για τα παιδιά.

Δ. ΣΚΕΠΤΙΚΟ -ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΟΥΣ

Στόχοι σε σχέση με την Παιδαγωγική - Κριτική σκέψη

Με το πρόγραμμα αυτό επιδιώκεται οι μαθητές και οι μαθήτριες:

- Να κατανοούν βασικές ιστορικές έννοιες και να προβαίνουν σε απλές γενικεύσεις.
- Να κάνουν σύγκριση μεταξύ ιστορικών γεγονότων, βρίσκοντας ομοιότητες και διαφορές.

²⁶⁹ European Union (2016) 16.

²⁷⁰ Mumford (1996).

²⁷¹ Εφημερίδα της Κυβέρνησης (2021).

²⁷² ΥΠΕΠΘ (2002) 715.

²⁷³ Husbands (2004) 41.

- Να αναπτύξουν δεξιότητες αναζήτησης και αξιοποίησης της ιστορικής γνώσης.
- Να αντιληφθούν πως μέσα από ιστορικά πρόσωπα πραγματοποιείται η υπεράσπιση της ελευθερίας, της δημοκρατίας και των κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων.
- Να συνειδητοποιήσουν τις σταδιακές ή ραγδαίες αλλαγές που συντελέστηκαν και τον αντίκτυπο αυτών στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Στόχοι σε σχέση με την Επιστημονικότητα - Διαθεματικότητα

- Να αποκτήσουν ένα βασικό ιστορικό λεξιλόγιο.
- Να αντλούν στοιχεία από άλλα μαθήματα για τη μελέτη της Ιστορίας.
- Να αξιοποιούν οπτικοακουστικό υλικό, έργα τέχνης και λογοτεχνικά κείμενα της κάθε ιστορικής περιόδου.

Στόχοι σε σχέση με τις ΤΠΕ

- Να αξιοποιούν τις Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνίας για τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος.

Στόχοι σε σχέση με την Έρευνα

- Να ασκηθούν στην ψηφιακή και στην επιτόπια πρόσβαση για την εύρεση ιστορικών στοιχείων που διαθέτουν οι αρχαιολογικοί χώροι, τα μουσεία και οι βιβλιοθήκες.
- Να κατακτούν τη γνώση μέσω της διερευνητικής μάθησης με τρόπο δημιουργικό και κριτικό.

Γνώσεις για τη Λογοτεχνία

- Να έρθουν σε επαφή με κείμενα που ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και πραγματεύονται το ίδιο θέμα και να κατανοήσουν ότι η ευρύτερη περιοχή της Μονεμβασιάς είναι ένα διαχρονικό θέμα διερεύνησης και μάλιστα από διάφορα πρίσματα.

Γνώσεις για τα Μαθηματικά

- Να αναπτύξουν την ικανότητα προσέγγισης του ιστορικού χρόνου και των ανάλογων όρων.

Γραμματισμοί

Με το σενάριο αυτό επιδιώκεται οι μαθητές και οι μαθήτριες να μπορούν:

- Να συγκρίνουν και να συνεξετάζουν κείμενα που έχουν κοινό θέμα.
- Να παράγουν δικό τους λόγο μέσα από τον οποίο θα παρουσιάζεται η άποψή τους για το θέμα.
- Να αξιοποιούν πληροφορίες από ποικίλες πηγές (βίντεο, τραγούδια, φωτογραφίες).

- Να κατανοούν τον υπομνηματισμό ενός χάρτη και να προσλαμβάνουν από αυτόν την ιστορική ύλη.

Ειδικότεροι στόχοι:

- Να προσεγγίσουν βιωματικά το Κάστρο και να το αντιληφθούν ως Μνημείο Πολιτισμού.
- Να κατανοήσουν τη σπουδαιότητα που διαδραματίζουν τα κάστρα στην ιστορία.
- Να ανιχνεύσουν την ιστορία του Κάστρου και τη στρατηγική θέση του.
- Να εντοπίσουν στοιχεία της αρχιτεκτονικής του.
- Να αναγνωρίσουν τις επεμβάσεις των εκάστοτε κατακτητών.
- Να εντοπίσουν την παλαιά και τη νέα χρήση κτιρίων και αντικειμένων.
- Να εκτιμήσουν τη σημασία της ασφάλειας και της ειρήνης.

Διδακτικές πρακτικές

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ακολουθεί την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία. Οι μαθητές εργάζονται ομαδικά στις διάφορες φάσεις (στην τάξη, στο κάστρο της Μονεμβασιάς και στο εργαστήριο πληροφορικής), αλλά υπάρχει και μία ατομική εργασία δημιουργικής έκφρασης. Οι ομάδες εργάζονται με διαφοροποιημένα φύλλα εργασίας, ανάλογα με το θέμα που καταπιάνονται. Οι εργασίες ολοκληρώνονται στο πλαίσιο του σχολικού ωραρίου και είναι προϊόν συνεργασίας και αλληλεπίδρασης μέσα στην ομάδα.

Ε. ΛΕΠΤΟΜΕΡΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΠΡΟΤΑΣΗΣ

Αφετηρία

Στο εγχειρίδιο ιστορίας της Ε΄ Δημοτικού αφιερώνεται διδακτικός χρόνος για την ενασχόληση με την τοπική ιστορία. Παρουσιάζεται λοιπόν ο χώρος της καστροπολιτείας της Μονεμβασιάς με την πλούσια ιστορία του ως θέμα προς διερεύνηση, ανακάλυψη και δημιουργία.

Σύνδεση με τα ισχύοντα στο σχολείο

Το πρόγραμμα αξιοποιεί κείμενα, χάρτες, κυρίως από την Δ' ενότητα και εξής του σχολικού εγχειριδίου *Ιστορία - Στα Βυζαντινά χρόνια* της Ε΄ Δημοτικού.

Αξιοποίηση των ΤΠΕ

Στο πρόγραμμα αξιοποιείται ο επεξεργαστής κειμένου με τις δυνατότητες μορφοποίησης που παρέχει, καθώς και το πρόγραμμα δημιουργίας εννοιολογικού χάρτη για την απεικόνιση των συσχετίσεων μεταξύ των γεγονότων, αλλά και γενικότερα το διαδίκτυο. Τέλος, η αξιοποίηση

του ιστολογίου αποσκοπεί στην κοινοποίηση των εργασιών των μαθητών/-τριων ωθώντας τους στην ενεργότερη συμμετοχή τους στις δραστηριότητες.

Υποστηρικτικό/εκπαιδευτικό υλικό

Ενημερωτικά φυλλάδια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας,

Ταξιδιωτικοί οδηγοί

Ιστοσελίδες

Καστρολόγος: www.kastra.eu

Ψηφιακό σχολείο

Προγράμματα-λογισμικά

Text 2 Mind Map (για τη δημιουργία εννοιολογικού χάρτη)

Α' φάση: Ιστορία Καστροπολιτείας (3 ώρες)

Στόχος

Να εντοπίσουν οι μαθητές/-τριες τα σπουδαιότερα ιστορικά γεγονότα και τις χρονικές περιόδους στις οποίες διακρίνεται η ιστορία της Μονεμβασίας, να δουν την πορεία που ακολουθούν τα γεγονότα και να τα συνδέσουν με τη γενική ιστορία, να συνεργαστούν και να εκφραστούν δημιουργικά.

1η δραστηριότητα- κατασκευή σελιδοδείκτη

υποστηρικτικό υλικό

- Πρόγραμμα παρουσίασης
- χαρτόνια σε μέγεθος σελιδοδείκτη

Οι μαθητές/-τριες σχηματίζουν ομάδες των τεσσάρων ατόμων με τη βοήθεια του εκπαιδευτικού. Ξεκινάει η προβολή της παρουσίασης της ιστορίας της Μονεμβασίας κάνοντας χρήση του προγράμματος power point, το οποίο αποτελεί αφορμή για να συζητηθούν θέματα της τοπικής ιστορίας. Ο εκπαιδευτικός μοιράζει στους μαθητές χαρτόνια σε μέγεθος σελιδοδείκτη, ώστε ο καθένας να δημιουργήσει τον δικό του σελιδοδείκτη με τις περιόδους στις οποίες διακρίνεται η ιστορία της Μονεμβασίας. Για αυτό είναι χρήσιμο κάθε ομάδα να κρατά τις απαραίτητες σημειώσεις.

2η δραστηριότητα - παιχνίδι συνεργασίας «Η γέφυρα»

υποστηρικτικό υλικό

- ύφασμα
- κουτί με κάρτες

Ο εκπαιδευτικός τοποθετεί σε ένα κουτί κάρτες με ιστορικά γεγονότα. Τοποθετεί ένα κομμάτι ύφασμα στο δάπεδο το οποίο αντιπροσωπεύει τη γέφυρα που οδηγεί στο κάστρο. Έπειτα καλεί τους μαθητές να επιλέξουν μία κάρτα και να σταθούν πάνω στη γέφυρα. Τους εξηγεί πως σκοπός του παιχνιδιού είναι, χωρίς να δείξουν την κάρτα τους και χωρίς να πέσουν από τη γέφυρα, να σταθούν με τη σειρά που έχουν συμβεί τα γεγονότα.

3η δραστηριότητα- Κατασκευή ιστοριογραμμής

υποστηρικτικό υλικό

- χαρτί του μέτρου ή χαρτοταινία χρονολογημένη

Όπως τα παιδιά έχουν τοποθετηθεί με τη σειρά στη «γέφυρα», κολλούν την κάρτα τους πάνω στην ιστοριογραμμή. (βοηθητικό είναι οι κάρτες να έχουν ταινία διπλής όψης στο πίσω μέρος)

4η δραστηριότητα – Δραματοποίηση

Στόχοι

Να καλλιεργηθεί η ενσυναίσθηση, να αναπτυχθεί η αλληλοκατανόηση και αποδοχή της διαφορετικής άποψης, να προβούν σε ανάληψη αποφάσεων.

υποστηρικτικό υλικό

- Φύλλο εργασίας

Κάθε ομάδα παίρνει από τον εκπαιδευτικό ένα απόσπασμα και καλούνται οι μαθητές α) να το δραματοποιήσουν και β) να το συσχετίσουν με την αντίστοιχη χρονική περίοδο της ιστορίας της Μονεμβασίας.

Πριν ολοκληρωθεί η Α΄ φάση, ο εκπαιδευτικός χωρίζει τους μαθητές/-τριες σε τρεις ομάδες που θα εργαστούν στη Β΄ φάση. Την ομάδα των στρατιωτικών, την ομάδα των αρχιτεκτόνων και την ομάδα των οικοδόμων. Με αυτήν την ιδιότητα τα παιδιά θα πρέπει να αναζητήσουν πληροφορίες, να φωτογραφίσουν και να παρουσιάσουν, τελικά, όλο το υλικό που συγκέντρωσαν. Προκειμένου η αναζήτηση των πληροφοριών να μην γίνει εκ του μηδενός, ο εκπαιδευτικός δίνει τα σχετικά φύλλα εργασίας. Στις ομάδες τους οι μαθητές συζητούν για τις γνώσεις που έχουν για το θέμα τους και σχεδιάζουν πώς θα το προσεγγίσουν.

Β΄ φάση: Αρχιτεκτονική (4 ώρες)

Στόχοι

Να κατανοήσουν τα παιδιά τη σημασία της τοποθεσίας στην επιλογή της ίδρυσης της πόλης της Μονεμβασιάς και στην ανάπτυξή της. Να συνειδητοποιήσουν την επιρροή των γενικότερων εξελίξεων στην πορεία της ιστορίας του κάστρου, να εμπλουτίσουν το λεξιλόγιό τους, να γνωρίσουν την πολεοδομική οργάνωση της Καστροπολιτείας ως μεσαιωνικής πόλης, να αναδείξουν τη σχέση μεταξύ φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος, να ανιχνεύσουν ομοιότητες και διαφορές με τη σύγχρονη πόλη και να καλλιεργήσουν στάση σεβασμού απέναντι στα μνημεία πολιτισμού.

Πριν από την επίσκεψη

Οι μαθητές στις ομάδες τους –στρατιώτες, αρχιτέκτονες, οικοδόμοι– οργανώνουν το υλικό που συγκέντρωσαν και γίνεται η σχετική συζήτηση για την αρμόζουσα συμπεριφορά στο χώρο της καστροπολιτείας.

Επίσκεψη

Οι μαθητές/-τριες στις προκαθορισμένες ομάδες παίρνουν πληροφορίες από την αρχαιολόγο και περιηγούνται στο χώρο προκειμένου να συλλέξουν επιπλέον στοιχεία και φωτογραφίες. Επεξεργάζονται και συμπληρώνουν τα φύλλα εργασίας. Ο συνοδός της κάθε ομάδας παρεμβαίνει βοηθητικά, όποτε χρειαστεί. Έπειτα συγκεντρώνονται στη μεγάλη τάπια για την πραγματοποίηση ενός παιχνιδιού.

Δραστηριότητα- Παιχνίδι «Με τα σωστά εργαλεία»

Υποστηρικτικό υλικό

- Φάκελοι με ερωτήματα
- Σταυρόλεξα

Οι μαθητές μοιράζονται σε δύο ομάδες: τους ιστορικούς και τους αρχιτέκτονες. Στον χώρο βρίσκονται φάκελοι με ερωτήματα. Τα ερωτήματα έχουν μονολεκτικές απαντήσεις οι οποίες συμπληρώνουν το σταυρόλεξο των ιστορικών και των αρχιτεκτόνων αντίστοιχα. Κάθε σωστή απάντηση δίνει έναν πόντο στην ομάδα της, ενώ κάθε λανθασμένη δίνει πόντο στην άλλη ομάδα. Οι μαθητές παραλαμβάνουν το σταυρόλεξο και αρχίζουν να αναζητούν τους φακέλους τους. Αν συνειδητοποιήσουν ότι έχουν φάκελο με ερώτημα της άλλης ομάδας τον επιστρέφουν εκεί που τον βρήκαν. Νικήτρια είναι ομάδα με τους περισσότερους πόντους.

Μετά την επίσκεψη

Οι μαθητές στο μάθημα της Πληροφορικής οργανώνουν το φωτογραφικό υλικό τους για την παρουσίαση που θα ακολουθήσει στην ολομέλεια της τάξης. Η παρουσίαση μπορεί να είναι αποκλειστικά ψηφιακή ή να είναι σε οποιαδήποτε άλλη έντυπη μορφή. Τα παιδιά πάντα έχουν ευφάνταστες ιδέες. Την παρουσίαση ακολουθεί μια συζήτηση στην ολομέλεια όπου καθένας και καθεμιά θα εκφράσει τα συναισθήματά του σχετικά με τις δράσεις.

6^ο μ.Χ. αιώνα - Άκρα Μινώα

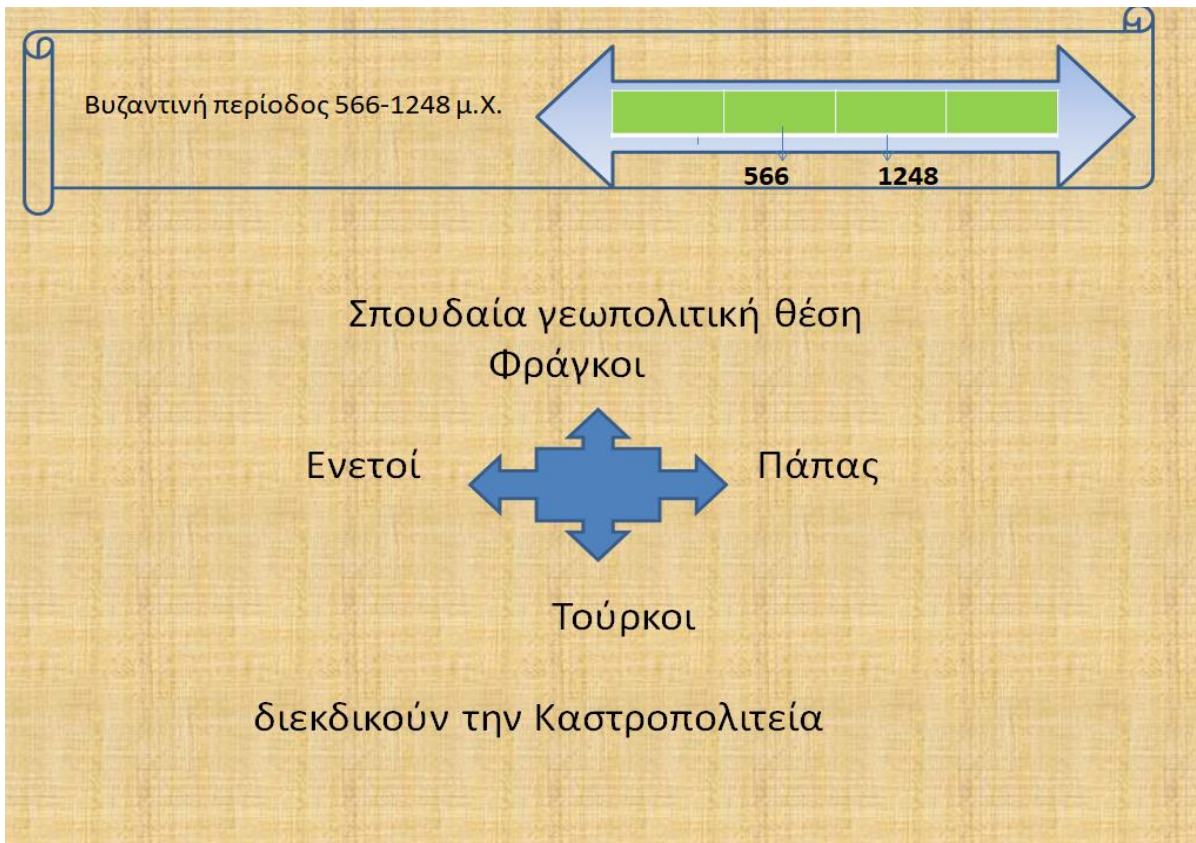
375 μ.Χ. ισχυρός σεισμός

Μετατροπή σε νησί
Μονεμβασία = μόνη + έμβαση

582 μ. Χ. Λακωνία επιδρομές Αβάρων
Δημιουργία Πάνω Πόλης και γέφυρας

1204 μ.Χ. Άλωση της Πόλης από
Φράγκους

Η Μονεμβασιά **απόρθητη**
για περισσότερο από

40 χρόνια

Οι Φράγκοι βάζουν σκοπό να την
κατακτήσουν

3 χρόνια πολιορκίας

**Γουλιέλμος
Βιλλεαρδουίνος**

Παραδόθηκαν με όρους

Φραγκοκρατία (1248 - 1262 μ.Χ.)

1263 - 1394 μ.Χ.
Χρυσόβουλλα – ακμή

πειρατεία

Rogier di Lauria (Ρογήρο ντε Λαούριο)

1443

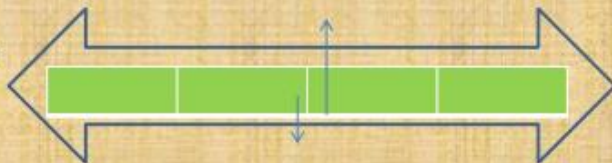
Προστασία από Δεσποτάτο Μυστρά

1453

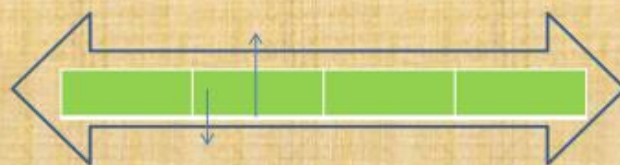
- Μωάμεθ καταλύει Μυστρά (1460)
 απεσταλμένοι του στη Μονεμβασία
 Προστασία από Πάπα Πίο Β'

- Προσπάθεια αφελληνισμού
- φόροι

ενετοτουρκικός πόλεμος για Πελοπόννησο
 Βενετοί παραδίδουν το κάστρο

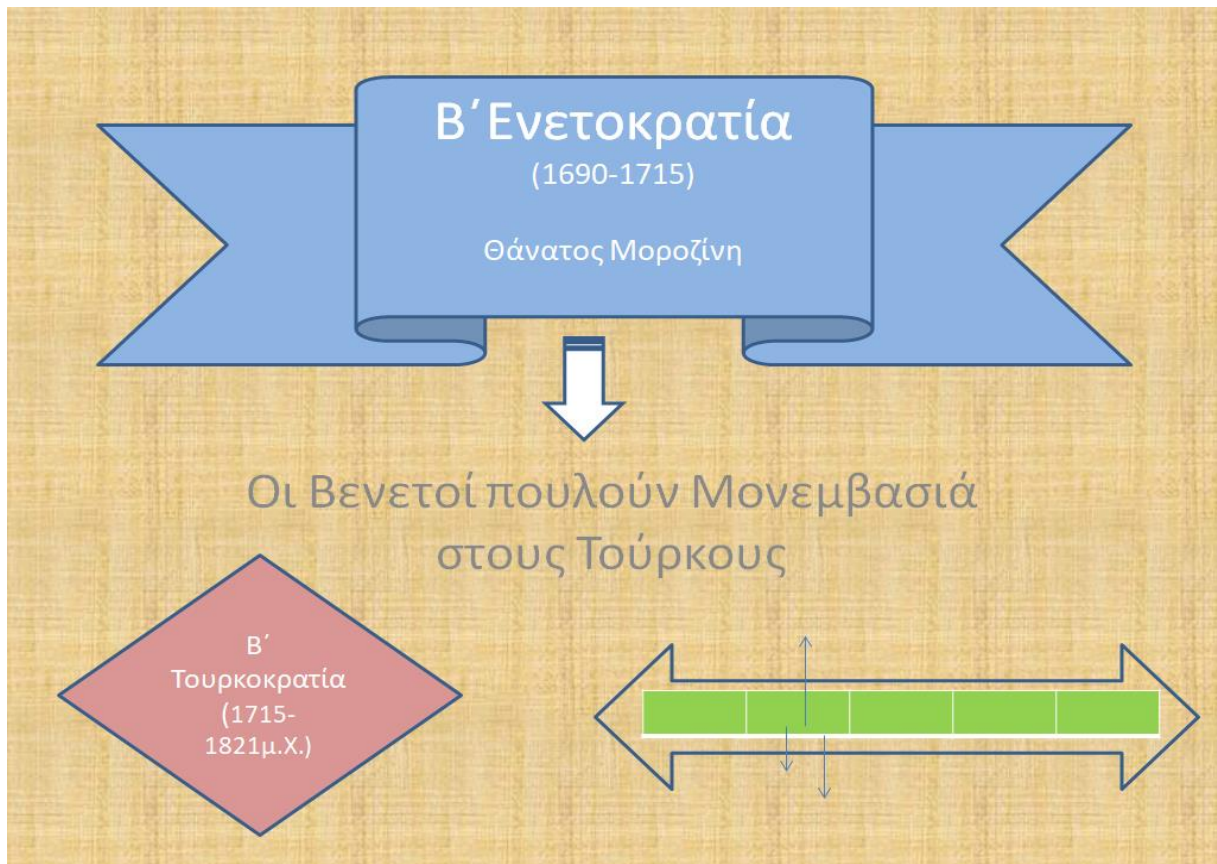
Μενεξέ καλεσι

3 πολιορκίες

Φραγκίσκο Μοροζίνη

Σκίτσο με αεροπλάνο του οπισθίου ορεινού όρους Βιθυνίας, 1890

1463- Η τελευταία που έπεσε

1821- Το πρώτο κάστρο που ελευθερώθηκε

Α΄ ΦΑΣΗ -ΙΣΤΟΡΙΑ- ΚΑΡΤΕΣ ΓΙΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙ ΓΕΦΥΡΑΣ

165 μ.Χ. αναφορά Πausανία για την «Άκρα Μινώα»	8ος αι. Μονεμβασία σπουδαίος συγκοινωνιακός σταθμός	1453 ΑΛΩΣΗ ΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΡΚΟΥΣ
330 μ.Χ. εγκαίνια Κωνσταντινούπολης	9ος αι. πειρατικές επιδρομές	1463-1540 Περίοδος Α΄ Ενετοκρατίας
365 μ.Χ. Μετατροπή χερσονήσου (άκρα) σε νησί από σεισμό	10ος-11ος αι. ναυτικό εμπορικό κέντρο	1540 Παράδοση κάστρου στους Τούρκους αμαχητί
395 μ.Χ. διαμελισμός ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (ανατολική- δυτική)	1204 ΑΛΩΣΗ Πόλης από Φράγκους	1540-1690 Περίοδος Α΄ Τουρκοκρατίας
395 μ.Χ. Λάκωνες δημιουργούν πόλη στο πάνω μέρος βράχου	12 ^{ος} αι. βασικό κέντρο εμπορίου	1690 Παράδοση κάστρου στα στρατεύματα δόγη Φραγκίσκου Μοροζίνι
588 μ.Χ. ίδρυση Πάνω Πόλης	1248-1262 Φραγκοκρατία -Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος (3χρονη πολιορκία)	1690-1715 Περίοδος Β΄ Ενετοκρατίας
747 μ.Χ. λοιμική επιδημία διαδίδεται από Δύση	1261 μ.Χ. η Πόλη σε βυζαντινά χέρια (Μιχαήλ Η΄)	1715 Παράδοση κάστρου στους Τούρκους αμαχητί
	14ος αι. προνόμια εκκλησιαστικά-οικονομικά	1715-1821 Περίοδος Β΄ Τουρκοκρατίας

Απόσπασμα 1ο

« Αγάδες, επειδή φαίνεται ότι η εφετεινή εσοδεία των καρπών θα είναι μεγάλη και ημείς έχομεν εδώ τόσον καρπόν, καλόν θά ήτο νά μοιράσωμεν αυτόν εις τους χωρικούς της επαρχίας, οι οποίοι πεινούν και όταν θερισθούν οι νέοι καρποί, (όταν προέβλεπε ότι θα είχε κηρυχθεί η επανάσταση, όπως και έγινε), γεμίζοντας τάς αποθήκας μέ νέα σιτάρια, διότι είναι φόβος μήπως τά υπάρχοντα, εάν μείνουν ακόμη έναν χρόνο σαπίσουν».²⁷⁴

Τα λόγια του πρώτου από τους προύχοντες Φιλικούς, σιορ Παναγιωτάκη Καλογερά, που έφερε το αξίωμα του εκκλησιαστικού Λογοθέτη και είχε την εποπτεία των οικονομικών.

Απόσπασμα 2ο

«Αγάδες μου πολυχρονεμένοι εχαθήκαμεν!! Σεις είσθε καλά ασφαλισμένοι, μόνον εμείς οι άθλιοι ραγάδες τί θά γίνωμεν! Τί τρέχει Αναγνωσταρά! τί νά σας επώ! Επλάκωσεν η Φραγκιά!! Νά, εδώ παρά κάτω έρχονται αμέτρητοι και φορούν κόκκινα και χρυσά στους ώμους τους και στα καπέλα τους, και έχουν κάτι τουφέκια με ένα σουβλί εμπρός και κάτι άλλα παράξενα πράγματα. Τί νά σας ειπώ! Σεις είσθε ασφαλισμένοι, γιατί θα κλεισθήτε εις τα κάστρα, ζτό Μισθρά, ζτήν Τριπολιτσά καί δεν έχετε τίποτε ηείς τί θα γίνωμεν θα χαθούμεν οι κακόμοιροι! Αι, η ώρα τούς έχει, όπου κι αν είναι έφθασαν».²⁷⁵

Τα λόγια του Αναγνωσταρά μια μέρα στα Λεβέτσοβα, πιθανότατα 21 ή 22 Μαρτίου, προς τους Τούρκους.

Απόσπασμα 3ο

Πρωινό 25ης Μαρτίου 1821 ένα πλοίο γεμάτο αραποσίτι αγκυροβόλησε στην παλαιά Μονεμβασιά. Οι Τούρκοι Αγάδες της Μονεμβασιάς έσπευσαν και συμφώνησαν σε σύσκεψη με τον εμποροπλοίαρχο να αγοράσουν τα 2/3 του φορτίου οι Τούρκοι και το 1/3 οι Έλληνες. Ο Παναγιωτάκης Καλογεράς που τους είχε ακολουθήσει κρυφά, όταν αυτοί (Τούρκοι) έφυγαν προς ανεύρεση ζώων για τη μεταφορά του φορτίου, είπε εμπιστευτικά στον εμποροπλοίαρχο:

²⁷⁴ Καλογεράς (1955) 130.

²⁷⁵ Παπαμιχαλόπουλος (1874) 65.

« Άκουσε καπετάνιε, οι Τούρκοι δεν έχουν παράδες να σου δώσουν, αλλά θα πάρης ένα χαρτί, για να πας στην Κωνσταντινούπολη να πληρωθής από το Τούρκικο Κουβέρνο».²⁷⁶
Έπειτα από αυτή τη συνομιλία ο πλοίαρχος αναχώρησε ενώ το φρούριο έμεινε απρομήθευτο τροφών.

Απόσπασμα 4ο

Τέλη Ιουνίου 1821. Μια σκοτεινή νύχτα ο Παναγιωτάκης Καλογεράς πήγε στην οικία του θαλασσόλυκου ψαρά Θεόδωρου Κορώνη, όπου του άνοιξε με θάρρος η σεμνή γυναίκα του Βενέτα, μόλις άκουσε σιγανή φωνή. Εκεί βρίσκονταν για προστασία οι φίλοι του Γεώργιος Λελάκης και Δημήτριος Θεοφιλάκης. Ο Καλογεράς τους είπε:

«Έρχομαι σέ σας, διότι σας γνωρίζω καλούς πατριώτας και χριστιανούς. Είχαμε και μεις Πατρίδα μεγάλην και ένδοξον. Τήν Πατρίδα αυτήν πρέπει να την ξανακάνωμεν δίδοντες και την ζωήν μας. Εγώ καθώς ξέρετε κινδυνεύω από ώρας εις ώραν να σπαραχθώ από τους Τούρκους, διότι μέ αντελήφθησαν και έγιναν θηρία, όσο βλέπουν ότι πλησιάζει το τέλος των. Φοβούμαι όμως μήπως οι απ' έξω αδελφοί μας δεν έχουν το κουράγιο να κρατήσουν ολίγον ακόμη την πολιορκίαν, μήπως διαλυθούν. Είναι λοιπόν μεγάλη ανάγκη νά μάθουν ότι οι Τούρκοι ετοιμάζονται να παραδοθούν. Αν είχα το στήθος μαρμάρينو και χάλκινο σήμαντρο την φωνήν μου, θα το εφώναζα από το τείχος και ας με κομμάτιαζαν κατόπιν οι αντίχριστοι. Τώρα δεν μένει τίποτα άλλο, παρά ο άγγελός πού θά φέρη το κρίνο του Ευαγγελισμού εις τους πολιορκητάς αδελφούς μας, κολυμβών και αψηφών τους Τούρκους και τα κύματα του πελάγους. Ποιος από εσάς θέλει να κερδίσει τον στέφανον του εθνομάρτυρος και σωτήρος;»

- «Και οι τρεις μας, Σιόρ Παναγιωτάκη, θά πέσουμε αύριο πρωί- πρωί στη θάλασσα κι' όποιος από μας σωθή θά δώσει το μήνυμά σου στους αρχηγούς»

Έπειτα ο Κορώνης πήρε από τον Καλογερά την επιστολή, η οποία ήταν κερωμένη μέσα σε μια τραχηλιά για να μην καταστραφεί από το νερό, την έκρυψε στον τράχηλό του και έκανε τον σταυρό του.

Το άλλο πρωί οι τρεις Μονεμβασιώτες Θεόδωρος Κορώνης, Γεώργιος Λελάκης και Δημήτριος Θεοφιλάκης, προσευχήθηκαν στην εικόνα του Ελκομένου και κατευθύνθηκαν προς το Πορτέλλο όπου συνάντησαν τον Τούρκο φρουρό.

- «Πού πάτε βρέ κιαφίρηδες;»

- «Να πνιγούμεν σέ βαθειά νερά, ορέ αγά. Καλύτερα θάνατος γρήγορος παρά μακρύ ψυχομάχημα. Η πείνα θερίζει τά σπλάχνα μας. Κατεβαίνουμε στη θάλασσα για κανένα

²⁷⁶ Καλογεράς, ό.π., 130.

κοχύλι, χταπόδι, αρμυρήθρα, τροφή δική μας και δική σου. Άφησέ μας και πιστεύουμε να σου φέρουμε κάτι καλό να φας.»

Πήγαν στην τοποθεσία Λειψωνά και με μια βουτιά χάθηκαν στα νερά του πελάγους. Οι Τούρκοι σκοποί από το Πάνω φρούριο τους εντόπισαν και άρχισε άγριος κανονιοβολισμός, τουφεκοβολισμός και μαζί με κραυγές μίσους, εκδίκησης και κατάρας.

Σφοδρός αντίθετος άνεμος άρχισε να πνέει που τους εμπόδιζε να προχωρήσουν

« εξηντλημένος βραδύτερον πλέει και υπολείπεται ο Κορώνης...κράτει, ψυχή μου, έλεγε και νεκαρδίωον αυτόν, εις τήν μνήμην αναφερόμενα τά γελαστά πρόσωπα των πέντε τέκνων του καί η ωραία όψις της συζύγου του, της σεμνής Βενέτας, κράτει ψυχή μου, έλεγε και ενεκαρδίωνε αυτόν η υπόσχεσις προς τόν Καλογεράν ότι θα δώσει την επιστολήν αυτού εις των πολιορκητών τας χείρας.»

Ένας κακός οiwνός του εμφανίστηκε στον εξαντλημένο Κορώνη, το πτώμα ενός γλάρου.

«κακό σημάδι, Άγια Τριάδα της Χρανάπας, βάλε το χέρι σου. Παναγία Χρυσάφίτισσα, βοήθησέ με να δώσω το γράμμα του Σιορ Παναγιωτάκη, στους αρχηγούς.»

Οι κανονιοβολισμοί είχαν τραβήξει την προσοχή των πολιορκητών που με τα τηλεσκόπια τους διέκριναν τους και έστειλαν λέμβους.

-«Σώσατε τόν τελευταίον, αυτός φέρει τό γράμμα του Καλογερά» φώναζαν ο Λελάκης και ο Θεοφιλάκης.²⁷⁷

Απόσπασμα 5ο

«1822: μαρτίου 25 ευρισκόμενος εγώ ο κάτοθεν ηπογεγραμένος εδό κάτικος εν μονεμβασία με πεδιά μου εφημέριος χριστιανόν χρόνου 14: απέκλησαν μέ ημας όλους τους Τούρκους του καζά μέσα εις το κάστρο από το ένα μέρος εις παρτάταις έληνες και από άλο δηα θαλάσις καράβια πετζιότικα κ(αι) έκαναν πόλεμο με τους τούρκους δηα να πάρουν το κάστρο κ(αι) ετραβήξαμε πίνα φοβερή τόσον όπου ετρόγαμε άλογα βράχια της θαλάσις αραποσεικές, η τούρκη έτρογα(ν) γάτες σκηλία τέλος πάντων κ(αι) ανθρώπινον κρέας κ(αι) πεδιά τουρκόπουλα εσφάζαν έος 18. ημής η χριστιανή τα υδηκαν μας παιδιά με κάθε τρόπον ... τα ευγάναμε έξο κριφός κ(αι) περάσαντες μήνας 4: από τον αποκλησμόν Ιουλίον 25: ημέρα σαβάτο με συνθήκη επαράδοσαν η τούρκη το κάστρο τον χριστιανόν κ(αι) κατακουζηνού αλεξάνδρου κ(αι) από τημπίνα τη μεγάλη εψόφισαν οι ταλέπορη από 5 χιλιάδες ψυχές όπου ήτον επτακόσες ψηχές μόνον εγλήτοσαν κ(αι) τους απέρασαν ησ την

²⁷⁷ Ο.π., 146-149

αναπτολή, ετζι φυγαν κ(αι) η εδό έμηναν ολήγη. το ήχαν η τούρκη το κάστρο εις χήρας τους απο βενετσιάνους εος οπού το πίραν η χριστιανή χρόνους 108:
εγό ελάχηστος δημήτριος Ιερέυς Βώβος εφημέριος Της αγιοτάτης μητροπόλεως μονεμβασίας
έγραψα»

Δανιήλ Αρχιμανδρίτης

Η μαρτυρία του ιερέα Βώβου, ο οποίος ήταν εφημέριος στην εκκλησία του Ελκομένου Χριστού. Τα παραπάνω σημείωσε πάνω σε σελίδα ευαγγελίου.²⁷⁸

²⁷⁸ Η μαρτυρία του ιερέως Βώβου διατηρείται στο Ευαγγέλιο που φυλάσσεται σήμερα στον ναό του Ελκομένου. Βλ. και Σιμόπουλος (1970) 180.

Χάρτης της Πελοποννήσου με σχεδιαγράμματα των κυριότερων πόλεων
Frederik de Wit 1689, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Harvard, Λακωνική Βιβλιοθήκη

Παρατηρώντας τον χάρτη της Πελοποννήσου αναλογιστείτε ποια μπορεί να ήταν τα χαρακτηριστικά της τοποθεσίας που επιλέχτηκε από τους Λάκωνες τον 6ο μ.Χ. αι. για να κατοικήσουν.

Ως στρατιωτικοί αναζητήστε

-τον τρόπο οχύρωσης και την ύπαρξη φυσικής οχύρωσης

.....
.....

-την κατάσταση της οχύρωσης και τον αριθμό των πυλών

.....
.....

-την ύπαρξη νερού (πηγή, λίμνη) για την ύδρευση του οικισμού

.....
.....

- χώροι συγκέντρωσης σε περίοδο ειρήνης και πολέμου και τρόπος πρόσβασης

.....
.....

Ως αρχιτέκτονες μελετήστε

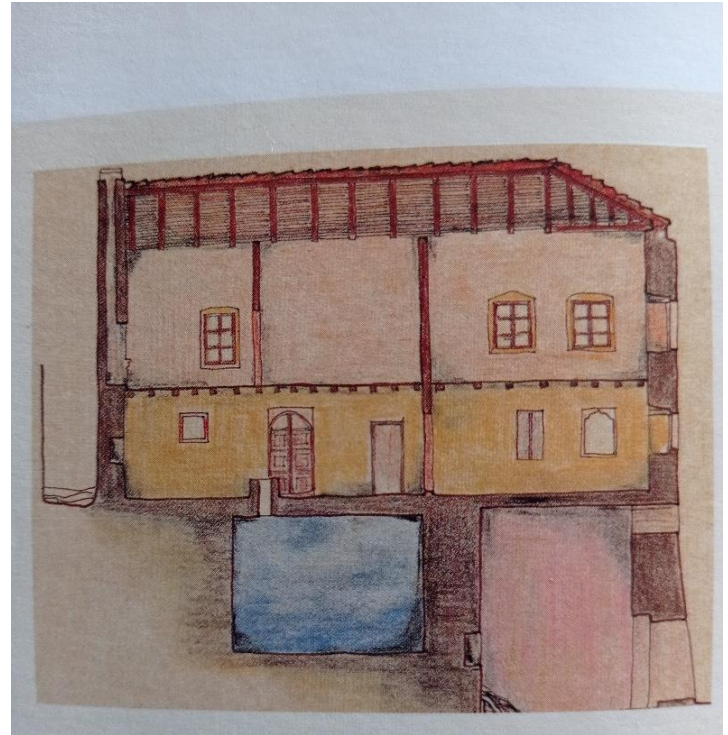
Στις οικίες

- Σε πόσους ορόφους αναπτύσσεται μια τυπική κατοικία του κάστρου;

.....
.....
.....

- Πώς είναι η στέγη; Πού εξυπηρετεί το λιακωτό;

.....
.....

Τομή οικίας με στέρνα. Πρώην οικία
Ρεβέκκας Μαστραποστόλη.
(σχεδίαση: Ντ. Ντουβή).
Πηγή: Καλαμαρά (2010) 66.

- Πού καταλήγουν τα νερά της βροχής και με ποιο τρόπο;

.....

- Συνταντάμε διακοσμητικά στοιχεία;

.....

Στον οικισμό

- Πώς γίνεται η επικοινωνία των χώρων εφόσον υπάρχει απότομη κλίση του εδάφους;

.....

- Πώς επιτυγχάνεται η δημιουργία πολλών κτισμάτων σε τόσο περιορισμένο χώρο;

.....

- Τι δημόσια κτίσματα υπάρχουν;

.....

«Ο βράχος. Τίποτ' άλλο. Η αγριοσυκιά κι η σιδερόπετρα.
Πάνοπλη Θάλασσα. Καθόλου χώρος για γονυκλισία».
Μονοβασιά, Γιάννης Ρίτσος

Ως οικοδόμοι παρατηρήστε ποιο δομικό υλικό

-επικρατεί στην τοιχοδομία

.....

-χρησιμοποιείται στην επικάλυψη της στέγης

.....

-προτιμάται στα περιθρώματα, στους θόλους

.....

- επιλέγεται στην κατασκευή αρχιτεκτονικών γλυπτών;

.....

-επικρατεί στις διαιρέσεις των χώρων;

.....

- Ποιες ξύλινες κατασκευές υπάρχουν;

.....

- Ο σίδηρος αξιοποιείται;

.....

-Με ποιο τρόπο διευκολύνεται το πέρασμα των φορτίων και των ζώων στα καλντερίμια;

.....

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ «ΜΕ ΤΑ ΣΩΣΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ»

- Για την ομάδα της Ιστορίας

Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος κατέλαβε το κάστρο έπειτα από τρίχρονη.....

Π Ο Λ Ι Ο Ρ Κ Ι Α

Έγγραφο του αυτοκράτορα που παραχωρεί προνόμια.....

Χ Ρ Υ Σ Ο Β Ο Υ Λ Λ Ο

Τον 12ο αι. η Επισκοπή Μονεμβασίας προήχθη σε.....

Μ Η Τ Ρ Ο Π Ο Λ Η

Το λιμάνι της Μονεμβασίας υπαγόταν στο Δεσποτάτο του

ΜΥΣΤΡΑ

Προϊόν για το οποίο φημίζεται η Μονεμβασία.....

ΟΙΝΟΣ

- Για την ομάδα της Αρχιτεκτονικής

Στην Πάνω Πόλη υπήρχαν τρεις δημόσιες.....

ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ

Αδιάβροχο μονωτικό υλικό

ΚΟΥΡΑΣΑΝΙ

Ονομάζεται το σοκάκι διαμορφωμένο κάτω από οικία για εξοικονόμηση χώρου

ΔΡΟΜΙΚΗ

Το ελικοειδές ανηφορικό μονοπάτι για την Άνω Πόλη λέγεται

ΒΟΛΤΕΣ

Υλικό για την διακόσμηση περιθυρωμάτων

ΠΩΡΟΛΙΘΟΣ

Z. ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΟΧΕΣ

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα θα μπορούσε να επεκταθεί και να αποτελέσει έναυσμα για τη δημιουργία δραστηριοτήτων με θέμα την καστροπολιτεία της Μονεμβασίας.

H. ΚΡΙΤΙΚΗ

Για την πραγματοποίηση του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού προγράμματος απαιτείται συνεργασία μεταξύ του εκπαιδευτικού που θα υλοποιήσει το πρόγραμμα, των παιδιών, του υπεύθυνου τμήματος πληροφορικής και των συνοδών. Για την επιτυχή έκβαση του προγράμματος απαραίτητη κρίνεται η αποδοχή από πλευράς των εκπαιδευτικών της σπουδαιότητας των βιωματικών δραστηριοτήτων συγκριτικά με τη μετωπική ή όποιας άλλης μορφής διδασκαλία και η ενεργός συμμετοχή των μαθητών. Το παρόν και το μέλλον του σχολείου βασίζεται στις θεωρίες της βιωματικής μάθησης.

Θ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αριθμ. 49630/Δ1 Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας στις Γ', Δ', Ε' και Στ' τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, Τεύχος Β', Αρ. Φύλλου 1963,14 Μαΐου 2021, σ. 22777-22844.

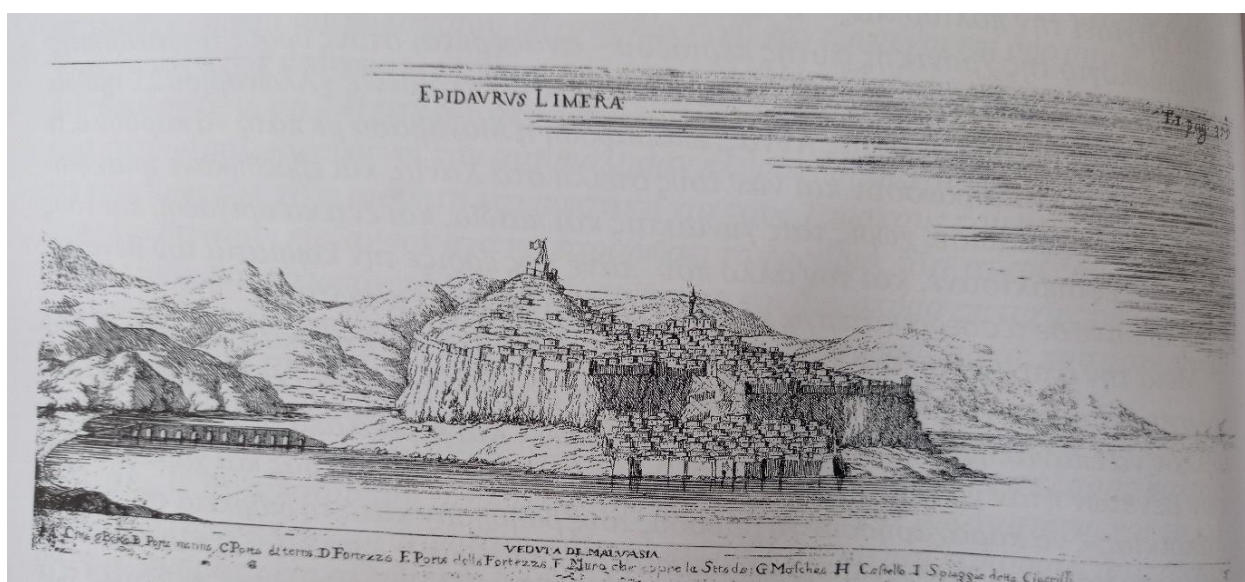
- Husbands, C. (2004). *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας; Γλώσσα, ιδέες και νοήματα* (μτφ. Α. Λυκούργος). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καλαμαρά, Π. (2010). *Μονεμβασία, Αντικείμενα, περιβάλλον, ιστορία, η Αρχαιολογική συλλογή*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και αλλοτριώσεων.
- Καλογεράς, Κ. (1955). *Μονεμβασία. Η Βενετία της Πελοποννήσου*. Αθήνα.
- Kammen, C. (χ.χ.), *The pursuit of local history. Readings on theory and practice*, 100 -109. Walnut Creek, California: Altamira Press.
- Kyvig, D. E., M. A. Marty, (1996). *Nearby history: connecting particulars and universals*. Walnut Creek, California: Altamira Press.
- Mumford, L. (1996). "The value of local history". C. Kammen (Ed.), *The pursuit of local history. Readings on theory and practice*, Walnut Creek: Altamira Press, pp. 85-89.
- Παπαμιχαλόπουλος, Κ.Ν. (1874). *Πολιορκία και ἄλωσις τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τὸ 1821*, Ἀθήναι.

EIKONEZ

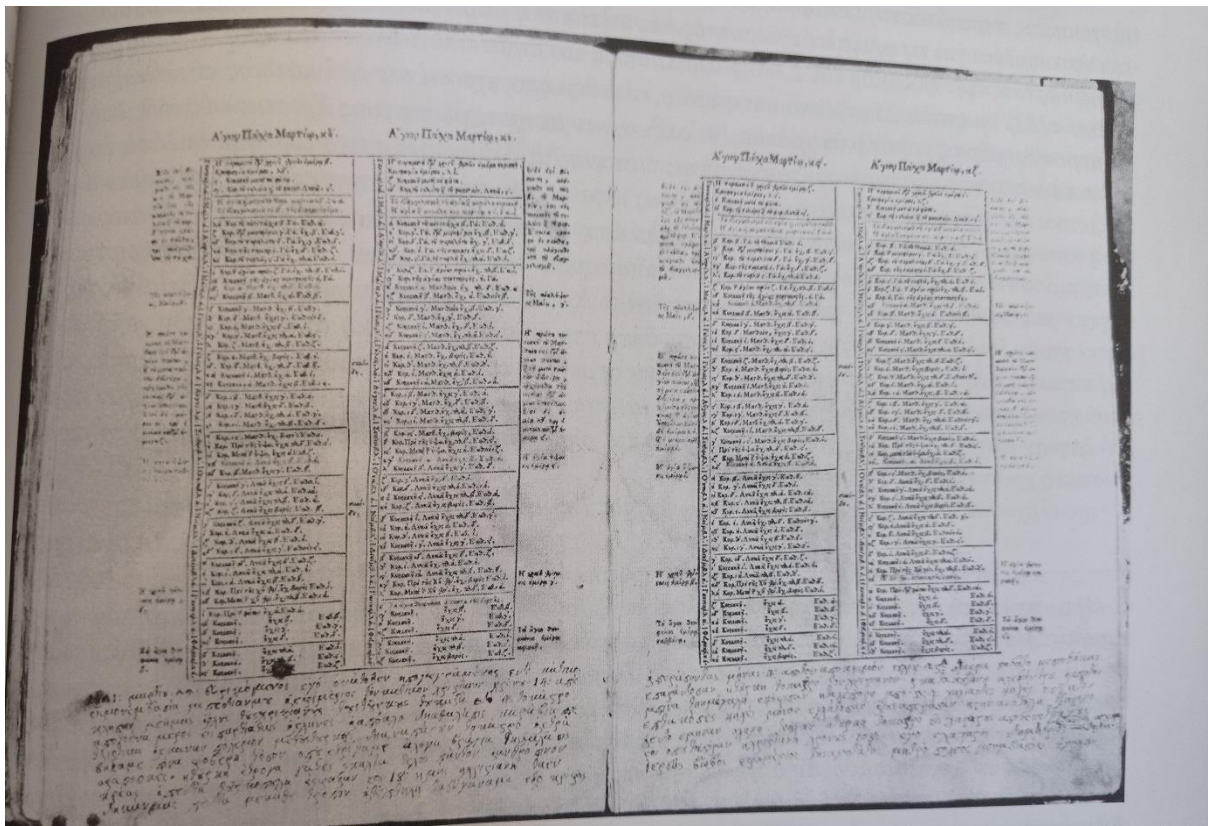

1. Χάρτης Πελοποννήσου. Χαλκογραφία του N. DE FER.

Πηγή: Συλλεκτικό ημερολόγιο Ιονικής Τράπεζας

2. Χαλκογραφία Lasor 1713. Πηγή: Koutsogiannopoulos (2008) 13

3. Η μαρτυρία ιερέα Βώβου στο περιθώριο σελίδων Ευαγγελίου.

Πηγή: Κουτσογιαννόπουλος (2015) 89

4. Παράδοση του φρουρίου της Μονεμβασίας. Peter von Hess. Πηγή:hehellenicaworld.com

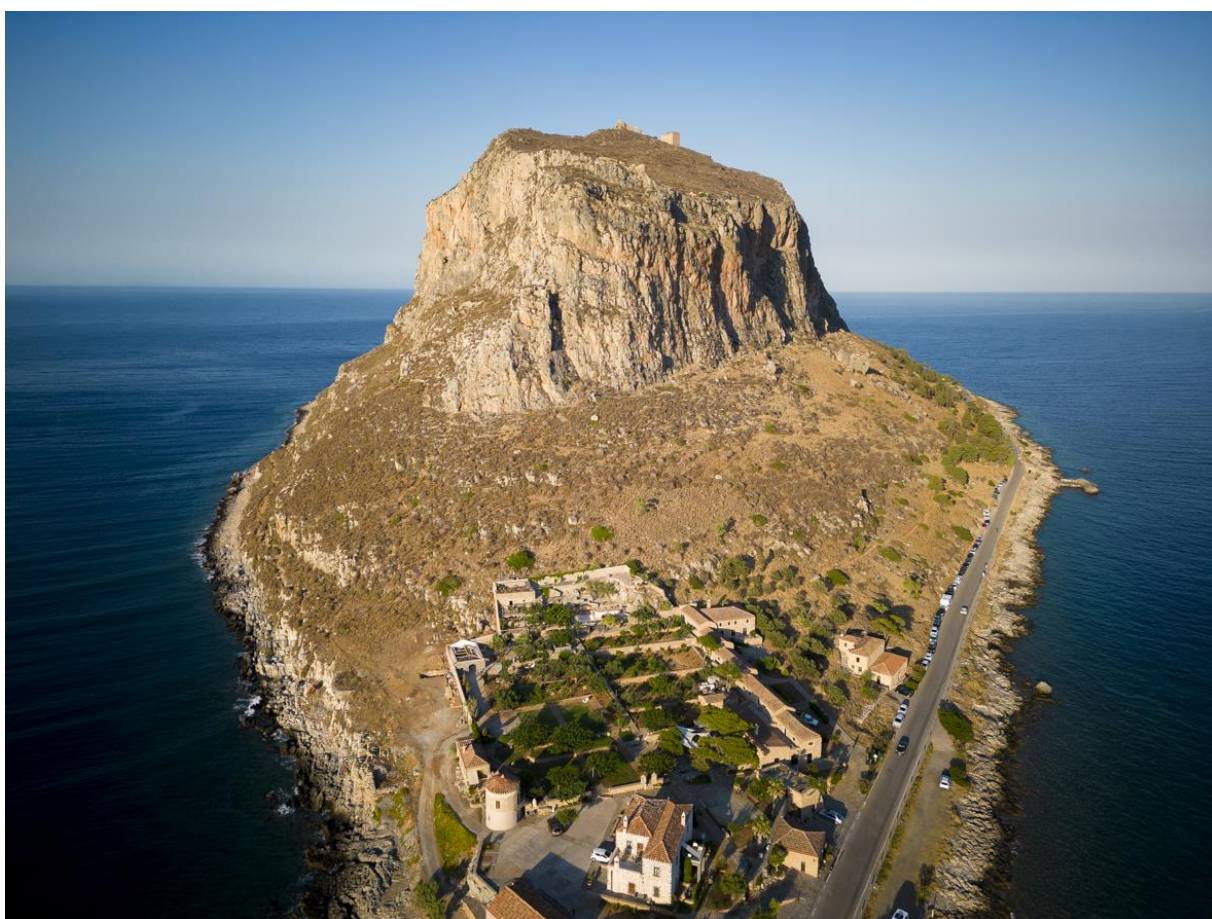
5. Χάρτης. Πηγή: Ενημερωτική πινακίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας

6. Η Μονεμβασιά, η Γέφυρα και ο οικισμός της Γέφυρας
(Οι εικόνες χωρίς αναφορά στην προέλευση είναι από προσωπικό αρχείο)

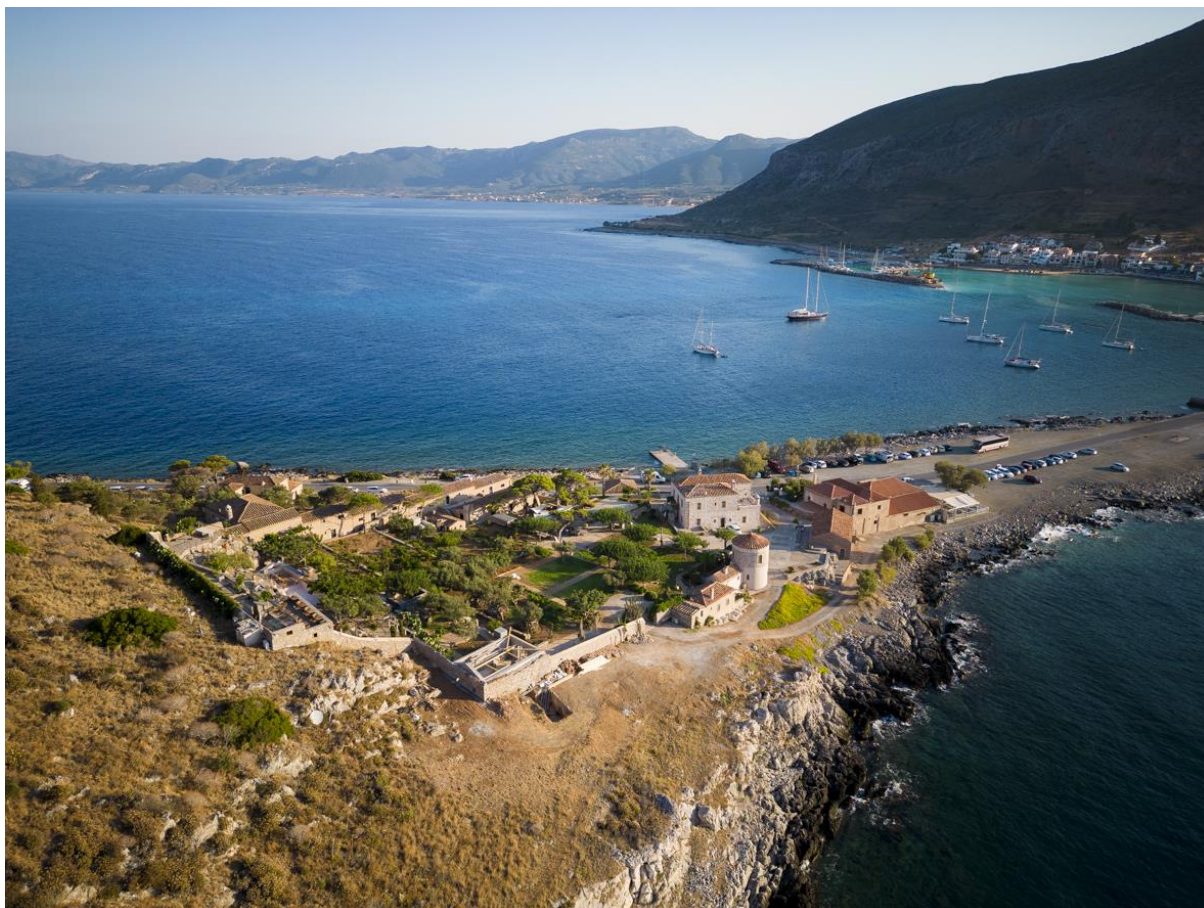
7. Η Γέφυρα στα τέλη του 19ου αι. (Αρχείο Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής)
Πηγή: Ενημερωτική πινακίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας

8. Το Κάστρο. Πηγή: Χρήστος Τσιτόκας

9. Πίνακας της Μονεμβασιάς. Πηγή: Γεωργία Καργάκου

10. Το Λαζαρέτο. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

11. Το Λαζαρέτο. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

12. Η Κουρκούλα

13. Το νεκροταφείο. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

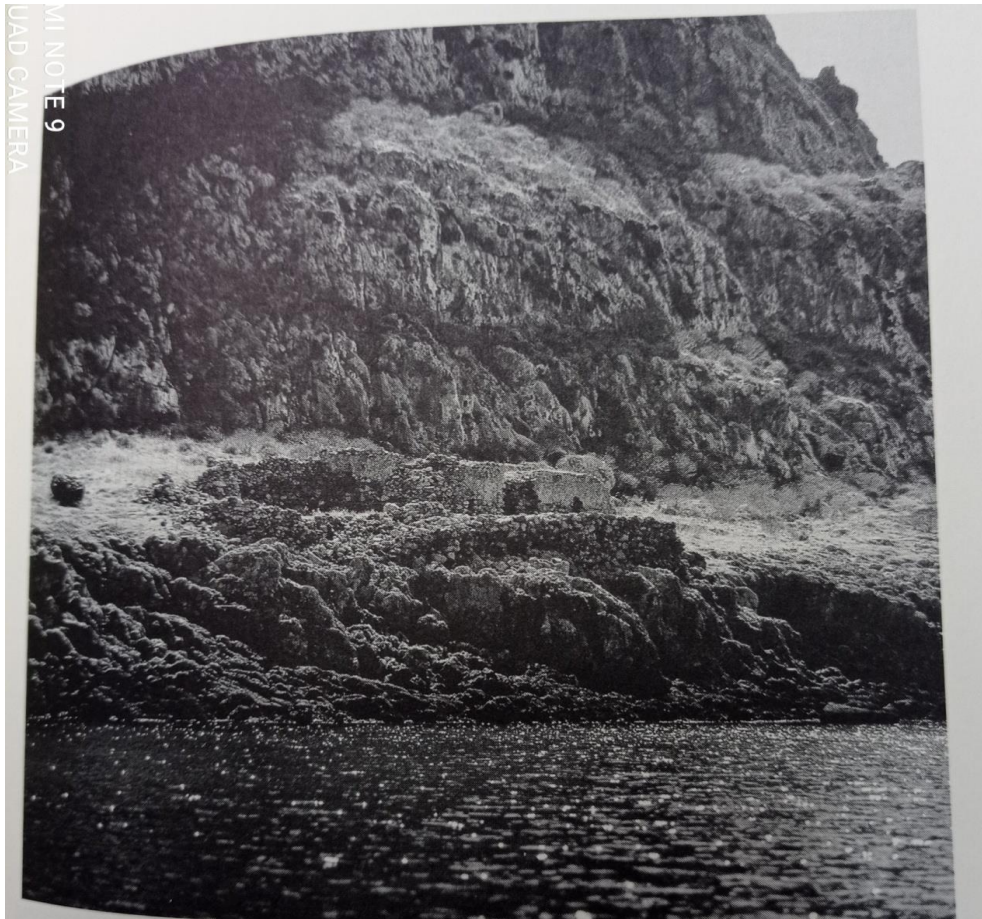
14. Άνω και Κάτω πόλη. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

15. Φάρος. Πηγή: Χρήστος Τσιτόκας

16. Φάρος

17. Περιοχή «Λειψωνάς». Πηγή: Καλλιγά 2010, 141

18. Λειψωνάς. Πηγή: Ζωή Πλέστη

19. Λειψωνάς, Ν.εσ. Πηγή: Ζωή Πλέστη

20. Mura Rossa – Παλαιές βόλτες. Πηγή: Ανδριτσάκης, 2018, 88

21. Η κεντρική πύλη

22. Δυτικό τείχος. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

23. Η Μονεμβασιά. Νότια άποψη

24. Ξυλογραφία της Μονεμβασιάς, 1541. Πηγή: Καλλιγά (2010) 202

25. Χάρτης - Μνημεία. Πηγή: Καλαμαρά (2010), 85

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

2. ΤΕΙΧΗ	12. ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΕΞΑΜΕΝΗ, ΚΑΡΑΒΙΉ GALERA	21. ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ (ΣΕ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΓΕΩΡΓΟΥΛΑ)	30. ΑΓΙΑ ANNA
4. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΥΛΗ	13. ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΕΞΑΜΕΝΗ, ΚΕΡΑΤΣΙΝΙΉ BASTARDA	22. ΠΑΝΑΓΙΑ ΧΡΥΣΑΦΙΤΙΣΣΑ	31. ΑΓΙΟΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ
5. ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΥΛΗ	14. ΛΟΥΤΡΟ (ΧΑΜΑΜ) ΕΠΑΝΩ ΠΟΛΗΣ	23. ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΑ	32. ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΑ)
6. ΝΟΤΙΑ ΠΥΛΗ(ΠΟΡΤΕΛΛΟ)	15. ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΟΣ ΝΑΟΣ	24. ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ	33. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
7. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΥΛΗ	16. ΚΤΙΡΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ	25. ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ	34. ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ
8. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΥΛΗ ΠΑΝΩ ΠΟΛΗΣ	17. ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΣ	26. ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ	35. ΛΟΥΤΡΟ (ΧΑΜΑΜ)
9. ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ	18. ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗ	27. ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ	36. ΟΙΚΙΑ ΣΤΕΛΛΑΚΗ
10. ΚΡΗΝΗ	19. ΠΑΝΑΓΙΑ ΜΥΡΤΙΔΙΩΤΙΣΣΑ Ή ΚΡΗΤΙΚΙΑ	28. ΑΓΙΑ ANNA Η ΚΑΘΟΛΙΚΗ	37. ΟΙΚΙΑ ΡΕΒΕΚΚΑΣ ΜΑΣΤΡΑΠΟΣΤΟΛΗ
11. ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΕΞΑΜΕΝΗ, ΚΑΤΕΡΓΟΉ GALEAZZA	20. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ	29. ΑΓΙΑ ANNA ΜΑΛΤΑΣ	38. ΦΑΡΟΣ

26. Μέση Οδός

27. Οικία Γιάννη Ρίτσου. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

28. Οικία ποιητή Γ. Ρίτσου

29. Το πορτέλλο. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

30. Δίδυμος ναός (ευρύτερη περιοχή). Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

31. Δίδυμος ναός Αγίου Δημητρίου- Αγίου Αντωνίου

32. Εξώστης οικίας Σταυρή Ρίτσου. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

33. Ανώνυμος ναός ιδιοκτησίας Ηλέκτρας Γεωργούλα

34. Η μεγάλη τάπια. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

35. Παναγία Χρυσαφίτισσα – Κελλιά

36. Άγιος Νικόλαος.(ευρύτερη περιοχή). Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

37. Άγιος Νικόλαος

38. Ανατολικό τείχος

39. Τα παλιά σαράφικα

40. Η πλατεία με το κανόνι

41. Αρχαιολογική Συλλογή Μονεμβασίας

42. Η εικόνα της Σταυρώσεως στον ναό του Ελκομένου Χριστού. Πηγή: Ανδριτσάκης, 2018, 142

43. Ναός Ελκομένου Χριστού – Δυτική θύρα

44. Αγία Παρασκευή

45. Επισκοπείο

46. Μυρτιδιώτισσα (ευρύτερη περιοχή). Πηγή: Χρήστος Τσιτόκας

47. Παναγία η Μυρτιδιώτισσα ή Κρητικιά

48. «Ο Ομφαλός του Κάστρου». Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

49. (α) Χαμάμ-Ναός Σωτήρος

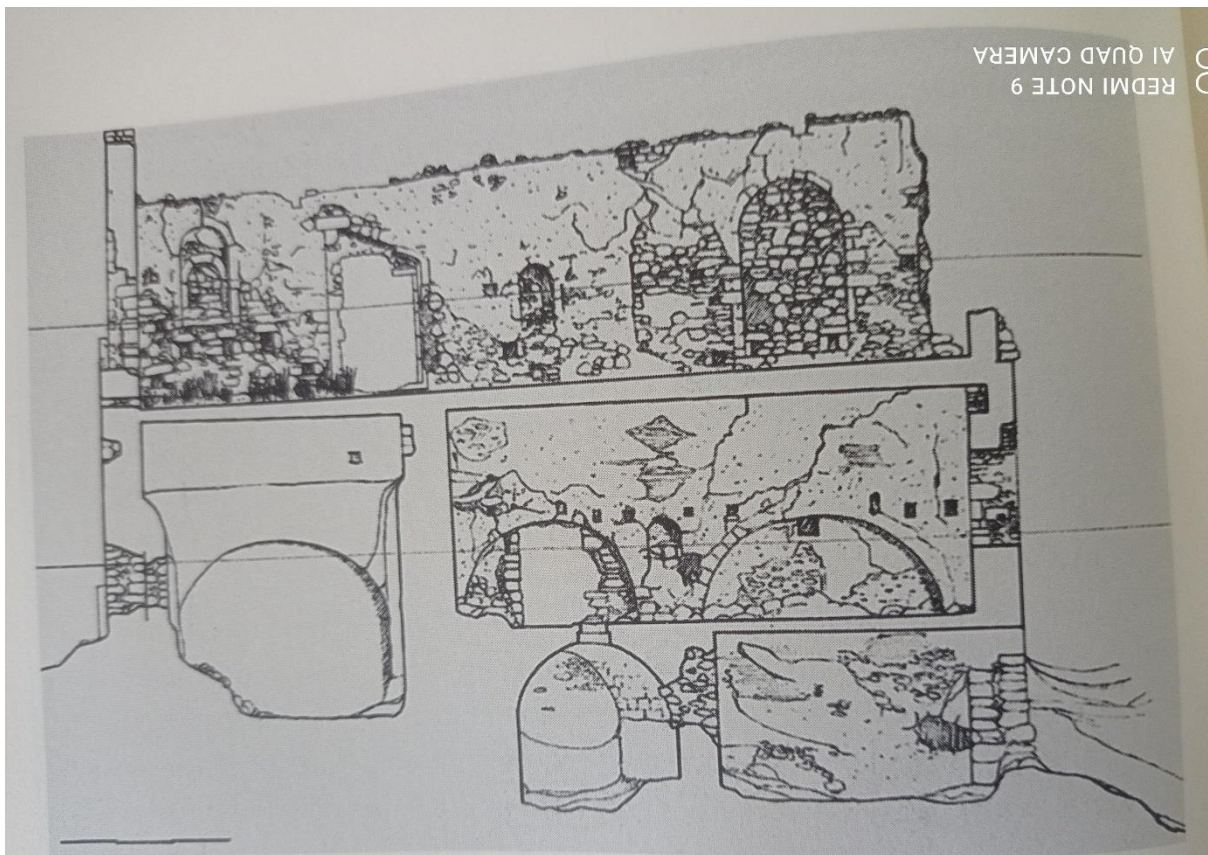
49. (β) Χαμάμ. Πρόσβαση στο θερμό χώρο

49.(γ) Οροφή θερμού χώρου

49.(δ) Κεντρική αίθουσα λουτρού

49. Τομή οικίας στην Άνω Πόλη. Πηγή:Καλλιγά (2010) 38

50. Πόρτα με πώρινο περιθώριο

51. Λιακωτά-περίκλειστοι κήποι. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

52. Παράθυρο με σιδερένια κάγκελα

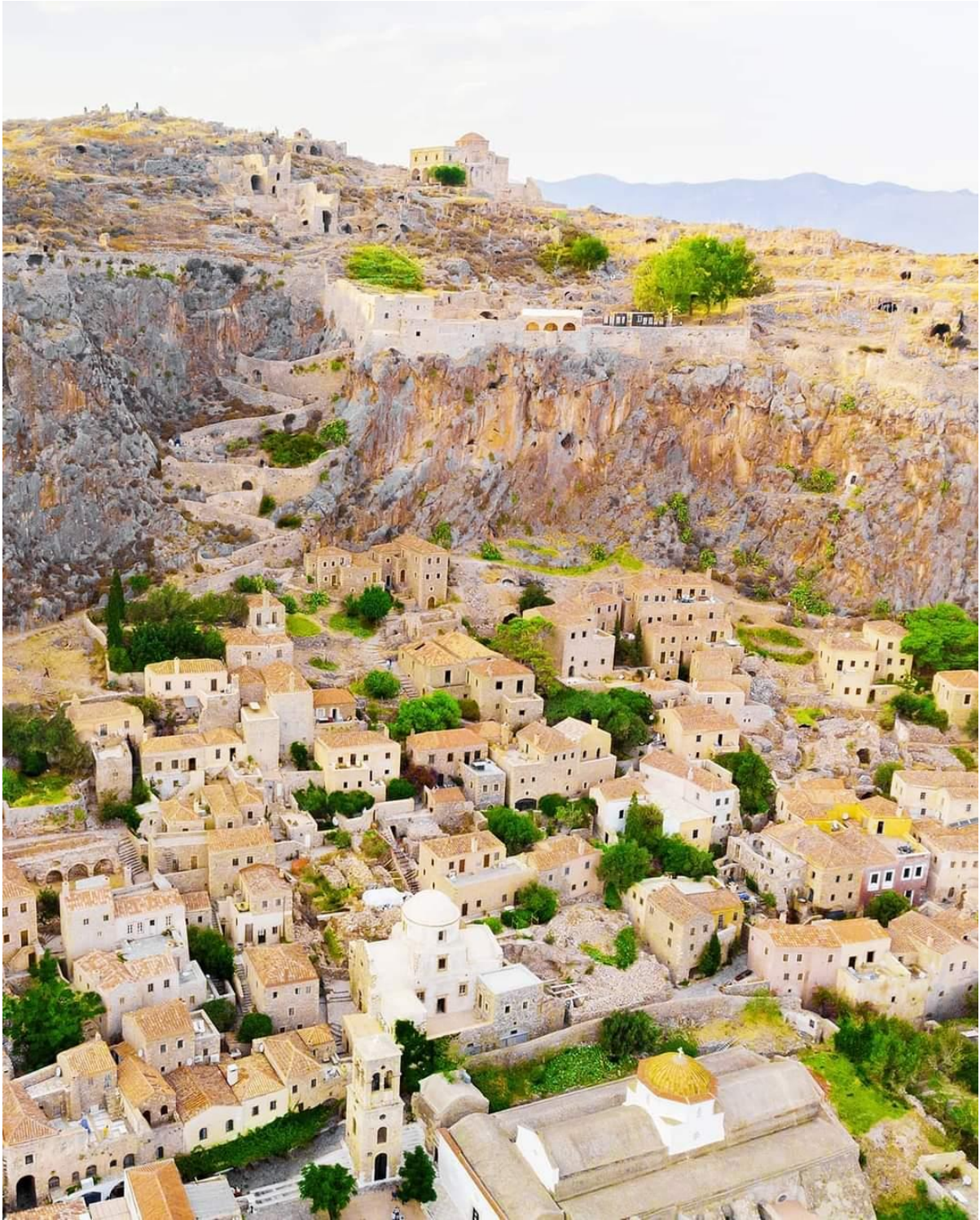
53. Καμινάδα

54. Οικία Ρεβέκκας Μαστραποστόλη

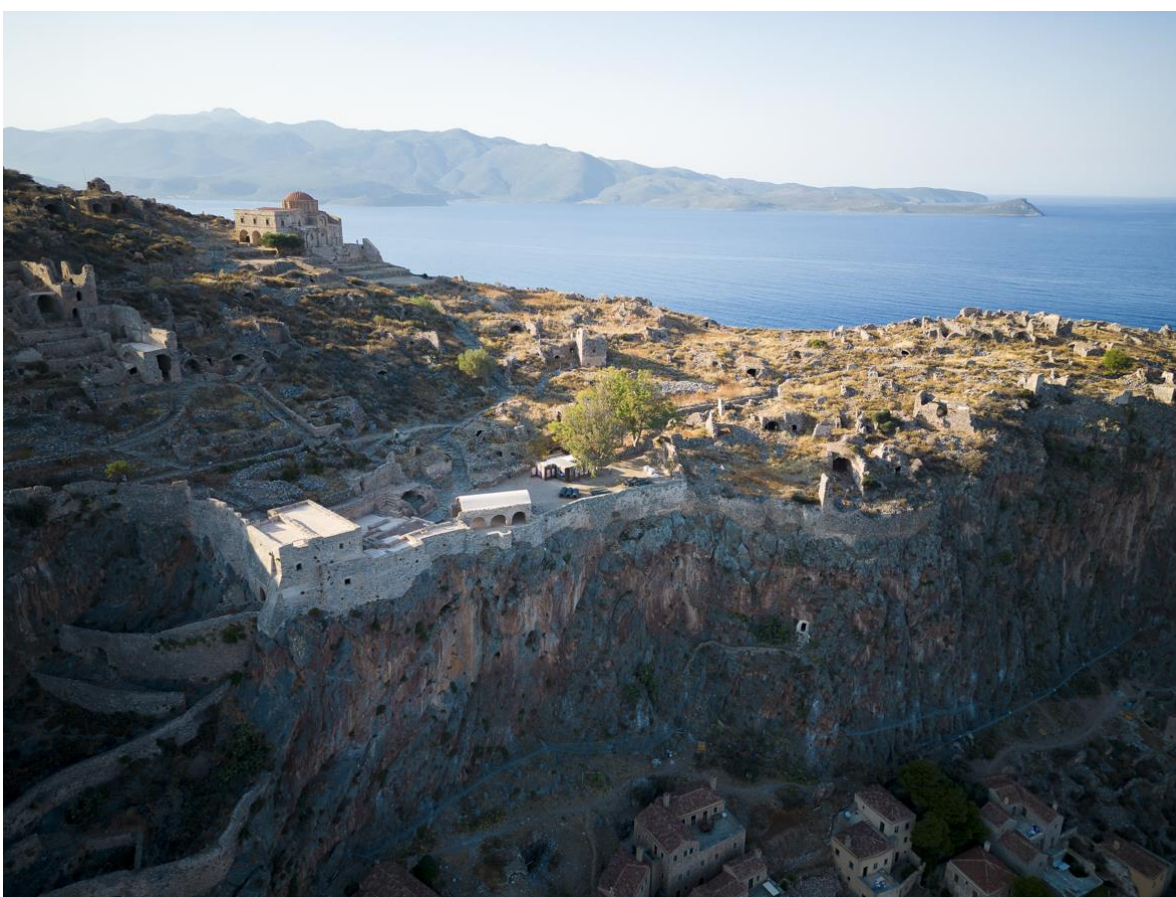
55. Άνω Πόλη. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

56. Κάτω Πόλη –Βόλτες. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

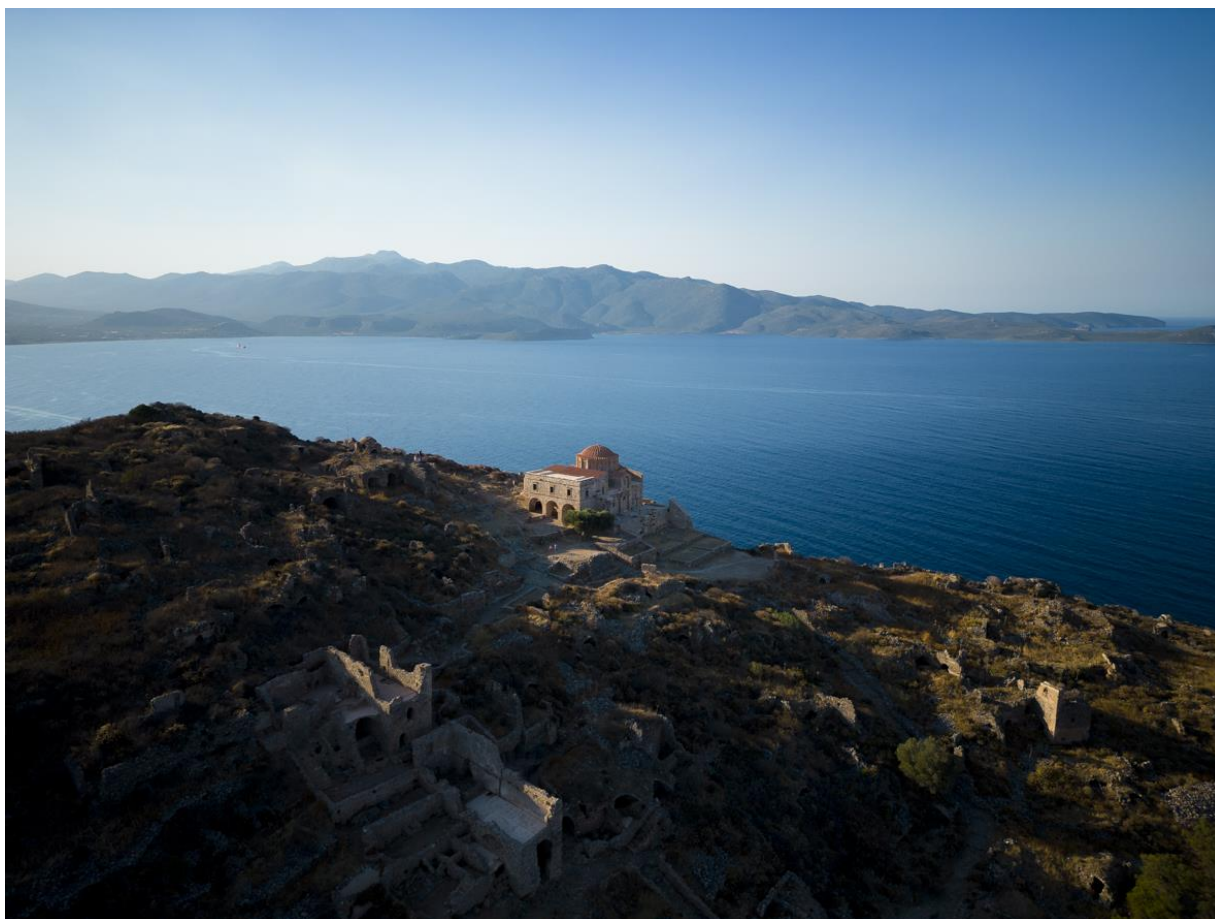
57. Οι βόλτες

58. Συγκρότημα Πύλης, Άνω Πόλη. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

59. Συγκρότημα Άνω Πύλης, ανώνυμος ναός

60. Η Αγία Σοφία. Πηγή: Χρήστος Τσιλόκας

61. Η Αγία Σοφία

62. Η Αγία Σοφία. Πηγή: Ανδριτσάκης (2018) 157

63. Το Καραούλι. Πηγή: Ανδριτσάκης, 2018, 78

64. Περιοχή Ακρόπολης. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

65. Η Ακρόπολη. Πηγή: Ανδριτσάκης (2018) 103

66. Πυριτιδαποθήκη- δυτική πύλη Ακρόπολης. Πηγή: Ανδριτσάκης (2018) 104

67. Δημόσιες δεξαμενές. Πηγή: Χρήστος Τσιπόκας

68. Μασωλείο και δημόσιες δεξαμενές

69. Μασωλείο

70. Βράβευση Europa Natura Αλ. και Χ. Καλλιγά 1980. Πηγή: Έκθεση ημερίδας

71. Αναμνηστική φωτογραφία με ζεύγος Καλλιγά

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα, Α. (1991). «Επαρχιακά ιερά κειμήλια στην Κωνσταντινούπολη από τον Μανουήλ Κομνηνό», *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη Ι*, Athens, 29-33.
- Αναγνωστάκης, Η. (2008). *Μονεμβάσιος οίνος-Μονοβασ(ι)ά-Malvasia Διεθνή Συμπόσια 17:Οίνον ιστορώ V*. Athens: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Ανδριτσάκης, Δ. (2018). *Μονεμβασιά. Η δυσάλωτη βυζαντινή πόλη*, Αρεόπολη: Αδούλωτη Μάνη.
- Ανδριτσάκης, Δ., (2020). *Η Μονεμβασιά στο στοχασμό της μνήμης ... η ιστορία όπως γεννιέται*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος Γ.Σ.
- Antiniadis-Bibicou, Η. (1963). *Recherches sur les douanes a Byzance*, Παρίσι.
- Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004). *Η πόλη του Μυστρά*. ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Ausubel, D. (1968). *Educational Psychology: A cognitive view*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Avramea, A. (1997). "*Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*", Paris: Publications de la Sorbonne.
- Βαρζός, Κ. (1984). *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν Βυζαντινά κείμενα καί μελέται 20α-20β*, Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν.
- Bartholomaeo, N. (1922). *Historia Sicula*, Μπολώνια: G. Paladino.
- Βέης, Ν. (1909). «Το 'περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν'», *Βυζαντις*, Α' /4.
- Βέης, Ν. (1933). «Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας Χρυσਾφιτίσεως», *ΔΧΑΕ Γ'*, 33-96.
- Βίγλας, Ι.Β. (1997). *Παυσανίου Λακωνικά: στα Βήματα του Παυσανίου: κείμενον-μετάφρασις-σχόλια-εικόνες. Βιβλίον Γ'*, Αθήνα: Morias.
- Binon, S. (1938). "L' histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès ?", *EO* 37, 274-331.
- Bintliff, J. (1996). "The Frankish Countryside in Central Greece. The evidence from archeological field survey", in P.Lock and G. Sanders eds, *The Archeology of Medieval Greece*, Οξφόρδη: Oxbow Monographs 59, 1-18.
- Bon, A. (1969). *La Moree Franque*, Παρίσι.
- Βουνελάκης, Γ. (1997). *Μονεμβασιά, Μία πόλη με ιστορία*, εκδ. Ιδιωτική.
- Γαλανός, Μ.Ι. (1988). *Οι Βίοι των Αγίων του Μηνολογίου της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας, Ι'*, Αθήνα.

- Γεωργούσης, Π. (1989). *Ψυχολογία των Μεθόδων Διδασκαλίας*. Αθήνα: Βιβλία για όλους.
- Γιάκος, Δ. (2003), *Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα: Παγουλάτου.
- Γκαγκτζής Δ. / Λεοντσίνη Μ. / Πανοπούλου Α. (1993). «Πελοπόννησος και Νότια Ίταλία. Σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο», επιμ. Ν.Γ. Μοσχονάς Ν.Γ., *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 469-486.
- Γκίκας, Γ.(1982). *Κάστρα του θρύλου και της ιστορίας*. Αθήνα: Αστήρ.
- Δεδούλη, Μ. (2002). «Βιωματική Μάθηση: Δυνατότητες αξιοποίησής της στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 6, 145-159. Διαθέσιμο στο:<http://www.pischools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos6/deloudi.PDF> (Τελευταία επίσκεψη: 10/4/2022).
- Delvoye, C (1988). *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα: Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- Dewey, J. (1980). *Εμπειρία και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Γλάρος.
- Δωροβίνης, Β. (1995). «Μονεμβασία, ο οικισμός και τα δημόσια κτήρια κατά την Καποδιστριακή εποχή (1828-1832)», *Αρχαιολογία* 54, Μάρτιος, 69-80.
- Edward, L.S. (1992), *Παγκόσμια Ιστορία Τέχνης και Πολιτισμού*, Αθήνα: Άλμπατρος.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αριθμ. 49630/Δ1 Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας στις Γ', Δ', Ε' και Στ' τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, Τεύχος Β', Αρ. Φύλλου 1963, 14 Μαΐου 2021, σ. 22777-22844.
- Έμκε Ε. (1992). *Γνωρίστε τη Μονεμβασία, Ιστορία, Αξιοθέατα, Ψυχαγωγία*. Αθήνα: Λίχνος.
- Hahn, W. (1973-1981). *Moneta Imperii Byzantini*, v. III, Wien: Akademie Wissenschaften.
- Husbands, C. (2004). *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας; Γλώσσα, ιδέες και νοήματα* (μτφ. Α. Λυκούργος). Αθήνα: Μεταίχμιο
- Hopf, C. (1961). *Chroniques Greco-Romanes inedites ou peu connues*, Αθήνα: Σπανός.
- Huxley, G. (1977). «The second Dark Age of the Peloponnese», *Λακωνικά Σπουδαί* 3, 84-110.
- Θεοδώρητος, Επίσκοπος Ελαίας (2005). *Ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και η Μονεμβασία, βασιλική και ιερά καστροπολιτεία*, Αθήνα-Καλαμάτα: Έλυτρον.
- Jones, B. (1991). "Reading and Thinking", Costa A. (επιμ), *Developing Minds*, τ. I, Alexandria, VA: ASCD.
- Καλαμαρά, Π. (2010). *Μονεμβασία, Αντικείμενα, περιβάλλον, ιστορία, η Αρχαιολογική συλλογή*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και αλλοτριώσεων.
- Καλδή, Σ. / Κόνσολας, Μ. (2016). *Διδακτική μέθοδος project και διαθεματικότητα: Θεωρία, έρευνα και πράξη*. Αθήνα: Γρηγόρη.

- Καλλιγά, Χ. (1983). «Έρειπωμένοι ναοί της περιοχής Μονεμβασίας», 3^ο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα, 245-256.
- Καλλιγά, Χ. (1994). «Εγκώμιο προς το φρούριο των Ίων: η Μονεμβασία του 17ου αιώνα, όπως την είδε ο Εβλιγιά Τσελεμπή», *Θυμιάμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τόμ. Ι, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.
- Καλλιγά, Χ. (2003). *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, Αθήνα: Εστία.
- Καλλιγά, Χ. (2010). *Μονεμβασία, Μια Βυζαντινή πόλις-κράτος*, Αθήνα.
- Καλλιγάς, Γ.Α. / Καλλιγά, Α.Χ. (1990): *Μονεμβασία, Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Kalligas, H. (1990). *Byzantine Monemvasia, The sources*. Μονεμβασία: Ακρόνηον.
- Καλλιγάς, Γ.Α. / Καλλιγά, Α.Χ. (2006). *Μονεμβασία. Ξαναγράφοντας σε παλίμψηστα*. Αθήνα: Ποταμός.
- Καλογεράς, Κ. (1955). *Μονεμβασία. Η Βενετία της Πελοποννήσου*. Αθήνα.
- Καλογεράς, Κ. (1956). *Μονεμβασία. Η Βενετία της Πελοποννήσου*. Αθήνα.
- Kammen, C. (χ.χ.), *The pursuit of local history. Readings on theory and practice*, 100 -109. Walnut Creek, California: Altamira Press.
- Καπραβέλου, Α. (2011). «Η σημασία των θεωριών μάθησης στο πλαίσιο των ΤΠΕ στην εκπαίδευση» *Open education: The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 7/1, 98-117.
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/openjournal/article/view/9771/9902>.
(Τελευταία επίσκεψη 12.4.2022).
- Καρποδίνη-Δημητριάδη Ε. (1993). *Τα κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα: Αδάμ.
- Κασσωτάκης, Μ. - Γ. Φλουρής (2013). *Μάθηση και διδασκαλία: Σύγχρονες απόψεις για τις διαδικασίες της μάθησης και της μεθοδολογίας της διδασκαλίας*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Κανετάκη, Ε. (2004). *Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο*. Αθήνα: Τ.Ε.Ε.
- Κατραμής, Ν.(1880). *Φιλολογικά ανάλεκτα έκ Ζακύνθου*, Ζάκυνθος.
- Κατσελάκη, Α. (1997). «Ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4^{ος} αι.-15^{ος} αι.)», *ΔΧΑΕ, Δ'ΙΘ'*, 167-200.
- Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μ. (1952). *Η Νέα Αγωγή. Θεωρία και Μέθοδοι*, Αθήνα.
- Kolb, D.A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Κομνηνή, Α. (1884). *Annae Comnenae, Porphyrogenitae, Alexias*, εκδ. Α. Reifferscheid, Λειψία: Teubner, II.
- Κόντογλου, Φ. (1993). *Ταξίδια*, Αθήνα: Αστήρ⁴.

- Κότσαλης Ν. (2019). *Βυζαντινά μνημεία κι εικόνες στη Μονεμβασία*. Αθήνα: Ελίκρανον.
- Κοσσυβάκη, Φ. (2006). *Εναλλακτική Διδακτική: Προτάσεις για μετάβαση από τη Διδακτική του Αντικειμένου στη Διδακτική του Ενεργού Υποκειμένου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουγέας, Σ.Β. (1956), «Συμβολαί εις την ιστορίαν τῆς ὑπὸ τοὺς Ὀρλώφ Πελοποννησιακῆς Ἐπαναστάσεως (1770)», *Πελοποννησιακά*, 1, 50-107.
- Κουγέας Σ.Β. (1912). «Ἐπί τοῦ καλουμένου “Χρονικοῦ τῆς Μονεβασίας”», *NE* 9, 473-480.
- Κουτσογιαννόπουλος, Γ.Δ., (2001). *Ἡ Μονεμβασία και η ενδοχώρα της. Μια περιήγηση στον τόπο και στο χρόνο*, δίτομο. Αθήνα.
- Κουτσογιαννόπουλος, Γ.Δ., / Κουτσογιαννοπούλου, Χ.Π. (2012). *Βαρβαρικές επιδρομές στην Πελοπόννησο και στην Αττική κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Τα γεγονότα. Οι πηγές*, Αθήνα.
- Κουτσογιαννόπουλος, Γ.Δ., (2015). *Ἡ Μονεμβασία με τους κουρσάρους της και τα «ευγενή» κρασιά της*. Αθήνα.
- Koutsogiannopoulos, G.D. (2008). *Monemvasia. The legendary castle-town*. Koutsogiannopoulos.
- Κριτόβουλος ο Ἴμβριος. (2005). *Ἱστορία*, τ. 3, Αθήνα: Κανάκη.
- Kyvig, D. E., M. A. Marty, (1996). *Nearby history: connecting particulars and universals*. Walnut Creek, California: Altamira Press.
- Λαῖτου-Θωμαδάκη Α. (1979). «Ἐμποροι καὶ ναυτικοὶ τῆς Μονεμβασίας στὸν 13ο-14ο αἰώνα», *Διαλέξεις του Μονεμβασιώτικου Ομίλου*, Μονεμβασία, Ιούλιος.
- Λάμπρος, Σ. (1880). *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Β', Αθήνα.
- Λάμπρος, Σ. (1884). «Το περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν», *Ἱστορικά μελετήματα*, Αθήνα, 97-128.
- Λάμπρος, Σ. (1915). «Δύο αναφοραὶ Μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τον Πατριάρχην», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 12, 257-318.
- Λεοντσίνης, Γ.Ν. «Τοπική ιστορία και διδακτική της ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση» Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/1097547/%CE%A4%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%B4%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA_%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%A0%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B2_%CE%AC%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CE%B1_%CE%BA%CE%B1%CE%B9

[%CE%94%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CE%95%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7](#) (Τελευταία επίσκεψη: 12.4.2022)

- Magdalino, P. (1993). *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Μαστορόπουλος, Ν.Μ. (2017). *Μονεμβάσια η κληρονόμος της αρχαίας Σπάρτης η πανίσχυρη πόλις-κράτος του μεσαίωνα το στήριγμα του Χριστιανισμού και του Βυζαντίου*, εκδ. Ν.Μ.
- Ματσαγούρας, Η. (2000). *Στρατηγικές Διδασκαλίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Ματσαγούρας, Η. (2006). *Στρατηγικές Διδασκαλίας. Η Κριτική Σκέψη στη Διδακτική Πράξη, Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας*, τ. Β', Αθήνα: Gutenberg.
- Ματσαγούρας, Η. (2008). *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ματσαγούρας, Η. (2011). *Φάκελος επιμορφωτικού υλικού για τις βιωματικές δράσεις: Από τη Βιωματική Μάθηση στο Συνεργατικό Μοντέλο Βιωματικών Δράσεων*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων. Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://ebooks.edu.gr/info/newps>.
- Ματσαγούρας, Η. (2012). *Επιμορφωτικό Υλικό για τις Βιωματικές Δράσεις: Από τη Βιωματική Μάθηση στο Συνεργατικό Μοντέλο Βιωματικών Δράσεων*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Merriam, S., R. Caffarella, (1999). *Learning in Adulthood, a Comprehensive Guide*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Μηλιαράκης, Α. (1902). *Οικογένεια Μαμωνά*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία (φωτοτυπική επανέκδοση).
- Μίλλερ, Ο. (2013). *Ιστορία της Φραγκοκρατίας*, Αθήνα: Πελεκάνος.
- Miller, W. (1921). *Monemvasia during the Frankish period (1204-1540). Essays on the Latin Orient*, Cambridge. 235-236.
- Miller, W. (1964). *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*. Cambridge: Speculum Historiae.
- Μοσχονά, Π. (1992). «Η Πελοπόννησος στο έργο του Κλαυδίου Πτολεμαίου», *Λακωνικάί Σπουδαί*, 11, 570-580.
- Μπακιρτζής, Κ. (2000). «Βιωματική εμπειρία και κίνητρα μάθησης». *Παιδαγωγική επιθεώρηση* 30, 89-108.

- Μπούρας, Χ. (2001). *Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μέλισσα.
- Μπούρας, Χ., Λ.Μπούρα. (2002). *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Mulligan, J. (1993). «Activating internal processes in experiential learning», (edit. D. Boud, R. Cohen, D. Walker, (επιμ.) *Using experience for learning*. Chapter published in Foley, G. (Ed.). *Understanding Adult Education and Training*, Second Edition. Sydney: Allen & Unwin, 225-239.
- Mumford, L. (1996). “The value of local history”. C. Kammen (Ed.), *The pursuit of local history. Readings on theory and practice*, Walnut Creek: Altamira Press, pp. 85-89.
- Ξαναλάτου-Δεργκάλιν, Κούλογλου-Περβολάκη, Ε. Α. (1974). *Μονεμβασία: οχυρά, κυκλοφορία, σπίτια, εκκλησίες*, Αθήνα.
- Οικονομίδου, Μ. (1984). ΑΔ 32, *Χρονικά* (1977), Αθήνα, σ. 4.
- Ogle, D. (1989). «Implementing Strategic Teaching», *Educational Leadership* 46 (4), January, 57-60.
- Παγουλάτος, Σ.Α. (1947). *Οι Τσάκωνες και τό περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*, Αθήνα.
- Παληκίδης, Α. (2010). «Διδακτική της τοπικής ιστορίας», στο Ν. Ρουδομέτωφ (επιμ.), *Πρακτικά του Σεμιναρίου Τοπικής Ιστορίας που διοργανώθηκε από τον Δήμο Καβάλας από τις 27 Ιανουαρίου έως τις 22 Μαρτίου 2010, στην αίθουσα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καβάλας, Καβάλα, 13-51 Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/13801138/%CE%94CE%B9CE%B4CE%B1CE%BA%CF%84CE%B9CE%BA%CE%AE_%CF%84CE%B7CF%82_%CE%A4CE%BF%CF%80CE%B9CE%BA%CE%AE%CF%82_%CE%99CF%83CF%84CE%BF%CF%81CE%AF%CE%B1CF%82 (Τελευταία επίσκεψη 12.4.2022).*
- Παντζαρέλας, Π. (2012). «Τα βασικά εργαλεία των ΤΠΕ στη διδασκαλία της λογοτεχνίας και οι χρήσεις τους: περιβάλλοντα παραγωγής λόγου, λογισμικό παρουσίασης και διαδίκτυο», Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Διαθέσιμο στο: http://www.greeklanguage.gr/sites/default/files/digital_school/3.1.2_pantzarelas_0.pdf (Τελευταία επίσκεψη: 10/4/2022).
- Παπαμιχαλόπουλος, Κ.Ν. (1874). *Πολιορκία και ἄλωσις τῆς Μονεμβασίας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τὸ 1821*, Ἀθήναι.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1955). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε', Αθήνα: Σεφερλής.

- Παπαχατζής, Ν.Δ. (1999). *Παυσανίας, Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά - Λακωνικά*, V, Αθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Παχυμέρης Γ. (1835). *De Michaele et Andronico Palaeologis*, τ. 2, Βόννη: I. Bekker.
- Παυσανίας (1975). *Ἑλλάδος Περιήγησις*, Αθήνα: Πάπυρος.
- Πόστμαν, Ν., Τ. Βαϊνγκάρτνερ (1975). *Ἡ Ἐκπαίδευση ὡς Μέσο Ἀνατροπῆς τοῦ Κατεστημένου*. Αθήνα: Μπουκουμάνη.
- Προκόπιος, (1940). *Procopius* μετάφρ. Η.Β. Dewing, τ. VII: Buildings, Loeb Classical Library.
- Προκόπιος, (1964). *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, τ. IV: Περὶ Κτισμάτων Libri VI sive De Aedificiis, Λειψία: J. Haury.
- Προκόπιος Α. (1998). *Ἐστίες ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους*, τ. Γ', Αθήνα.
- Rainer, W. / Steinmüller U. (1998). *Μονεμβασία. Ἱστορία καὶ περιγραφή τῆς πόλεως*, μτφρ. Γ. Στυλιανάκης, Αθήνα.
- Ρίτσου-Γλέζου, Λ. (1981). *Τα παιδικὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοῦ μου Γ. Ρίτσου*, Αθήνα: Κέδρος.
- Ρεπούση, Μ. «Τοπικὲς ἱστορίες στο σχολεῖο ἀπὸ το γενικὸ Παρελθὸν στο Παρελθὸν τοῦ τόπου». Διαθέσιμο στο: marrep.webpages.auth.gr/images/PUBLICATIONS_EL_REPOUSI/papers/topike_istories_sto_scholeio.pdf. (Τελευταία επίσκεψη 12.4.2022).
- Runciman, S. (1986). *Μυστράς*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Σακελλαρίου, Μ. (1939). «*Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*», *Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie* 33. Αθήνα: Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher (ανατ. 1978, Αθήνα: Ερμής).
- Σησαμάκης, Ν. «*Ἀποκατάσταση Καστρόπορτων στὴν Κάτω καὶ στὴν Ἐπάνω Πύλη τοῦ Κάστρου τῆς Μονεμβασίας, ἐμβαπτισμὸς θυροφύλλων Ἐπάνω Πύλης. Ἐπανατοποθέτηση Καστρόπορτων καὶ στὶς δύο πύλες. Το ἔργο τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀποκατάστασης*» 395-406.
Διαθέσιμο στο : http://sisaenaon.com/webroot/uploads/Apokatastasi_Kastroportwn_Monembasia_N.Sisamakias.pdf (Τελευταία επίσκεψη 12.4.2022).
- Σιμόπουλος Θ.(1970). *Ἀνάλεκτα ἐκ κωδίκων Σπάρτης καὶ Μονεμβασίας*, Αθήνα.
- Σκάγκος, Ν.Ι. (2014). «Το ἀνατολικὸ τείχος στὴν κάτω πόλη τῆς Μονεμβασίας. Ἡ πρόσφατη ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα (2008), *ΔΧΑΕ*, Δ'/ΛΓ', 81–92. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.12681/dchae.1236>. (Τελευταία επίσκεψη 12.4.2022)
<https://doi.org/10.12681/dchae.1236>. (Τελευταία επίσκεψη 12.4.2022).

- Σπανδούνης, Θ. (1997). *On the origin of the Ottoman emperors*, (μτφρ. D.M. Nicol), Cambridge: Cambridge University Press.
- Στίκας Ε. (1986). «Ο ναός της Ἁγίας Σοφίας ἐπὶ τοῦ Κάστρου τῆς Μονεμβασίας», *Λακωνικά Σπουδαί* 8, 284-376.
- Στράβων. (1927). *The Geography of Strabo* (with an English translation by H.L. Jones), Book VIII, Cambridge: MA, Harvard Univ. Press (Loeb Classical library).
- Στράβων (1994). *Γεωγραφικά*, τ. 8, Πελοπόννησος, Αθήνα: Κάκτος.
- Στυλιάρης Γ. / Δήμου Β. (2015). *Διδακτική της Πληροφορικής – Πληροφορική στη Γενική & Ειδική Αγωγή*. Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Συμεωνίδης, Κ. (1972). *Οἱ Τσάκωνες καὶ ἡ Τσακωνιά (Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ὀνομάτων καὶ τοῦ ὁμωνύμου βυζαντινοῦ θεσμοῦ τῶν καστροφυλάκων)*, Θεσσαλονίκη.
- Σφραντζής, Γ. (1996). *Χρονικό της αλώσεως*, Αθήνα: Σπανού.
- Σφραντζής, Γ. (1990). *Giorgio Sfranze, Cronaca*, εκδ. Riccardo Maisano, Ρώμη: CFHB, XXIX.
- Τρικούπης, Σ. (1926). *Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως*, II, Ἀθῆναι.
- Τριλίβα, Σ., Τ. Αναγνωστοπούλου (2008). *Βιομαθητική μάθηση: Ένας πρακτικός οδηγός για εκπαιδευτικούς και ψυχολόγους*. Αθήνα: Τόπος.
- Τσελεμπί, Ε. (2005). *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671), Πελοπόννησος-Νησιά Ιονίου, Κρήτη-Νησιά Αιγαίου*, Αθήνα.
- Τσιριγώτης, Θ., Επίσκοπος Ελαίας (2005). *Η Μονεμβασία της καρδιάς μου*, Αθήνα.
- Φαμπρ, Ο. (1986). *Το πειραματικό Νέο Σχολείο*, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Φραντζής, Γ. (2006). *Βραχύ χρονικό*, (επιμ.-μετφρ. Δ. Μονιού), Αθήνα: Κανάκη.
- Φωσκόλου, Β. (2001). «Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του ελλαδικού χώρου», *Σύμμεικτα*, τ. 14, 229-256.
- Χριστιάς, Ι. (1992). *Θεωρία και μεθοδολογία της διδασκαλίας*, Γρηγόρη.
- Χρυσανθόπουλος, Ε. (1951). «Περὶ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας», *ΕΕΒΣ* 21, 238-253.
- Χρυσανθόπουλος, Ε. (1954). «Τα βιβλία θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, Το Χρονικόν της Μονεμβασίας και αι σλαβικά επιδρομαί εις την Ελλάδα. Ιστορική μονογραφία». Αθήνα, *Θεολογία*, Τόμος ΚΖ' τεύχος Β', 261 κ. εξ.
- Χωνιάτης (1975). ed. I.A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia CFHB XI/1*, Berlin and New York: Walter de Gruyter.
- Witteck, P. (1957). "The Castle of Violets, from Greek Monemvasia to Turkish Menekshe", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20, 601-613.

Zakythinou, D. (1966). “*La grande brèche dans la tradition historique de l’ Hellenisme du septième au neuvième siècle*”, *Χαριστήριον εἰς Ἄ.Κ. Ὀρλάνδον*, Ἀθῆναι: Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 54, III, 301-327.

Zakythinou, D. (1975²). *Le Despotat Grec de Morée, I: Histoire politique, II: Vie et institutions*, revised by C. Maltezou, Λονδίνο: Variorum.

Ἰστοσελίδες

Υπηρεσία Φάρων <https://yf.hellenicnavy.gr/diamoni-prosopikou-tou-pn-se-farous/faros-monemvasia/>